

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO
INSTITUTE OF COMPARATIVE LAW

STRANI PRAVNI ŽIVOT

FOREIGN LEGAL LIFE

ISSN 0039 2138

UDK 34

Beograd, 2023/ Broj 2/ Godina LXVII

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO

UDK 34

ISSN 0039 2138

ISSN (online) 2620 1127

STRANI PRAVNI ŽIVOT

Beograd, 2023/ Broj 2/ Godina LXVII

Izdavač/ Publisher

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO/ INSTITUTE OF COMPARATIVE LAW

Terazije 41, 11000 Beograd, Srbija, tel. + 381 11 32 33 213

Za izdavača/ For the Publisher

Prof. dr VLADIMIR ČOLOVIĆ

Izdavački savet/ Advisory Board

Acc. prof. dr MIODRAG ORLIĆ, foreign member of ANURS, president of the Comparative Law Association, Serbia. Prof. em. Dr. Dr h.c. SPYRIDON VRELLIS, Faculty of Law, University of Athens, Greece. Prof. dr VLADIMIR ČOLOVIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Prof. dr DEJAN ĐURĐEVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Prof. dr IOANA VASIU, Faculty of Law, Babeş-Bolyai University, Cluj Napoca, Romania. Prof. dr ALEKSANDRA ČAVOŠKI, Birmingham Law School, University of Birmingham, UK. Prof. dr VLADIMIR ĐURIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Prof. dr MINA ZIROJEVIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia.

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief

Doc. dr KATARINA JOVIČIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia

Zamenik glavnog i odgovornog urednika/ Deputy of editor in chief

Dr JELENA KOSTIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia

Tehnički urednik/ Technical editor

JOVANA MISAILOVIĆ, Institute of Comparative Law, Serbia

Uređivački odbor/ Editorial board

Članovi iz reda nacionalne naučne javnosti/ National members

Prof. dr ĐORĐE IGNJATOVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Prof. dr LJUBINKA KOVAČEVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Prof. dr NATAŠA MRVIĆ PETROVIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Prof. dr JELENA ČERANIĆ PERIŠIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr VESNA ČORIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Doc. dr SLOBODAN VUKADINOVIĆ, Faculty of Law, University UNION, Serbia. Doc. dr BRANKA BABOVIĆ VUKSANOVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Dr ANA KNEŽEVIĆ BOJOVIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr MILOŠ STANIĆ, Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr MILICA MATIJEVIĆ, Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr MIROSLAV ĐORĐEVIĆ, Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia.

Članovi iz reda inostrane naučne javnosti/ Foreign members

Prof. dr MICHELE PAPA, L'Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze Giuridiche, Italy. Prof. dr VID JAKULIN, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia. Prof. dr ALESSANDRO SIMONI, L'Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze Giuridiche, Italy. Prof. dr ANITA RODINA, Juridiskā fakultāte, Latvijas Universitāte, Judge of the Constitutional Court of Latvia, Latvia. Doc. dr HANA KOVAČIKOVA, Faculty of Law, Comenius University in Bratislava, Slovakia. Doc. dr NIKOLA DOŽIĆ, Faculty of Law, University of Montenegro, Montenegro. Doc. dr VELIMIR ŽIVKOVIĆ, University of Warwick School of Law, United Kingdom. Dr VALENTINA RANALDI, L'Università degli Studi Niccolò Cusano, Italy.

Sekretar redakcije/ Secretary of Editorial board

IVA TOŠIĆ, Institute of Comparative Law, Serbia

Lektura/ Proof reading

SVETLANA STOJKOVIĆ

Štampa/ Print

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž/ Circulation

100 primeraka/ 100 copies

Prilozi objavljeni u časopisu referisani su u bazama/ Abstracted and indexed in

Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), European Reference Index for Humanities and Social Sciences (ERIHplus), HeinOnline Law Journal Library, Srpski citatni indeks (SCIndeks), Kooperativni online bibliografski sistem i servisi (COBISS).

Adresa uredništva/ Address of the Editorial Board

Terazije 41, 11000 Beograd, Srbija; tel. + 381 11 32 33 213; e-mail: redakcijaspz@gmail.com

Časopis se objavljuje tromesečno uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO
STRANI PRAVNI ŽIVOT

Broj 2

Godina LXVII

april-jun 2023.

SADRŽAJ/TABLE OF CONTENTS

ČLANCI/ARTICLES

*Dragutin S. Avramović**Ilija D. Jovanov***SUDIJSKA (NE)PRISTRASNOST****I VEŠTAČKA INTELIGENCIJA161**

(IM)PARTIALITY OF A JUDGE

AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

*Miloš D. Nikolić**Drago T. Inđić***PRAVNA INFORMATIKA****I TRENDOWI RAZVOJA PRAVOSUĐA.....179**

LEGAL TECH AND DEVELOPMENT TRENDS

OF THE JUSTICE SYSTEM

*Ljubica M. Tomić***EKOLOŠKO-PRAVNI ASPEKTI NOVOG NEMAČKOG ZAKONA****O KORPORATIVNOJ DUŽNOSTI PAŽNJE U LANCIMA SNABDEVANJA****– ISPITIVANJE DEJSTVA NA PRAVNE SUBJEKTE U REPUBLICI SRBIJI.211**

ENVIRONMENTAL AND LEGAL ASPECTS OF THE NEW GERMAN LAW

ON CORPORATE DUE DILIGENCE IN SUPPLY CHAINS

– IMPACT ANALYSIS ON SERBIAN LEGAL ENTITIES

*Ana V. Čović***EUTHANASIA: THE RIGHT TO DIE****BETWEEN GOD'S WILL AND THE WILL OF A MAN.....229**

EUTANAZIJA: PRAVO NA SMRT

IZMEĐU BOŽJE VOLJE I VOLJE ČOVEKA

*Nevenko D. Vranješ***POLITIČKI I PRAVNI IZAZOVI REPUBLIKE SRPSKE****U PRISTUPANJU BOSNE I HERCEGOVINE NATO SAVEZU251**

POLITICAL AND LEGAL CHALLENGES FACED

BY THE REPUBLIC SRPSKA REGARDING THE ACCESSION

OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TO NATO

Ana M. Zdravković

Aleksandra A. Begović

PRAVO NA BESPLATNO OSNOVNO OBRAZOVANJE

– OD IDEALA DO STVARNOSTI.....271

THE RIGHT TO FREE PRIMARY EDUCATION

– FROM IDEAL TO REALITY

Tijana R. Kovačević

IZAZOVI DIGITALIZACIJE RADA I ZAŠTITE LIČNIH PODATAKA299

CHALLENGES OF DIGITALIZATION OF WORK

AND PROTECTING PERSONAL DATA

Milan M. Kostić

AFIRMATIVNA AKCIJA U ZAPOSŁJAVANJU I NAPREDOVANJU

U PRAVU EVROPSKE UNIJE.....321

AFFIRMATIVE ACTION IN EMPLOYMENT AND PROMOTION

IN EUROPEAN UNION LAW

Anđela S. Peković

UNIVERZALNI I EVROPSKI STANDARDI OD ZNAČAJA

ZA RAD NA DALJINU – RADNOPRAVNI ASPEKTI337

UNIVERSAL AND EUROPEAN STANDARDS OF IMPORTANCE

FOR TELEWORKING – LABOR LAW ASPECTS

PRIKAZI/REVIEWS

Lidija M. Zečević

Prikaz monografije:

Dr Jelena Vukadinović Marković

POSTUPAK REŠAVANJA SPOROVA

PRED MEĐUNARODNIM TRGOVINSKIM ARBITRAŽAMA.....353

UPUTSTVO AUTORIMA.....357

SUDIJSKA (NE)PRISTRASNOST I VEŠTAČKA INTELIGENCIJA***

Sažetak

Neprestani napredak u razvoju informacionih tehnologija i veštačke inteligencije otvorio je neslućene mogućnosti njihove upotrebe i u sferi prava. Uticaj veštačke inteligencije je danas naročito vidljiv u pokušajima „zauzdavanja” diskrecije sudske vlasti, koja se nalazi na najklizavijem terenu između stvaraoca i primenivača prava. Na prvi pogled deluje da veštačka inteligencija može pružiti mnogo, jer ima veliki potencijal u prevazilaženju ljudskih slabosti u sudijskom odlučivanju, naročito u pogledu jednakosti u postupanju i nepostojanju predrasuda i predubeđenja.

U radu se kritički analizira ovakav pristup, kojim se, prema mišljenju autora, ne može prevazići osnovni, „ljudski deficit” i ograničenja prilikom sudijskog odlučivanja. Autori ukazuju na slabosti i probleme upotrebe veštačke inteligencije sa stanovišta nepristrasnog odlučivanja. S obzirom na velika očekivanja i mogućnosti koje otvara upotreba veštačke inteligencije, često se gubi iz vida činjenica da je i veštačka inteligencija tvorevina ljudskog bića.

Autori smatraju da ona ne može biti od prevelike pomoći što se tiče nepristrasnosti u sudijskom odlučivanju, odnosno da nije baš „razum bez strasti”, pošto je njen tvorac, čovek, uneo u nju svoje subjektivne stavove, predubeđenja i specifične poglede na svet. Nesumnjivo, veštačka inteligencija može doprineti povećanju

* Doktor pravnih nauka, redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Srbija.
E-mail: d.avramovic@pf.uns.ac.rs

** Doktor pravnih nauka, asistent sa doktoratom, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Srbija.

E-mail: i.jovanov@pf.uns.ac.rs

*** Ovaj rad je rezultat realizovanja projekta „Pravna tradicija i novi pravni izazovi” koji se finansira sredstvima Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, Srbija.

nepriistrasnosti i jednakosti u sudijskom odlučivanju, ali kao pomoćno sredstvo, a ne i kao garant potpune nepriistrasnosti. Veštačka inteligencija nas ne može odvesti dalje od onoga što je još Holms podrazumevao pod pravom – predviđanje onoga kako će sud postupiti i ništa više od toga. Realno očekivanje od ovog novuma je povećanje predvidivosti postupanja, ali nikako uspostavljanje potpune pravne sigurnosti.

Ključne reči: veštačka inteligencija, informacione tehnologije, sudijska diskrecija, nepriistrasnost sudija, predrasude.

(IM)PARTIALITY OF A JUDGE AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Summary

A constant progress in development of information technologies and artificial intelligence has opened immense possibilities of their use in the sphere of law. The impact of artificial intelligence is particularly visible in attempts to restrain discretion of a judicial power, located in the most “slippery” field today – in between the creator of law and the one who applies the law. At first sight, it looks like that artificial intelligence could offer a lot within that field. It might have a large potential in overcoming human weaknesses in decision-making of a judge, particularly in terms of accomplishing equality and absence of prejudices.

This quite optimistic approach is examined in this paper. According to the authors, artificial intelligence cannot successfully overcome the basic “human deficit” and limits immanent to the process of decision-making by judges. The authors point out the weakness and problems in the use of artificial intelligence in the context of impartial decision-making process. Due to great expectations and possibilities deriving from its use, the fact that artificial intelligence is also a product of human being is often neglected.

The authors are of opinion that artificial intelligence cannot be of colossal help in terms of impartiality in judicial decision-making in the sense that it is “ratio without passion”. Namely, the creator of artificial intelligence, a man, has implemented his own subjective views into it, his prejudices and a specific view

of the world. Artificial intelligence can, by all means, contribute to impartiality and equality in judicial decision-making, but only as a subsidiary remedy and not as a guarantee of a complete impartiality. Artificial intelligence cannot lead us further than what Holmes meant by the law – a prediction how the court will act – and nothing more than that. Realistic expectation of artificial intelligence is increasing predictability, but in no way establishment of a full legal certainty.

Keywords: artificial intelligence, information technology, judicial discretion, impartiality, bias.

1. Uvod

Čovek nije biće bez strasti. Sudija nije Herkules. Veštačka inteligencija nije nepristrasna. Veštačka inteligencija nije rešenje problema sudijske (ne) pristrasnosti.

Neuobičajen početak rada, koji čine eksplicitno saopštene čvrste premise i tvrdnje proširenog silogizma koje gotovo da imaju formu zaključaka je veoma zahtevno, ali i izazovno, dokazivati i potvrđivati. To su samo smernice koje će trasirati put ovog rada u nastojanju da se približi razrešenju nerešivog – pitanja ljudske prirode, ukorenjenih predrasuda, kao i prenošenju tih istih, najčešće nesvesnih predrasuda na teren upotrebe veštačke inteligencije u sudovanju.

Na prvi pogled očekivanja od upotrebe veštačke inteligencije, koja će olakšati život savremenog čoveka u različitim poljima društvenog života, u velikoj meri su opravdana. Možemo samo pomenuti korisnost veštačke inteligencije u procesu industrijske proizvodnje, potencijale u medicini prilikom ranog dijagnostifikovanja i lečenja mnogih bolesti ili u procesu upravljanja pandemijama. Međutim, fasciniranost modernim tehnologijama dovodi do toga da se ljudi retko osvrću i na moguće negativne strane upotrebe veštačke inteligencije, kao i na njena ograničenja. Neko bi mogao pomisliti da se ovde misli na tvorevine veštačke inteligencije sa destruktivnim potencijalom prvenstveno u vojnoj industriji. Ali ovde je reč o nečemu drugom, o tvorevinama ljudskog duha koje zahtevaju inventivnost i kreativnost, a u kojima veštačka inteligencija teško da može biti od presudne koristi. Teško je zamisliti da će veštačka inteligencija uspeti da komponuje muziku na način na koji je to radio Mocart, da stvara slike stilom Pikasa, da piše duboke, psihološke romane poput Dostojevskog ili da donosi kreativne presude poput sudije Džeroma Frenka.

2. Čovek nije biće bez strasti

Još je u antičko doba Aristotel paradigmatično pokazao da ljudska priroda ne počiva isključivo na razumu, već i na strastima. Dobro je poznato mesto u njegovoj *Politici* (Aristotel, 2003, 1287a) na kome daje prednost vladavini zakona nad vladavinom ljudi: „Prema tome zahtevati da vlada zakon znači zahtevati da vladaju bog i zakoni, a zahtevati da vlada čovek znači dopustiti i životinji da vlada, jer požuda je nešto životinjsko a strast kvari najbolje ljude kada su na vlasti. Stoga zakon predstavlja razum bez prohteva.” Slično je rezonovao i Platon zazirući od dominacije ljudskih strasti i slabosti (mada je, za razliku od Aristotela, načelno smatrao emocije mnogo manje važnim u čovekovom životu jer je verovao da je priroda čoveka umna, a ne čulna). On se zalagao za zajedništvo imovine, žena i dece, da bi se vaspitanjem nepristrasno određivalo ko ima kakve sposobnosti i sklonosti, bez obzira na poreklo. Dvojni karakter ljudske prirode je sa filozofske tačke gledišta gotovo nesporan, mada ostaje otvoreno pitanje prevage u odnosu razum–strast.¹

I u drugim antičkim društvima (pre srednjovekovne hrišćanske epohe) uočena je potreba za postojanjem nepristrasnog sudije (u starom Egiptu, Mesopotamiji, drevnoj Indiji), tako da se težnja ka sudijskoj nepristrasnosti pokazuje kao sama esencija sudijske funkcije, kao svrha postojanja sudije u društvu. Do takvog zaključka se moglo doći zbog toga što je teorija utvrdila da je čovek pristrasan kada se radi o njegovim sopstvenim interesima. Čak je i racionalistička prirod-nopravna misao bila na tom tragu. Džon Lok upravo pristrasnost vidi kao centralni razlog zbog koga su ljudi izašli iz prirodnog stanja. Kako kaže Lok (2002, p. 242): „za ljude nije razborito da budu sudije kada su oni sami u pitanju i da će samoljublje učiniti ljude pristrasnim prema sebi i svojim prijateljima. I s druge strane, da će ih rđava priroda, *strast* [podvukli autori] ili osveta odvesti suviše daleko u kažnjavanju drugih.”² Upravo zbog toga nastaje država kako bi ograničila pristrasnost i nasilje ljudi (Hobs, 2011, p. 147).

¹ Na primer najveća vrlina i u stoičkoj i hrišćanskoj etici je apatija koja podrazumeva ravno-dušnost, odsustvo strasti (s tim da kod stoičara apatija podrazumeva potpuno odsustvo strasti prema spolnom svetu, dok hrišćanska etika podrazumeva odsustvo nižih strasti, dok ostaje strast duše prema Bogu). Takođe, celokupna novovekovna etika i filozofija su racionalistički orijentisane.

² Mada zagovara potpuno drugačiju teoriju društvenog ugovora, nastojeći da opravda apsolutističku državu i vlast, Hobs takođe prihvata ideju da nema sudije u sopstvenoj stvari jer je čovek po prirodi pristrasan: „prirodni zakoni, poput pravde, pravičnosti, skromnosti, milosrđa i, ukratko, činjenje drugima onako kako bismo mi želeli da se nama čini, sami po sebi, bez straha od kakve sile koja će iznuditi njihovo poštovanje, protivni su našim prirodnim strastima koje nas vode pristrasnosti, oholosti, osveti i sličnom” (Hobs, 2011, p. 147).

Jedna od najuticajnijih savremenih teorija društvenog ugovora je nesumnjivo Rolsova teorija pravde, teorija pravde kao nepristrasnosti. Dakle i Rols, sve-
stan da je čovek biće strasti, nastoji da utemelji svoju teoriju upravo na nepri-
strasnosti, i to hipotetičkoj nepristrasnosti prvobitnog položaja koji je prekriven
„velom neznanja”, a u kome se vrši izbor principa pravde. Nepristrasnost se
postiže na taj način što u prvobitnom položaju „niko ne zna svoje mesto u druš-
tvu, svoj klasni položaj ili društveni status, niti svoju sudbinu u raspodeli prirod-
nih preimućstava i sposobnosti, svoju inteligenciju, snagu i sl.” (Rols, 1998, p. 28).
Rols (1998, p. 29) čak pretpostavlja da strane ne znaju svoju koncepciju dobra niti
svoje psihološke sklonosti. To je za njega jedini put ka pravdi kao nepristrasnosti.

Pošto se približavamo zaključku da je čovek biće strasti, ostaje pitanje u
kojoj meri čovek može da samostalno kontroliše svoje strasti. Kada su njegovi
sopstveni interesi u pitanju, još je u antici utvrđeno da je to nemoguće – *nemo
iudex in causa sua*. Ali može li neko drugi, poput države ili sudije, da postupa
nepristrasno kada odlučuje o tuđim sukobljenim interesima?

To je nesumnjivo moguće kada čovek svesno odluči da bude potpuno objek-
tivan, da ne podleže sopstvenim strastima, odnosno predrasudama. Među-
tim, ljudima je inicijalno teško da sebi priznaju da svako u sebi ima ukorenjene
brojne predrasude. Najveći problem predstavlja to što su veoma često predrasude
nesvesne, a nesumnjivo utiču na ponašanje, rasuđivanje, pa i na donošenje važnih
životnih odluka. Da su nesvesne predrasude neminovni pratilac ljudskih života
dokazuju brojne psihološke studije.

Autori koji su, na tragu Frojda, aktuelizovali novi pristup nesvesnim men-
talnim procesima koji utiču na postojanje diskriminacionih stavova i označili ih
terminom implicitnih (nesvesnih predrasuda) su Entoni Grinvold i Linda Hamil-
ton Kriger. Njihov pristup se u velikoj meri razlikuje od onoga što označavaju kao
„naivni” psihološki pristup koji se zasniva na uverenju da su ljudi u postupanju
vođeni isključivo svojim eksplicitnim uverenjima i svesnom namerom da postu-
paju u skladu sa njima (Greenwald & Hamilton Krieger, 2006, p. 946). Nasuprot
tome, oni se zalažu za pristup koji drži da ljudi nemaju uvek svesnu kontrolu nad
procesima percepcije društva, formiranja impresija i donošenja odluka koje moti-
višu njihovo postupanje. Njihovo polazište je takozvana implicitna spoznaja, koja
pokazuje da se mnogi mentalni procesi (poput učenja, percepcije, pamćenja, stva-
ranja stavova i stereotipa) odvijaju bez prisustva svesti o tome. Kao interesantan
primer implicitno formiranog stava ovi autori navode glasača koji glasa za kan-
didata o kome ništa ne zna, osim njegovog imena. Ono što u takvoj situaciji može
uticati na izbor baš tog kandidata jeste činjenica da ime kandidata ima jedno ili
više istih početnih slova kao ime glasača (Greenwald & Hamilton Krieger, 2006,
p. 948). Stvar se dodatno komplikuje kada se eksplicitni i implicitni stav povodom

istog objekta razlikuju. Kao način da se otkriju ta neslaganja Grinvold je sa grupom autora još 1998. godine u naučni diskurs uveo test implicitnih asocijacija, koji najšire polje primene ima u proceni postojanja implicitnih stereotipa kod ispitanika, a naročito rasnih, polnih, etničkih, religijskih (Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998, pp. 1464–1480). Nakon detaljne statističke analize, rezultat istraživanja je da su implicitne predrasude u stavovima od naročitog uticaja na spontano diskriminatorno ponašanje (Greenwald & Hamilton Krieger, 2006, p. 961).

Čovek jednostavno uči i usvaja određene načine ponašanja iz različitih primera, događaja, iskustava kojima je izložen tokom života (u okviru porodice, ali i u okviru društva u kome odrasta). To pomaže u predviđanju događaja, što sa jedne strane čoveka čini sigurnim, ali i stvara nesvesnu pretpostavku koja ne mora biti istinita sa nečijeg tuđeg stanovišta. Koliko god čovek teži da bude objektiv, uvek će događaje posmatrati iz svog ugla, sopstvenim očima.

Sve ovo navodi na zaključak da bi veštačka inteligencija možda mogla biti lek koji će izlečiti sve ljudske slabosti, pa i problem sa predrasudama.

3. Sudija nije Herkules

Još je čuveni američki sudija Cardozo (1921, p. 167) uviđao da duboko ispod svesti deluje još nešto, „sviđanja i nesviđanja, sklonosti i predrasude, kompleks instinkta i emocija, običaja i uverenja, koje čine čoveka, bilo da je sudija ili stranka u postupku”.

Verovatno je tendencija ka povećanju nepristrasnosti u sudijskom odlučivanju bila jedan od argumenata (svakako je efikasnost postupka bila odlučujući razlog) koji je motivisao zakonodavce da se približe anglosaksonskom modelu i ne predvide načelo materijalne istine u srpskom krivičnom postupku. Naime, nasuprot ranijem zakonskom rešenju, sudije u krivičnom postupku nisu više u obavezi da „istinito i potpuno utvrde činjenice koje su od važnosti za donošenje zakonite odluke” (Zakonik o krivičnom postupku, 2001, čl. 17, st. 1). Istim zakonom je bilo predviđeno da izvedene dokaze sud ocenjuje po slobodnom sudijskom uverenju, a „presudu ili rešenje koje odgovara presudi sud može zasnovati samo na činjenicama u čiju je izvesnost potpuno uveren” (čl. 18, st. 1). Prema važećem ZKP-u, ovaj član je relativizovan i ublažena je tvrdnja, odnosno izostavljena je reč „potpuno”, jer sud sada presudu može zasnovati na činjenicama u čiju je izvesnost uveren (Zakonik o krivičnom postupku, 2011, čl. 16, st. 4). Stvar dodatno komplikuje to što su po novom rešenju stranke odgovorne za pribavljanje i izvođenje dokaza, dok je sud u tom smislu znatno ograničen.³ Dakle, uloga suda u postupku utvrđivanja istine

³ „Sud može dati nalog stranci da predloži dopunske dokaze ili izuzetno sam odrediti da se

je prilično marginalizovana. Polazeći od pretpostavke o nedostižnosti apsolutne istine zakonopisci su nastojali da gotovo u potpunosti isključe mogućnost da sud pribavlja i izvodi dokaze po službenoj dužnosti.

S druge strane, u Komentaru Zakonika o krivičnom postupku se na posredan način argumentuje da bi izvođenje dokaza od strane suda moglo da ugrozi nepristrasnost suda koja je glavni preduslov za pravično suđenje.⁴ Polazi se od pretpostavke da bi utvrđivanje činjenica u krivičnom postupku od strane suda moglo biti pristrasno (u korist ili na štetu okrivljenog). Uprkos ovakvom normativnom rešenju, čini se da je sudijama ostavljen prostor za „pristrasnost”, jer zarad „svestrane rasprave” svoje izuzetno ovlašćenje (koje nesporno moraju imati kako bi mogli vršiti svoju funkciju) u praksi mogu da koriste kao redovno. Bojazan od pristrasnosti prilikom ocene da li je dodatne dokaze neophodno izvesti da bi se predmet dokazivanja svestrano raspravio izražavaju pisci Komentara Zakonika o krivičnom postupku, jer su svesni da su tu „psihološka nastrojenost” i „subjektivna ubeđenja” od velikog značaja (Ilić *et al.*, 2018, p. 121).⁵ Intencija zakonopisaca izražena u Komentaru je očigledno bila da se pravo na izvođenje dokaza *ex officio* od strane suda tumači i primenjuje restriktivno, međutim, praksa bi mogla poći i putem ekstenzivnog tumačenja ovog prava (Ilić *et al.*, 2018, p. 122). (Ne)pristrasnosti sudije se ne može uteći!⁶

Sve ovo dokazuje da se gotovo uvek, kao polazna pretpostavka, uzima postojanje određenog stepena sudijske pristrasnosti – jer je sudska istina (kao uostalom i pravda) relativna kategorija zasnovana na nečijem uverenju, a sudija je samo čovek, a ne biće nadljudskih sposobnosti (vid. Avramović & Jovanov, 2020, pp. 245-265). Nastojanje važećeg Zakonika o krivičnom postupku da se uverenja (predrasude) sudije ne „uvuku” u sudsku presudu kroz utvrđivanje činjeničnog stanja i da se sudija učini što objektivnijim i približi logičkom automatu čini se da je ostalo bez uspeha. Zakonopisci su očigledno zadržali veru u sudiju Herkulesa kada ističu da je: „nepristrasnost individualno uslovljena sposobnošću samokontrole, potiskivanja ili

takvi dokazi izvedu, ako oceni da su izvedeni dokazi protivrečni ili nejasni i da je to neophodno da bi se predmet dokazivanja svestrano raspravio” (Zakonik o krivičnom postupku, 2011, čl. 15, st. 4). Uočljivo je da zakonopisci ovde koriste termin „svestrano”, verovatno kako bi izbegli termin „potpuno”.

⁴ U Komentaru se ističe: „Nepristrasnost je neophodna i kod ocene da li postoje uslovi da sud, na osnovu člana 15. stav 4, po službenoj dužnosti odredi izvođenje dopunskih dokaza” (Ilić *et al.*, 2018, p. 131).

⁵ Treba se podsetiti čuvenog problema usklađivanja dva protivrečna zahteva, što je Čavoški dobro definisao: „na pouzdan način ograničiti vlast da ne bi činila zlo, a istovremeno joj ostaviti dovoljno moći da čini dobro” (Čavoški, 1994, p. 132).

⁶ O pogrešnoj pretpostavci da će nemešanje sudije u stranačko izvođenje dokaza predstavljati veću garanciju sudijske nepristrasnosti vid. (Bajović, 2015, p. 103).

zanemarivanja svih onih prikazivanja koja mogu da se odraze na psihološke sadržaje svesti i volje, udaljene od prava i pravičnosti, i da prilikom odlučivanja formiraju naklonost ili odbojnost prema strankama..." (Ilić *et al.*, 2018, p. 131), da „ocena dokaza ne sme biti prepuštena emocijama i ličnim sklonostima”, kao i da „slobodno sudijsko uverenje pretpostavlja oslanjanje na opšteprihvaćena znanja, realna iskustva, racionalno mišljenje i logično zaključivanje” (Ilić *et al.*, 2018, p. 133). Ovakav pristup, mada zaista na deklarativnom nivou izgleda prilično zavodljivo, deluje da je daleko od realnosti, jer u potpunosti previđa postojanje nesvesnih predrasuda. Proizvoljnost u odlučivanju je svakako nepoželjna, ali je sasvim moguće i realno da ona izmiče nivou svesnog. Mada je takvo saznanje veoma neugodno i zabrinjavajuće, ono je realno. *Iudex aequitatem semper spectare debet*, a da bi mogao da obavlja taj zadatak sudija mora da ostane aktivni činilac u postupku utvrđivanja činjeničnog stanja i da se pomiri sa mogućnošću postojanja gotovo izvesne pristrasnosti (imajući u vidu svoja različita, tokom života sticana subjektivna uverenja). Ta „obojenost” (najčešće nesvesna) stavova ljudi je neizbežna. U pravu je Milinković (2021, p. 125) kada ističe da nijedan čovek, pa ni nosilac sudijske funkcije, nije imun na vlastite stereotipe i predrasude, jer „čak i ukoliko bi sudija bio smešten u hermetički zatvoren prostor, to još uvijek ne bi značilo da su njegova objektivnost i nepristrasnost osigurani”.

Težnja za uspostavljanjem potpune nepristrasnosti sudija je legitimna, ali je nerealna i ostaje na nivou ideala. Takvom idealu je težio i Jering (1998, p. 177) držeći da „pravi” sudija ne zna za ugled ličnosti, već da stranke vidi kao apstraktne ličnosti pod maskom tužitelja i tuženog, pri čemu sudija vidi samo masku, a ne i individuu koja se nalazi iza nje. Stav sudije Džeroma Frenka koji je izneo u jednom svom mišljenju (*In re Linahan*, 138 F.2d 650 (2d Cir. 1943), pp. 651-652) više je nego realan i iskren: „Ako, međutim, ‘predrasude’ i ‘pristrasnost’ budu definisani tako da znače potpuno odsustvo predubeđenja u umu sudije, onda niko nikada nije imao pošteno suđenje i niko ga nikada neće imati. Ljudski um, čak i u detinjstvu, nije prazno parče papira... Samo smrt stvara potpuno odsustvo strasti i kao takva predstavlja krajnju ravnodušnost.”

Prilično su poražavajući podaci koji su utvrđeni u jednoj skorašnjoj studiji da većina sudija u krivičnoj materiji u Republici Srbiji negira postojanje predrasuda, a još manji broj osporava mogućnost uticaja predrasuda na sudijsko odlučivanje (Avramović, 2021, pp. 139-140, 165). Nagent ističe da je prvenstveno potrebno da same sudije priznaju uticaj predrasuda na sudijsko odlučivanje, dok bi konačno rešenje moglo biti edukovanje sudija, kako bi mogli da se nose sa njima (Nugent, 1994, p. 58). Pojedini autori rešenje problema sa predrasudama (koje su neminovni pratioci ljudi) vide u testiranju i treniranju sudija za borbu sa sopstvenim predrasudama, ali i u angažovanju stručnjaka koji bi nakon donošenja odluke

objektivno analizirali i tragali za uticajima nesvesnih predrasuda na odluku i to saopštili sudiji (Irwin & Real, 2010, pp. 8-9).

Zadatak sudije je veoma složen, a to je zadatak aktivnog traganja za istinom, pri čemu mora nastojati da bude što svesniji sopstvenih ograničenja i ukorenjenih predrasuda. Suverenog vladaoца istinom nema. Sudija nije biće nadljudskih sposobnosti, herkulovskih, božanskih moći, kojima suvereno raspolaže i može dosegnuti apsolutnu istinu. Još je Platon (1968, 455a) kroz svog Sokrata u čuvenom dijalogu *Gorgija* uvideo da „govornik na sudu ili ostalim skupovima ne uči o tome šta je pravedno, a šta nepravedno, nego samo stvara verovanje o tome, i ništa više”. Sudija mora da bude pomalo psiholog, ali i filozof. Polazeći od toga da je filozofski patos prevashodno patos istine Mihailo Đurić istinu ne vidi kao neku nadljudsku kosmičku mudrost koju čovek dobija na poklon, već kao „nešto što on mora da izbori vlastitom snagom”. „Čovek-filozof nije običan izvršilac, koji naprosto prenosi samoobjavljenu istinu, već delatni saučesnik u tom zbivanju. Njegova uloga nije u tome da samo pusti stvari da budu ili ne budu ono što jesu, nego da učestvuje u stvaranju njihove suštine” (Đurić, 1992, p. 30). Upravo u tome se ogleda zadatak i sudije, koji mora biti sudija-filozof (u Đurićevom smislu reči) u večnom traganju za apsolutnom istinom, ali zadovoljavajući se dometima utvrđivanja sudske (relativne) istine uz sve moguće rizike koji proizlaze iz ograničenosti ljudskog saznanja i nesvesnih, ukorenjenih predrasuda.

Da li možemo pred veštačku inteligenciju postaviti takva očekivanja? Da li veštačka inteligencija ima mogućnost filozofskog rezonovanja? Da li bar ona može posedovati herkulovske moći?

4. Veštačka inteligencija nije nepristrasna

Prihvatljivo određenje veštačke inteligencije je da ona predstavlja kombinaciju algoritama i mašinskog učenja kao zamenu za čovekov mozak pri predviđanju, analizi i odlučivanju (Dixon, 2020, p. 36). Ideje o mogućnostima primene veštačke inteligencije u pravosuđu su mnogobrojne, od posla tumača, sudijskih saradnika koji pišu nacрте odluka, advokata koji spremaju odbranu, pomoći prilikom utvrđivanja činjeničnog stanja, pa sve do futurističke ideje o potpunoj zameni sudija prilikom odlučivanja (vid. više Volokh, 2019, pp. 1135-1192).

Sami tvorci veštačke inteligencije stvaraju potrebno iskustvo sastavljanjem pitanja i zadataka koje će veštačka inteligencija rešavati. U tom procesu tvorac veštačku inteligenciju „hrani” logičkim modelima i podacima, a ona daje odgovore. Međutim, ti odgovori su rezultat podataka i znanja kojima je veštačku inteligenciju tvorac (čovek) „nahratio”. Uvek iza primene veštačke inteligencije stoji

čovjek, sa svojim vrednostima i svojim izborima. Tvorac (čovjek) u veštačku inteligenciju ugrađuje i sopstvene predrasude, kojih najčešće nije ni sam svestan (bile one rasne, polne, kulturne, religijske ili bilo koje druge).⁷ Samo se setimo skandala koji se dogodio 2015. godine kada je veštačka inteligencija koju koristi Gugl za fotografije za pretragu pod pojmom „gorila” prikazivao zajedničku fotografiju momka i devojke crne puti (BBC News, 2015). Ovaj događaj koji je izazvan najverovatnije nenamerno, usled propusta (ocrtavajući sadržaj podsvesti onih koji su stvarali algoritam) opravdano je izazvao široku kritiku i reakciju zbog propagiranja rasne diskriminacije. Sličan slučaj rasne diskriminacije koju čini veštačka inteligencija postoji u pravosudnom sistemu američke države Kentaki. Naime, zakon u Kentakiju iz 2011. godine nalaže sudijama da konsultuju algoritam kada odlučuju da li okrivljeni mogu da polože kauciju. Rezultati su bili zapanjujući, s obzirom na činjenicu da je, u odnosu na crnu populaciju, mnogo više belcima bilo dozvoljeno polaganje kaucije i odlazak kući (Simonite, 2019). Uporednopravno posmatrano, Amerika (kao i Kina)⁸ prednjači u upotrebi veštačke inteligencije u svim sferama (pa i u domenu pravosuđa) u odnosu na evropske države.⁹ Najpoznatiji algoritam koji se koristi u američkom pravosuđu je COMPAS, softver koji pomaže sudijama prilikom odlučivanja da li da okrivljene zadrže u pritvoru ili da ih puste da na slobodi sačekaju suđenje (odnosno kolika je mogućnost recidivizma). Rasne predrasude u odnosu na crnu populaciju su takođe bile ugrađene i u ovaj program (Angwin *et al.*, 2016). Zbog toga je Kongres SAD 2019. godine usvojio zakon *Algorithmic Accountability Act* koji je preneo odgovornost na kompanije koje stvaraju veštačku inteligenciju da spreče diskriminaciju i isključe predrasude, odnosno da ih uklone ukoliko ih naknadno identifikuju. Na tragu Amerike to su učinile i druge države poput Ujedinjenog Kraljevstva, Australije,

⁷ O uticaju rasnih predrasuda na odlučivanje sudija u krivičnim stvarima u Americi vid. odličnu empirijsku studiju Rachlinski *et al.*, 2009, pp. 1195-1246.

⁸ Pomenimo samo vrlo složeni softver „206 system”, koji primenjuju sudovi u Šangaju, koji između ostalog u cilju sprečavanja pristrasnog odlučivanja opominje sudiju kada se njegova odluka više od 85% razlikuje od presude višeg suda, a kada sudija insistira na bitno drugačijoj odluci, predmet se automatski prosleđuje predsedniku suda na razmatranje (Xu, 2022, p. 15). Kina je prva uvela sistem (*Same Type Case Reference System*) koji konkretni slučaj poredi sa sličnim činjeničnim i pravnim situacijama i pruža smernice sudiji pri odlučivanju (Campbell, 2020, p. 343). Sličan sistem, koji se doduše veoma malo koristi, postoji i u SAD. To je takozvani SIS's (*Sentencing Information Systems*) koji pokazuje sudijama kako su oni ili druge sudije odlučili u sličnim slučajevima (Roth, 2016, p. 1295). Sve to bi trebalo da ishod sudskog postupka učini što objektivnijim, smanjujući mogućnost uticaja predrasuda, mada bi se moglo postaviti pitanje da li se takvim sistemima samo održavaju stare predrasude.

⁹ Mada je značajno pomenuti program koji je kreirala grupa autora koji sa preciznošću od 79% predviđa presude Evropskog suda za ljudska prava (Aletras *et al.*, 2016).

Francuske (Hao, 2019a). Tako je u Francuskoj 2016. godine u cilju povećanja transparentnosti u odlučivanju (doduše, ograničen samo na upravne organe) donet zakon tzv. Digitalna Republika koji ustanovljava pravo na zahtevanje informacije o algoritamskoj odluci, uključujući pravila odlučivanja i osnovne karakteristike algoritma (Chesterman, 2021, p. 162). U Australiji je 2019. godine federalna vlada objavila Etičke principe veštačke inteligencije kojima se, između ostalog, omogućava ljudima da znaju kada su „pod značajnim uticajem veštačke inteligencije” (Chesterman, 2021, p. 165). Slična situacija je i na Novom Zelandu gde je 2020. godine objavljena „Povelja algoritma” u kojoj se vlada obavezuje da objasni kako se značajne odluke donose od strane algoritama (Chesterman, 2021, p. 165). Otkrivanje detalja o algoritmima svakako može pomoći u otkrivanju predrasuda i suziti prostor za manipulaciju, ali da li će to rešiti osnovni problem? Izgleda da je za sada malo verovatno, ali boljeg rešenja nema. Dakle, ponovo imamo problem ljudskog faktora. U nameri da se sudijsko odlučivanje učini što nepristrasnijim, čovek nenamerno „hrani” sistem podacima koji u sebi sadrže ugrađene predrasude. Karen Hao ukazuje na problem predrasuda koje prate veštačku inteligenciju i teškoće prilikom prevazilaženja tog problema. Deluje čudno da je stručnjak za informacione tehnologije postavio osnovno filozofsko i pravno pitanje kao jednu od glavnih prepreka prevazilaženja pristrasnosti veštačke inteligencije (što uostalom važi i za ljude), a to je problem definisanja pravičnosti (odnosno prihvaćena koncepcija pravde). Hao ispravno zaključuje da nije jasno kako odsustvo predrasuda treba uopšte da izgleda! (Hao, 2019b).

U teoriji se postavlja i pitanje nezavisnosti sudstva kao grane vlasti ukoliko veštačka inteligencija zameni sudije-ljude.¹⁰ Naime, dodatnu dilemu stvara činjenica da bi predstavnici vlasti (drugih grana vlasti) morali učestvovati u stvaranju veštačke inteligencije koja bi obavljala posao sudije. To otvara dodatni prostor za takozvani neprimeren uticaj na sudije (Sourdin, 2021, p. 59).

Ovo sve pokazuje da veštačkoj inteligenciji (uostalom isto kao i čoveku) nije moguće zavezati povez preko očiju, kako je to predstavljeno na rimskoj boginji pravde Justiciji. Međutim, čak ni ona nije oduvek imala povez preko očiju, već samo mač i vagu. Kako je nestajala vera u njenu potpunu objektivnost, od XV veka Justicija dobija povez preko očiju, čime se naglašava njena nepristrasnost. Kako ni čovek, ni mašine ne predstavljaju božanstvo, potpuna nepristrasnost ostaje u sferi ideala. Zbog toga veliki broj autora smatra da je neutralnost algoritama mit (CEPEJ, 2018a, pp. 57-58) jer oni zapravo predstavljaju ogledalo svog tvorca.

¹⁰ O problemu institucionalne nezavisnosti sudstva u sistemima podela vlasti vid. (Avramović & Jovanov, 2021, pp. 495-510).

5. Zaključna razmatranja – veštačka inteligencija nije rešenje problema sudijske pristrasnosti

Još je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima UN iz 1948. godine u čl. 10 pravo na pravično i javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom predvidela kao jedno od univerzalnih ljudskih prava. Jedna od ključnih vrednosti koja se promovise Bangalorskim principima sudijskog ponašanja iz 2002. godine, koje je donela Pravosudna grupa Ujedinjenih nacija za jačanje integriteta pravosuđa, jeste nepristrasnost. Ovim međunarodnim etičkim standardima je nepristrasnost postavljena kao druga po značaju vrednost, odmah nakon nezavisnosti (potom slede integritet, primerenost, jednakost, sposobnost i revnost). Bangalorski principi nepristrasnost izdvajaju kao suštinski pojam za pravilno obavljanje sudijske funkcije, koji se odnosi ne samo na odluku već i na postupak na osnovu koga se odluka donosi.

Sudijska dužnost se mora vršiti „bez favorizovanja, predubedenja ili predrasuda” (The Bangalore Principles of Judicial Conduct, 2002). Mada bi se pitanje pravne obaveznosti jednog ovakvog akta moglo postaviti, Zakon o sudijama (2008, čl. 3, st. 2) u Republici Srbiji je izričit da je sudija dužan da „nepristrasno vodi postupak po svojoj savesti, u skladu sa vlastitom procenom činjenica i tumačenjem prava...”¹¹ Ovu formulaciju prati Etički kodeks sudija (2010) u Republici Srbiji dodatno razrađujući ovaj princip. Na početku detaljne razrade koja se tiče primene ovog principa, u Etičkom kodeksu se ističe da „sudija obavlja sudijsku funkciju objektivno, bez naklonosti, predubedenja i predrasuda prema stranimama u postupku zasnovanih na rasi, boji kože, nacionalnoj pripadnosti, verskim ubeđenjima, političkoj opredeljenosti, polu, starosnoj dobi i drugim ličnim svojstvima”. Takođe, Etička povelja o upotrebi veštačke inteligencije u pravosudnim sistemima i njihovom okruženju ističe pet ključnih principa njene upotrebe: princip poštovanja osnovnih prava, princip nediskriminacije, princip kvaliteta i sigurnosti, princip transparentnosti, nepristrasnosti i pravičnosti, princip „pod kontrolom korisnika” (CEPEJ, 2018b, p. 7). Dakle, nepristrasnost, odnosno odsustvo predrasuda („neutralnost algoritama”) izdvaja se kao jedan od principa upotrebe veštačke inteligencije u pravosuđu.

Etički ideal nepristrasnosti koji se izdiže na nivo normativnog ideala, kao što se moglo videti, je problematičan kada se stavi u kontekst ljudske prirode. Prividno spasonosno rešenje koje se danas sve više traži u sferi korišćenja veštačke inteligencije u sudijskom poslu kako bi se izbeglo prisustvo strasti, samo otvara čitav niz dodatnih pitanja.

¹¹ Isti vokabular prati i novi Zakon o sudijama, 2023, čl. 4, st. 3, koji je u trenutku pisanja ovog rada stupio na snagu, ali čija je primena odložena.

Prvo, može se postaviti pitanje odgovornosti za grešku prilikom stvaranja veštačke inteligencije. Drugo, tu je i problem kontrole programera i njegove lične odgovornosti, ali i potencijalnih hakerskih napada. Treće, nesumnjivo se kroz „hranjenje” veštačke inteligencije podacima u nju unose predrasude stvaraoca. Ilustrativan je slučaj žalbi na veštačku inteligenciju *ChatGPT* američke firme *OpenAI* zbog antihinduističkih predrasuda jer veštačka inteligencija pravi viceve o Krišni, ali ne i o proroku Muhamedu ili Isusu Hristu (Vincent, 2023). Još veći problem nastaje kada se sa softvera koji predviđaju sudijsku odluku (vid. Avramović, 2018, 155-167) ili onih koji predviđaju verovatnoću ponovnog izvršenja krivičnog dela, uključi mogućnost mašinskog učenja, odnosno promena u programu koje mašina samostalno stvara.¹² Samo jedan pogrešan podatak vodi ka pogrešnom zaključku. Mašinskim učenjem se neverovatno povećava mogućnost nenamernog „ugrađivanja” tuđih grešaka (predrasuda) u veštačku inteligenciju. Činjenica koju i teorija potvrđuje je da ljudsko lice pravde koje je oličeno u ličnosti sudije podrazumeva postojanje empatije, saosećanja, dubokog razmišljanja o ljudskim patnjama (Sourdin, 2021, p. 58). Zbog emocionalnog deficita, pitanje vrednovanja ljudskog ponašanja od strane veštačke inteligencije bi i te kako moglo biti sporno, jer donošenje sudске odluke nije puki mehanički, logički proces. A i ukoliko pretpostavimo da jeste jednostavan logički proces, pristrasnost, odnosno nesvesne predrasude, se ni korišćenjem veštačke inteligencije ne mogu izbeći.

S druge strane, veštačka inteligencija bi sigurno mogla biti i od velike pomoći jer bi se na taj način povećala transparentnost u odlučivanju i jednakost postupanja. Donekle bi se smanjila mogućnost arbitrarnog opredeljivanja postupanja jer veštačka inteligencija nikada nije umorna, gladna ili žedna, niti ima bilo koju drugu fiziološku potrebu koja potencijalno može uticati na ishod konkretnog slučaja, kako bi rekao Frenk. Takođe, ekonomski faktor „jeftinijeg” suđenja ide u prilog zalaganjima za uvođenjem veštačke inteligencije u sudove (vid. Re & Solow-Niederman, 2019, pp. 255-256).

Međutim, sve do sada rečeno pokazuje da ni uz pomoć veštačke inteligencije nije moguće prevazići osnovni problem sudijske (ne)pristrasnosti koji ostaje večna aporija. Put ka neutralnosti veštačke inteligencije pojedini autori vide u razvoju sajber etike, ali i u kontroli postojanja pristrasnosti veštačke inteligencije

¹² Informacija koja kruži internetom da su roboti napravljeni za vojsku ubili u laboratoriji 29 naučnika, mada nepotvrđena, opravdano izaziva veliku dozu straha među ljudima. Naime, u Japanu ili Južnoj Koreji, četiri robota koji su pravljani u vojne svrhe su se otrgli kontroli i počeli da pucaju na naučnike. Najstrašniji deo je, kako se navodi, da su naučnici uspeali da deaktiviraju tri robota, dok se četvrti na neki način povezao sa satelitom i uzeo potrebne informacije kako da se „popravi” i postane otporniji nego ranije (Reuters Fact Check, 2023). Ilon Mask je u više navrata upozoravao na najstrašniji scenario u kome holivudski naučnofantastični film iz osamdesetih godina prošlog veka Terminator danas veoma lako može postati realnost, vid. (Gomez, 2021).

koja asistira sudijama od strane nezavisnih eksperata (CEPEJ, 2018a, p. 61). Postojanje nesvesnih predrasuda kod ljudi, bilo da oni neposredno sude, ili pak stvaraju, odnosno neposredno kontrolišu veštačku inteligenciju, jeste rizik sa kojim se mora računati. Od nesavršenosti ljudske prirode se ne može pobeći.

Ono što može biti realno očekivanje od veštačke inteligencije koja bi mogla u budućnosti biti supstitut sudijskom odlučivanju je povećanje predvidljivosti, izvesnosti određenog postupanja, ali ne i potpuna pravna sigurnost. Ipak, imajući u vidu sva ograničenja koja sa sobom nosi veštačka inteligencija, čini se da ona u doglednoj budućnosti neće zameniti sudije, ali može biti, i već jeste (naročito u SAD),¹³ od velike pomoći sudijama prilikom odlučivanja.¹⁴ Ostaju otvorena brojna ključna pitanja i dileme što nas stalno podsećaju i opominju na nesavršenost veštačke inteligencije i na njenu neotpornost na predrasude: Ko stvara veštačku inteligenciju? Koje podatke koristi tom prilikom? Ko prikuplja te podatke? I, ključno pitanje koje se krije iza prethodno postavljenih: Čije su nesvesne predrasude bez posebne namere (a možda i sa njom) ugrađene u taj algoritam?

Literatura

- Aristotel. 2003. *Politika* (prev. Crepajac, Lj.). Beograd: BIGZ.
- Avramović, D. 2018. Analiza predvidljivosti postupanja sudija – povratak mehaničkoj jurisprudenciji?. *Crimen*, 9(2), pp. 155-167.
- Avramović, D. 2021. *Sudije, pravo i psihologija – ogleđ o sudijskom odlučivanju na tragu Džeroma Frenka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Avramović, D. & Jovanov, I. 2021. Mit o nezavisnosti sudstva. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 55(2), pp. 495-510. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfns55-34070>
- Avramović, D. & Jovanov, I. 2020. Relativizacija pravde kroz retoriku – Platonov dijalog „Gorgija” kao paradigma. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 54(1), pp. 245-265. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfns54-23956>
- Bajović, V. 2015. *O činjenicama i istini u krivičnom postupku*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

¹³ Prilikom posete jednom tehničkom univerzitetu u SAD 2017. godine, predsedniku Vrhovnog suda SAD Džonu Robertsu je postavljeno pitanje da li može da predvidi dan kada će veštačka inteligencija asistirati sudijama prilikom utvrđivanja činjenica ili presuđivanja, na šta je on odgovorio da se to već dešava (Liptak, 2017). Što se tiče sudskih sistema evropskih država, veštačka inteligencija je ostala uglavnom vezana za komercijalne inicijative privatnog sektora (prvenstveno advokata), vid. (CEPEJ, 2018a, p. 16).

¹⁴ U teoriji je ponuđeno interesantno rešenje kojim se zagovara „podela poslova” između veštačke inteligencije i sudije-čoveka, vid. više (Re & Solow-Niederman, 2019, pp. 282-285).

- Campbell, R. W. 2020. Artificial Intelligence in the Courtroom: The Delivery of Justice in the Age of Machine Learning. *Colorado Technology Law Journal*, 18(2), pp. 323-349.
- Cardozo, B. N. 1921. *The Nature of the Judicial Process*. New Haven (USA): Yale University Press.
- CEPEJ, 2018a. Appendix I In-depth Study of the Use of AI in Judicial Systems, notably AI Applications Processing Judicial Decisions and Data. In: *European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment*. Strasbourg: Council of Europe, pp. 13-63.
- CEPEJ, 2018b. The Five Principles of the Ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment. In: *European Ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment*, Strasbourg: Council of Europe, pp. 7-13.
- Chesterman, S. 2021. *We, the Robots? Regulating Artificial Intelligence and the Limits of the Law*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009047081>
- Čavoški, K. 1994. *Pravo kao umeće slobode – ogled o vladavini prava*. Beograd: Draganić.
- Dixon, H. 2020. What Judges and Lawyers Should Understand About Artificial Intelligence Technology. *The Judges' Journal*, 59(1), pp. 36-38.
- Đurić, M. 1992. Patos istine. *Analiza Pravnog fakulteta u Beogradu*, 40(1), pp. 29-36.
- Greenwald, A., McGhee, D. & Schwartz, J. 1998. Measuring Individual Differences in Implicit Cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), pp. 1464-1480. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1464>
- Greenwald, A. & Hamilton Krieger, L. 2006. Implicit Bias: Scientific Foundations. *California Law Review*, 94(4), pp. 945-967. DOI: <https://doi.org/10.2307/20439056>
- Hobs, T. 2011. *Levijatan*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ilić, G. et al. 2016. *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*. Beograd: Službeni glasnik.
- Irwin, J. & Real, D. 2010. Unconscious Influences on Judicial Decision-Making: The Illusion of Objectivity. *Mc George Law Review*, 42(1), pp. 1-18.
- Jering, R. 1998. *Cilj u pravu*. Podgorica: CID.
- Lok, Dž. 2002. *Dve rasprave o vladi*. Beograd: Utopija.
- Milinković, I. 2021. *Ogledi iz pravne etike I: Sudijska etika*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Nugent, D. 1994. Judicial Bias. *Cleveland State Law Review*, 42(1), pp. 1-60.
- Platon. 1968. *Gorgija* (prev. Vilhar, A.). Beograd: Kultura.
- Rachlinski, J. et. al. Does Unconscious Racial Bias Affect Trial Judges?. *Notre Dame Law Review*, 84 (3), pp. 1195-1246.
- Re, R. & Solow-Niederman, A. 2019. Developing Artificially Intelligent Justice. *Stanford Technology Law Review*, 22(2), pp. 242-289.
- Rols, Dž. 1998. *Teorija pravde*. Podgorica: CID.
- Roth, A. 2016. Trial by Machine. *Georgetown Law Journal*, 104(5), pp. 1245-1306.
- Sourdin, T. 2021. What if Judges Were Replaced by AI?. *Turkish Policy Quarterly*, 20(4), pp. 57-62. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4056700>

- Volokh, E. 2019. Chief Justice Robots. *Duke Law Journal*, 68(6), pp. 1135-1192.
- Xu, Z. 2022. Human Judges in the Era of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities. *Applied Artificial Intelligence*, 36(1), pp. 1-21. DOI: <https://doi.org/10.1080/08839514.2021.2013652>

Pravni izvori

- Etički kodeks sudija. 2010. *Službeni glasnik RS*, br. 96/2010 i 90/2021.
- Zakonik o krivičnom postupku. 2001. *Službeni list SRJ*, br. 70/2001 i 68/2002 i *Sl. glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 – dr. zakon, 49/2007 i 20/2009 – dr. zakon.
- Zakonik o krivičnom postupku. 2011. *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – odluka US i 62/2021 – odluka US.
- Zakon o sudijama. 2008. *Službeni glasnik RS*, br. 116/2008, 58/2009 – odluka US, 104/2009, 101/2010, 8/2012 – odluka US, 121/2012, 124/2012 – odluka US, 101/2013, 111/2014 – odluka US, 117/2014, 40/2015, 63/2015 – odluka US, 106/2015, 63/2016 – odluka US, 47/2017 i 76/2021.
- Zakon o sudijama. 2023. *Službeni glasnik RS*, br. 10/2023.

Internet izvori

- Aletras, N. *et al.* 2016. Predicting Judicial Decisions of the European Court of Human Rights: A Natural Language Processing Perspective. *PeerJ Computer Science*. Dostupno na: <https://peerj.com/articles/cs-93/> (2. 5. 2023).
- Angwin, J. *et al.* 2016. Machine Bias. *ProPublica*. Dostupno na: <https://www.propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing> (5. 3. 2023).
- BBC News, 2015. Google Apologises for Photos App's Racist Blunder. *BBC News*. Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/technology-33347866> (5. 3. 2023).
- Gomez, B. 2021. Elon Musk Warned of a 'Terminator'-Like AI Apocalypse – Now He's Building a Tesla Robot. *CNBC*. Dostupno na: <https://www.cnn.com/2021/08/24/elon-musk-warned-of-ai-apocalypsenow-hes-building-a-tesla-robot.html> (21. 4. 2023).
- Hao, K. 2019a. Congress Wants to Protect You from Biased Algorithms, Deepfakes, and Other Bad AI. *MIT Technology Review*. Dostupno na: <https://www.technologyreview.com/2019/04/15/1136/congress-wants-to-protect-you-from-biased-algorithms-deepfakes-and-other-bad-ai/> (2. 5. 2023).
- Hao, K. 2019b. This Is How AI Bias Really Happens – and Why It's so Hard to Fix. *MIT Technology Review*. Dostupno na: <https://www.technologyreview.com/2019/02/04/137602/this-is-how-ai-bias-really-happens-and-why-its-so-hard-to-fix/> (2. 5. 2023).

- In re Linahan*, 138 F.2d 650 (2d Cir. 1943), pp. 651–652. Dostupno na: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/138/650/1481751/> (5. 3. 2023).
- Liptak, A. 2017. Sent to Prison by a Software Program's Secret Algorithms. *The New York Times*. Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2017/05/01/us/politics/sent-to-prison-by-a-software-programs-secret-algorithms.html> (21. 4. 2023).
- Reuters Fact Check. 2023. Fact Check-No Evidence That Four AI Robots Killed 29 Scientists in Japan or South Korea. *Reuters*, Dostupno na: <https://www.reuters.com/article/factcheck-ai-robots-idUSL1N348243> (21. 4. 2023).
- Simonite, T. 2019. Algorithms Should've Made Courts More Fair. What Went Wrong?. *Wired*. Dostupno na: <https://www.wired.com/story/algorithms-shouldve-made-courts-more-fair-what-went-wrong/> (5. 3. 2023).
- The Bangalore Principles of Judicial Conduct. 2002. Dostupno na: https://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/judicial_group/Bangalore_principles.pdf (5. 3. 2023).
- Vincent, J. 2023. 7 Problems Facing Bing, Bard, and the Future of AI Search. *The Verge*. Dostupno na: <https://www.theverge.com/2023/2/9/23592647/ai-search-bing-bard-chatgpt-microsoft-google-problems-challenges> (21. 4. 2023).

PRAVNA INFORMATIKA I TRENDVI RAZVOJA PRAVOSUĐA***

Sažetak

Pravna informatika doživljava procvat tokom poslednje decenije. Razvoj u evropskim okvirima da se sagledati na primerima Nemačke i Engleske. U skladu s pravnom tradicijom, tržišna evolucija ovih sistema prati različite putanje oko istorodne, globalne digitalne tehnološke baze zasnovane na internetu, veštačkoj inteligenciji i „pametnim“ ugovorima. Ovaj pregledni rad analizira uspešne primene *Legal Tech* alata u pospešivanju pristupa pravdi, mogućnosti automatizacije pravnih poslova, različita zakonodavna rešenja EU i Engleske i potrebe pospešivanja informatičkih znanja novih generacija pravnika u Srbiji. Nova regulativa u Nemačkoj i Engleskoj izraz je prepoznavanja novih tehnoloških rešenja, orijentir budućeg razvoja prava potrošača i vesnik efikasnijeg pristupa pravdi za šire narodne mase.

Ključne reči: *Legal Tech*, alternativni pružaoci pravnih usluga, veštačka inteligencija, pristup pravdi, budućnost pravničke profesije.

* Student integrisanih akademskih studija, Pravni fakultet Univerziteta u Beču, Austrija.
E-mail: nikolic.d.milos@gmail.com

** Docent, Računarski fakultet Beograd, direktor *Oxquant*, Oksford.
E-mail: drago.indjic@oxquant.com

*** Ovaj rad je nastao u toku istraživačkog projekta koji je podržao Fond za nauku Republike Srbije u okviru programa DIASPORA, #6497472, AI4Law između decembra 2020. i decembra 2021. Drugi autor se posebno zahvaljuje prof. Stevanu Gostojiću (FTN Novi Sad) na ljubaznom pozivu da se uključi u domaći projekat i njegovom izuzetnom zalaganju da projekat bude sproveden u toku pandemije koja je onemogućila planiranu međunarodnu razmenu.

LEGAL TECH AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE JUSTICE SYSTEM

Summary

Legal Tech has been blooming in the last decade. The development in European setting can be analyzed on the examples of Germany and England. According to their respective legal traditions, the market evolution of these systems follows different paths around the same global digital, technology base, based on the internet, artificial intelligence, and smart contracts. This article analyses the successful use cases of Legal Tech tools in fostering the access to Justice, the possibilities of automatization of legal tasks, various regulatory solutions in EU and England as well as the need to improve the informatics skills in new generations of lawyers in Serbia. New regulations in Germany and England are an expression of acknowledgement of new technological solutions, a lighthouse of further consumer protection law developments and a sign of more efficient access to Justice for broader population.

Keywords: Legal Tech, alternative legal service providers, artificial intelligence, access to Justice, future legal profession.

1. Uvod

Doba u kome živimo poprište je promena i brzine tehnološkog razvoja neza-beležene u ljudskoj istoriji. U samo par decenija svet su iz korena promenile infor-matika i telekomunikacija putem pojave interneta, veštačke inteligencije i blok-čejn tehnologije.

U manjoj ili većoj meri svaki od ovih fenomena susretao se (ili se u određe-nim slučajevima i dalje susreće i biva izazivan) s većom ili manjom dozom skepse javnosti. Skepsa i zaziranje od promena i novih složenih koncepata su izraz pri-rodan ljudskoj prirodi svojstvenog opreza prema nepoznatom. Ipak, s vremenom većina ovih tekovina postajala je neizostavni deo naše svakodnevice, a nekadaš-nje kritike pominju se anegdotalno.

Jedna od najznačajnijih tektonskih promena jeste ubrzani razvoj alati-ki veštačke inteligencije (VI), pospešen uspehom rezultata primene metoda mašin-skog učenja u percepciji teksta i slike. Primena veštačke inteligencije revolucio-nizuje sve sfere života i svoju primenu nalazi u najrazličitijim strukama: mašinski

simultani prevod i autonomna vožnja postaju deo svakodnevice. Jedna od sfera društva u koje je prodrila veštačka inteligencija jeste i pravo. Ovo predstavlja evoluciju pravne nauke za koju se smatra da joj je temelje postavio već matematičar Lajbnic (vid. i radove nemačkog istraživača Armgardta¹) u svojoj opštoj teoriji moralnih i pravnih uslova, a modeli pravne logike nastavili da produbljuju i proširuju do današnjih dana. Niz informatičkih tehnologija i naučnih disciplina, od obrade prirodnog jezika (jezičkih tehnologija u VI, engl. *Natural Language Processing*, skr. *NLProc*) do formalne pravne nauke, sjedinjuje se u cilju kreiranja novih modela poslovanja pravne struke za XXI vek.

Savremena pravna informatika, odnosno tehnologija (engl. *Legal Tech*, pojam koji se uobičajio i van engleskog jezika) već u znatnom opsegu menja pravničku svakodnevicu. Brojne repetitivne i birokratske funkcije manje složenosti se mogu nadomestiti softverskim aplikacijama, čak i onim dostupnim na mobilnim telefonima, umanjujući ukupne troškove i ostavljajući više prostora pravnicima za fine pravničke intelektualne radnje koje su još uvek van domašaja alatki VI.

Ovaj pregledni rad je osvrt na primenu novih informatičkih tehnologija krunisanih VI i razvojem teorije i prakse pravnih sistema dveju vodećih jurisdikcija, koji vodi novom oblikovanju pravničke struke i prilagođavanju zakonodavstva ovih zemalja na promene koje su u jeku, kao i nacionalnim strategijama i rešenjima.

Za potrebe ilustracije *Legal Tech*-a i prateće promene regulative odabrali smo Nemačku, kao primer u okvirima Evropske unije, i Englesku, tačnije Englesku i Vels, kao primer anglosaksonske prakse. Kao radnu hipotezu ćemo uzeti pretpostavku da je nemačko pravo najbliže duhu domaćeg prava, kao predstavnik evropske kontinentalne pravne kulture nastale na tekovinama rimskog prava i sistem koji je usled intenzivne privredne i akademske razmene blizak domaćoj sceni. Otuda je očekivana putanja budućeg razvoja domaćeg pravnog sistema u smislu integracija pravo Evropske unije (EU), a u tom smislu i primer Nemačke.

Uzimajući u obzir navedene faktore koji determinišu razvoj pravne prakse i uporedne analize navedenih pravnih sistema, ovaj pregledni rad za cilj ima unapređenje domaće prakse. U njemu će se izneti obrisi prednosti koje *Legal Tech* rešenja donose pravničkoj struci i očekivanim promenama u njoj, kao i o perspektivama boljeg pozicioniranja Srbije u kontekstu međunarodne prakse i pravnih transplantata iz navedenih jurisdikcija i iskustava. U par slučajeva ćemo se osvrnuti i na domaće primere kako u tehnološkoj, tako i obrazovnoj sferi.

Trenutni strateški okvir kojim Republika Srbija pristupa usklađivanju pravnih propisa s pravom EU, ali i ostvarivanju sopstvenih ciljeva ka razvoju vladavine

¹ Više o ovome govore brojni radovi nemačkog istraživača Matijasa Armgardta. Vid.: (Armgardt & Busche, 2022; Rahman, Armgardt & Nordveit Kverneses, 2022).

prava, pravne sigurnosti i pristupa pravdi jeste Strategija razvoja pravosuđa za period 2020–2025 (Strategija razvoja pravosuđa 101/2020-3, 18/2022-34).

Kao jedan od strateških ciljeva navodi se pod posebnim ciljem br. 5 „dalje unapređenje e-servisa unutar pravosuđa, čime bi se obezbedio veći pristup pravdi, povećanje kvaliteta postupanja i odlučivanja, efikasno upravljanje predmetima, statističko praćenje i izveštavanje o radu pravosuđa, kao i transparentnost rada pravosudnih organa” (Strategija razvoja pravosuđa 101/2020-3, 18/2022-34). Primjećujemo razliku u odnosu na zemlje poput Austrije, čija je brojna iskustva Srbija koristila na putu ka EU i koja je svoju zasebnu strategiju „e-pravosuđa” razvila na period od 2018. do 2022. godine (E-Justiz Strategie, 2018), potpuno posvetivši čitavu strategiju ovoj temi. Još dalje dosežu viđenja engleskih stratega iz *Law Society* (2021; vid. Williams *et al.*, 2019) koji prognoziraju razvoj pravne struke Engleske i Velsa čak do 2050. godine, promatrano kroz decenijske periode 2020–2030, pa nadalje. Vodeći principi ove vizije su veći pristup pravdi i vladavina prava u eri digitalizacije i što preciznije određivanje trendova razvoja pravnog sistema.

Legal Tech se u velikoj meri oslanja na metode veštačke inteligencije. Strategije nacionalnog razvoja strateški odgovornih svetskih država su uvrstile VI u projekcije budućnosti, a svetski lideri redom prepoznaju značaj napretka ove tehnologije kao jedan od vodećih faktora razvoja privrede i društva. Republika Srbija je 2019. godine takođe usvojila krovnu strategiju razvoja VI u periodu 2020–2025. (*Službeni glasnik RS*, br. 96/2019), a u 2020. osnovala i Nacionalni institut za VI. Važno je naglasiti da se uprkos brojnim dosadašnjim dostignućima IT- i VI- industrije, kodifikacija i digitalizacija pravnih sistema još uvek razvija, dobija zamah u NR Kini i u SAD, a pravnici rešenja zasnovana na veštačkoj inteligenciji usvajaju sporije u praksi. Otuda i odgovori na pitanja perspektive ove oblasti i nacionalnih strategija različitih država, koje ovaj rad postavlja, daju osećaj odgovornosti i privilegovanosti vremena u kome sagledavamo događaje.

2. Obrisi raspona pravne informatike u pravnoj praksi

Svaka *Legal Tech* debata počinje i završava se prognozama i pitanjem kako će izgledati i čime će se baviti advokatura budućnosti. Ove prognoze umnogome variraju zavisno od vremenskog perioda na koji se projektuje. Chishti *et al.* (2020) u međunarodnom zborniku radova iz *Legal Tech* polja objavljenog 2020. godine prikazuju desetak vizija očekivane budućnosti upravo od strane samih pravnika, a zanimljivost je da tri (5% od ukupnog broja autora) rada potiču iz našeg regiona, kao jedini predstavnici Balkana. Posebnu vrednost imaju i vizije buduće

pravne profesije: englesko društvo pravника (*Law Society*) u opsežnom projektu 2021. godine opisalo je smernice koje se očekuju u sledećih nekoliko decenija. Zajednički sadržilac ovih predviđanja je zaključak da će pravnička sumsumpcija, makar na srednji rok, ostati zadatak čoveka. Kada se govori o digitalizaciji pravnog sistema u novom milenijumu, odnosno modernoj pravnoj informatici, prva asocijacija je *Legal Tech*. Prva široka primena informatike u pravu je bila prosta automatizacija arhiviranja podataka, gde su revoluciju napravile baze podataka uspostavljene pre pola veka (Kowalski, 2020).

Pravnička struka nezamisliva je bez definicija. Tako i svaki zakon, u cilju preciznosti i jasnoće, ima svoje zakonske definicije, te se i ovaj rad mora dotaći pitanja definicija pojmova veštačke inteligencije i *Legal Tech*-a. Ovu pravničku strast prema definicijama, naročito u latinskom smislu pojma definicije „ograničiti, omeđiti”, za potrebe ovog rada ipak nije moguće sasvim namiriti, jer ni tehnološka a ni pravnička literatura nisu pronašle opšteprihvaćeno rešenje za ovo pitanje. Primetimo da se definicije i logičko rasuđivanje nalaze i u korenu egzaktnih nauka, a određeni modeli logike su prilagođeni pravnoj metodi i praksi (Kowalski, 2020). Takođe možemo da primetimo da je često primarni problem upotreba prirodnog jezika u pravu, počevši od zakona pa do presuda, te da se ne očekuje brza i laka veza između jezika opisa prava namenjenih mašinama i jezika prava u praksi, čak i u slučaju najzastupljenijeg korpusa, engleskog jezika. Obrada i razumevanje prirodnog jezika je grana veštačke inteligencije koja se i dalje smatra pokretnom metom, podržanom burnim razvojem računarstva (Kowalski, 2020). Određena rešenja koja su donedavno potpadala pod domen veštačke inteligencije su postala deo svakodnevice. Jedan primer je i vizuelna identifikacija korisnika mobilnog telefona, ili sprečavanje njegove zloupotrebe, koju je danas teško podvesti pod VI, tako da preciznu definiciju VI prepuštamo specijalizovanim radovima poput Kerikmae (2014) i domaćoj zajednici okupljenoj pri konferencijama iz srodnih oblasti. Međutim, i na ovom mestu pravnička žeđ za preciznošću u definisanju ne može biti adekvatno zadovoljena. Još uvek ne postoji opšti konsenzus o kompaktnoj i preciznoj definiciji ovog pojma. U praksi se koristi više određenja (*Artificial Lawyer*, 2021)². Neretko se može naići i na srodne pojmove *Law Tech*-a kao preciznije određenje automatizovanih tehnika primene prava, za razliku od prostih alatki koje unapređuju pravnu praksu, *Reg Tech* (*Regulatory Tech*) kao tehnike usklađivanja s podzakonskim regulativnim propisima, *Sup-Tech* kao *RegTech*, ali na nivou državne regulatorne uprave i nacionalnih agencija. Ipak, ono što je zajednički sadržilac svim formulacijama jeste pružanje pravnih usluga uz pomoć informatike. Jedna od najboljih praktičnih, široko pristupačnih

² Primetimo ovde Abramowitz-evu definiciju putem poena. Englesko i američko pravno društvo pravi razliku između *legal*- i *law-tech*, vid. (*Legal Tech*, 2021).

definicija po našem mišljenju je „pružanje pravne zaštite u nedostatku prisustva pravnika”, parafrazirajući Susskind-a (2013, 2018), vodećeg teoretičara engleskog digitalnog prava. Primetimo da ova ciljna (utilitarna) odrednica uključuje i značajan momenat inkluzivnosti prava, odnosno dostupnosti pravne zaštite i usluga svim građanima, bez ekonomskih ograničenja. S druge strane, Schemmel & Dietzen (2017, p. 142) tako definišu *Legal Tech* kao „softverske i online usluge” koje potpomažu i olakšavaju pravne procese ili ih čak u potpunosti automatizuju. Kao „pravilo desne ruke” navode: „Ono što se ponavlja, može se i standardizovati, a šta se dà standardizovati, može se i automatizovati.” Slično Susskind-u, kao glavni cilj navode pronalaženje pojedinih radnih zadataka pravnika ili čak čitavih pravnih usluga. U prvom planu smatramo da je u oba slučaja u pitanju cilj snižavanje cena pravnih usluga, kao i otvorena, tržišna konkurencija u sektoru pravnih usluga. Na primere ovakve konkurencije će se naići prevashodno u međunarodnoj praksi. Martin Ebers (2021) služi se širokom definicijom te govori o „rasponu procesa od infrastukture koja olakšava kontakt klijenata i advokata, preko alata za skiciranje dokumenata, sve do složenih platformi za vansudsko poravanje” o čemu će biti reči. Iz priloženog je jasno da je kompletni pregled inovativnih rešenja koje *Legal Tech* industrija nudi pravnicima u praksi nesaglediv u okvirima jednog preglednog rada. Međutim, smatramo da je vredno već na ovom mestu naglasiti određena rešenja koja su danas ušla u svakodnevnu praksu bez kojih je rad mnogih velikih advokatskih kancelarija nezamisliv.

Ističemo da je ogromna većina, ako ne i sve *Legal Tech* alatke i rešenja zasnovana na digitalnom strukturiranju pravnih dokumenata u mašinski čitljivoj formi, o čemu će biti reči. S tim u vezi skrećemo pažnju na to da uobičajeni tekst (ili datoteka) čiji je autor pravnik, ili čak zakonodavac ili sudija, u najvećem broju slučajeva ne zadovoljava savremene principe i standarde modeliranja i organizacije pravnih podataka i dokumenta. U domaćoj literaturi je najveći broj primera potekao iz istraživačkog opusa Stevana Gostojića (vid. primera radi Marković, Gostojić & Konjović, 2014).

Ulazna vrata za *Legal Tech* su upravo digitalni izvori poput *EUR-Lex*-a koji se citiraju u domaćim portalima (Pravno-informacioni sistem RS, n.d.), u kojima se pretraga registara sprovodi po načelu razumevanja značenja (semantički), a ne sintaktički (putem reči sadržanih u tekstu ili naslovu), u očekivanju ljudske interpretacije teksta kako je uobičajeno. Drugim rečima, semantičkim algoritmima je time omogućeno da razumeju tekst i predlože zaključke. U osnovne primere *Legal Tech*-a ubrajamo alate za pravno pretraživanje (npr. zakona, podzakonskih akata, sudskih presuda, pravnih mišljenja), upravljanje aktima i izradu ugovora (Marković, Gostojić & Indić, 2021). Posebno je interesantan momenat u automatskom prepoznavanju pravnih okvira u kojima posluje određeni privredni subjekat,

odnosno investicioni projekat. Specijalizovane *Legal Tech* alatke³ pomažu pravnicima u formiranju pravnog registra, umanjujući time pravni rizik subjekta ili projekta s aspekta međunarodne pravne usklađenosti, na primer u domenu ekologije, ili čak klime. Potencijal primene savremenih tehnoloških rešenja u svetu prava je već prepoznat od strane pravnika, ali još uvek nije i u široj meri od strane građana kao što je u slučaju *Fin Tech*-a. Mada standardizovani i automatizovani *Legal Tech* alati usmereni na ubrzanje posla ne menjaju „krvnu sliku” sudske prakse, u Americi, a posebno uspešno u NR Kini, sporovi niže vrednosti iz oblasti e-trgovine primarno se obavljaju arbitražnim procesima putem onlajn platformi (Zhou, 2022).

Upravo su u NR Kini ovi procesi dostigli dimenzije potpune digitalizacije osnovnog sudstva, koje opisuju radovi na glavnoj godišnjoj međunarodnoj *Legal Tech* konferenciji koja se održava od 2016. na *Tsinghua* univerzitetu⁴. Kao primer navodimo da je u NR Kini između 2020. i 2021. preko 12 miliona jednostavnih slučajeva razrešeno čisto digitalnim putem (Tang, 2021). Ovakav trend je očekivan ako se ima u vidu veličina populacije, ali s druge strane otvara pitanje kapaciteta, cene i ukupnih troškova tradicionalnih pravnih i administrativnih procesa u pravnoj praksi u ostatku sveta. Ističemo da ove i slične tendencije imaju potencijal da menjaju ne samo jednostavne pravne radne procese već da korenito menjaju konture pravničkog rada, posebno ekonomije pravnih usluga. Tržišna konkurencija se pojavljuje putem deregulacije pravnih usluga, o čemu će biti još reči. U te kategorije – poslovne procese – ubrajamo: pravno istraživanje (pronalaženje informacija od značaja za neko pravno pitanje), analizu i utvrđivanje pravnih posledica za navedeni skup činjenica, predviđanje ishoda i njegove verovatnoće na osnovu poznatih činjenica i faktora, izgradnju argumenata za potvrdu pravnih zaključaka, kao i formiranje argumentacione linije za izlaganje, zatim pregledanje pravnih dokumenata u cilju filtriranja i pronalaženja grešaka u podnesku.

Primetimo da se poseban tip *Legal Tech* aplikacija upravo bavi tarifiranjem, odnosno praćenjem satnice pravnih radnji (*billing*) kao i da taj tip aplikacije kojom se podržava kancelarijsko poslovanje suštinski ne menja radni proces, te se i ne smatra pravim *Legal Tech*-om u užoj definiciji (Praduroux & Di Caro, 2016). Među navedenim funkcijama može se uočiti više radnji koje su repetitivne prirode i čija automatizacija dovodi do velike vremenske uštede, samim tim i uštede u troškovima. Upravo takvi regularni poslovni obrasci dovode do velikog broja primera i omogućavaju da ih određeni *Legal Tech* alati „nauče”, a ne samo „uoče”, što omogućava i primenu algoritama logičkog zaključivanja, i to ne samo nižeg nivoa intelektualnih radnji, potencijalno postižući istovremeno

³ Vid. primera radi: (Thousands of EHS regulations. Do you know yours?, n.d.)

⁴ Četvrta konferencija po redu je održana u jesen 2021. godine.

veliku uštedu vremena pravniku i dajući informacije i podatke visokog kvaliteta i značaja u kratkom roku.

S aspekta pravne prakse, postaje očigledno koliko korenite promene sa sobom donose alati koji optimizuju pravno pretraživanje i istraživanje, u posebnom slučaju i *Due Diligence* izveštaje u okviru virtuelnih „soba podataka” (*Data Rooms*), što ističe i Breidenbach (2018, p. 28). Na primer, Ansarada (Ansarada, n.d.) ističe da su njihove VI alatke integrisane u okviru takvih „soba” trenirane na primerima desetina hiljada transakcija i postižu izuzetno visoku preciznost procene okončanja potencijalne transakcije. Mukotrpan ručni proces izrade ovih izveštaja zahteva temeljan pristup, razlaganje i slaganje raznih činilaca i podataka u cilju pravnog promatranja i sagledavanja rizika i pravno relevantnih podataka za klijenta. Razlika između pravnog postupka *Due Diligence* izveštaja i ovakvih izveštaja u drugim oblastima ogleda se pre svega u velikoj ulozi koju igraju pravne informacije i prirodni jezik u pravnom svetu (Kowalski, 2020). Teškoće koje nose pravni izveštaji sadrže se najpre u tome da je reč o ogromnoj količini podataka nepogodnoj za standardizaciju, što ističu i Fiedler & Grupp (2017, p. 1085) u svom radu. Izveštaji iz prakse ukazuju da *Legal Tech* alatke dovode do znatnijih pomaka, primera radi u organizaciji nabavki, ali da ipak i dalje postoje određena ograničenja.

Mišljenja praktičara mogu se sažeti u najvažnijem delu na to da VI nije sve-moguća, ali da donosi određena značajna rešenja poput pronalaženja ključnih informacija u moru nestrukturisanih podataka. Ipak, dalje rezonovanje s tim podacima prepušteno je advokatima. Pored ovih alata valja dodati izradu dokumenata, ugovora i analizu ogromnih količina relevantnih pravnih akata sa zavidnim nivoom preciznosti. Svi ovi procesi dovode do posve druge dinamike radne svakodnevice, ali zahtevaju i proširenje senzibiliteta pravnika za savremena tehnološka rešenja. Bez obzira na visoke troškove licenciranja softvera, koja su isplativa samo velikim kancelarijama, *Thomson Reuters* studija (*Thomson Reuters Institute & Georgetown Law Center on Ethics and the Legal Profession*, 2021) prikazuje da velika većina (79%) vlasnika manjih kancelarija usvaja osnovne alate pravne informatike poput onih za pravna istraživanja.

U najranijim fazama, podršku inovatorima daju raznovrsni inkubatori i akceleratori. Na brojne primere ovakvih programa koji su mnogo bliži domaćoj praksi se nailazi i van svetskih centara, primera radi u Barseloni, u šestoj generaciji španskog programa *Cuatrecasas* (*Cuatrecasas Acelera*, 2023) i prvi domaći *k-Lab* (*Karanovic & Partners/Commercial Law Firm*, 2020) u okrilju kancelarije Karanović i partneri. Na domaćem tržištu su se u toku 2021. godine pojavila prva komercijalna rešenja od kojih kao ilustraciju izdvajamo *Draftomat*, kao primer inostranog rešenja čiji se razvoj odvija u regionu Uhura (*Uhura Solutions*, 2022). *Draftomat* (*Draftomat - Automated creation of legal documents*, n.d.)

je višenamensko rešenje koje služi automatizaciji izrade pravne dokumentacije, jedinstven po tome što korisnicima omogućava da proces automatizacije i produkcije dokumenata obavljaju u *Word*-u i da na taj način postupaju u skladu sa svojim internim procedurama i bezbednosnim standardima. Dalje navodimo rešenja poput: Kancelarko (Kancelarko | Digitalna kancelarija na dohvrat ruke, n.d.), koji optimizuje naplatu potraživanja elektronskom razmenom faktura, olakšava evidenciju rokova i posledično donosi znatnu uštedu. U oblasti administracije kadrovskih podataka ističe se Kadrovska RS (Kadrovska RS, 2022), nastala sinergijom pravne i IT-ekspertize.

3. Alternativno vansudsko poravnanje i alternativna pravna uslužna delatnost kao nova pravna tržišta

Diskusije na temu primene pravne informatike ne svode se samo na tehničke mogućnosti automatizacije pravnih procesa već u velikoj meri i na strukturu cena na tržištu pružanja pravnih usluga, kao i na njihovu pristupačnost. Na ovaj važan aspekt ukazuje Wagner u svom radu (2020, p. 3). Jedno od brojnih pitanja jeste i kako velike advokatske kancelarije mogu iskoristiti tehnologiju da obogate raspon svojih usluga kroz upotrebu softvera ili alternativnih ponuđača pravnih usluga prisutnih u brojnim jurisdikcijama.

Potencijal pravne informatike menja očekivanja od sektora pravnih usluga, kao i samu prirodu pravničkog posla. Poznavanje pravne materije, radnje koje predstavljaju prostu reprodukciju teorijskog znanja i repetitivni procesi gube na težini.

Kao i sve grane privrede, pravna industrija mora biti otvorena za nadmetanje na tržištu. U većini država, pravna struka je zaštićena i čak podleže samoregulaciji, što dovodi do nedostatka konkurencije. Zanimljiv je i presedan iz američke pravne prakse (*Browne v. Avvo Inc*, United States District Court for the Western District of Washington (Seattle), 2:07-cv-00920-RSL) gde je 2007. godine dopušten nastavak rada portalu kojim klijenti ocenjuju kvalitet advokata, čija je pojava svojevremeno izazvala veliki protest u pravnoj zajednici. Porast zahteva za preciznim opisom i fakturisanjem pravnih usluga (*billing*), takođe i posebni segment *Legal Tech* rešenja dovodi do boljih određenja funkcionalnih opisa ključnih i pratećih aktivnosti u pravnoj praksi, o čemu će posebno biti više reči, posebno u smislu povećane tržišne konkurencije koja vodi i ka korenitim promenama organizacije pravnih delatnosti van okvira klasičnih kancelarija, u okrilju velikih revizorskih kuća ili čak specijalizovanih, berzanski kotiranih društava. Budući da očekujemo da će se domaći klijenti i pravnici u značajnoj meri po prvi put

suočiti s naprednim *Legal Tech*-om u međunarodnoj praksi, izdvajamo domen međunarodnog vanskudskog poravnanja.

U ovom smeru je značajna pojava onlajn vanskudskog poravnanja, *Online Dispute Resolution* (ODR), odnosno rešavanja sporova putem interneta (Mania, 2015). ODR obuhvata metode medijacije, odnosno uključivanja posrednika, uz korišćenje modernih tehnologija. ODR se sagledava u okviru širokog domena nestandardnih mehanizama (engl. *alternative dispute resolution*, ADR) u okviru specijalizovane stručne zajednice, čija veb-stranica nudi objašnjenja najvećeg broja pojmova iz ove oblasti (ADR Times, 2022).

Reč je o sporovima koji su delimično ili potpuno nastali na internetu, u toku platnih transakcija, a svoj izvor imaju oflajn, van interneta (Mania, 2015)⁵. Ovaj pojam podrazumeva sve metode rešavanja spora koje ne podrazumevaju odlazak na sud, bilo to u obliku arbitraže, medijacije, kroz delovanje odbora za pritužbe ili ombudsmana (Your Europe, n.d.).

Tradicionalno se izdvajaju dva vida ODR: *sinhroni*, koji predviđa posredovanje u realnom vremenu uz korišćenje video-tehnologije, i *asinhroni*, koji predviđa korišćenje elektronske pošte i poruka i koristi se pre svega u sporovima oko nižih svota novca razmenom ponuda i kratkom prepiskom (Mania, 2015). Iako je ODR i dalje mlad koncept, dijamant pružalaca ovih usluga je varirao od javnih do privatnih, nekadašnji pioniri na ovom polju nestajali su sa scene, a nicali su nove platforme, dok danas ipak vodeću ulogu imaju privatne inicijative s veoma visokim stepenom automatizacije, lep prikaz pružaju Chong & Kardon (*E-Commerce: An Introduction*, 2001).

Platformu za onlajn rešavanje sporova pokrenula je i Evropska komisija (*European Commission*), na osnovu ODR-uredbe (EU Regulation (EU) 524/2013, 2013) koja sadrži obavezu za sva preduzeća koja pružaju usluge ili trguju u nekoj od zemalja članica onlajn da na svojoj veb-stranici predstave link ODR platforme (vid. ADR notes, n.d.). Ova platforma je proistekla iz potrebe da se obezbedi jednostavan i povoljan način rešavanja sporova u okviru Unije.⁶

Zaključujemo da je više nego očigledno koliko je ulogu pandemija virusa kovid 19 odigrala u rasprostranjenju primene ovog rešenja. Usled zastoja privrede, problema s likvidnošću, naplatom potraživanja, u uslovima opšte nesigurnosti, ODR platforme odigrale su važnu ulogu u funkcionisanju pravnog i privrednog sistema. Ipak, s prvim popuštanjem pritiska straha od virusa, kao cilj se nametnula ideja popularizacije ovakvih platformi u najuzvišenijoj ideji pravne informatike – lakšeg pristupa pravdi kroz stvaranje povoljnih i pristupačnih rešenja za

⁵ Primitimo da je ovo domen *off-chain* sporova koji se sreću u praksi blokčejna.

⁶ U tu svrhu pokrenuti su i programi poput Main Portal | Consumer Law Ready, koji služi obuci malih i srednjih preduzetnika o pravima i pravilnom korišćenju evropskih mehanizama.

potrošače. Ovo je od posebnog značaja za mala i srednja preduzeća, koja dobijaju brza, pristupačna i jeftina rešenja u rešavanju tesnaca u isplatama i naplati potraživanja i pokrivanju osnovnih troškova poslovanja, kobnih po mala preduzeća, kroz brzo razrešenje sudskih sporova i naplatu (LawTechUK, 2021a). ODR igra značajnu ulogu tamo gde sudski troškovi državnog pravosudnog sistema stoje u diskrepanci s vrednošću spora, što ističe i Grupp (2014, pp. 660-665). Jasno je da ovakve platforme, njihova povoljnost i brzina delovanja donose spasonosno rešenje za mala preduzeća, samim tim i ogroman značaj za čitavu privredu.⁷

Ipak, ako izađemo za trenutak iz konteksta pandemije, jedan od najvažnijih katalizatora razvoja onlajn vansudskog poravnjanja izvorno bila je e-trgovina (Mania, 2015). Zaključujemo da je trgovanje na internetu putem platformi kao što je Alibaba donelo potpuno nove privredne odnose, premostilo geografske i fizičke prepreke, te samim tim otvorilo širok krug pravno relevantnih pitanja počevši od reklamiranja i komunikacije između proizvođača i potrošača, preko pitanja logistike, ugovornih obaveza, zaštite podataka i autorskih prava.

Tradicionalni sudovi bili su potpuno nepraktični za sporove iz ove oblasti usled malih vrednosti sporova, trajanja sporova i različitih jurisdikcija. Rast poverenja prema e-trgovini bio je usko povezan i s mogućnošću efikasne zaštite prava, te je razvoj ODR-a i e-trgovine tesno prepleten (Bakhramova, 2022). ODR se smatra adaptiranom verzijom alternativnog razrešenja sporova i pored drugih pogodnosti, poput izbegavanja dugog trajanja spora, nudi i druga kompromisna rešenja kojima se izbegava princip „Pobednik dobija sve” i na primer u dugoročnim poslovnim odnosima sprečava trajno narušavanje poslovnog odnosa, *adjusted winner algorithm* (Lodder & Zeleznikow, 2012, p. 94).

Primerimo da se u praksi e-trgovine dolazi do razrešenja bez učešća pravnik. Upravo takva potpuna automatizacija je po osnivanju sudova u Hangdžou⁸, Pekingu i Šangaju, dovela do velikog porasta broja uspešno razrešenih malih sporova e-trgovine u Kini (oko 60.000) (Ye, n.d.).

4. Nemačka sudska praksa i *Legal Tech* zakon

Nemačka je dugo važila za jedno od najrestriktivnijih tržišta pružanja pravnih usluga. Pružanje pravne pomoći ili usluga bilo je dostupno gotovo isključivo pravnicima i registrovanim advokatima, dok su izuzeci bili zanemarljivi (Legal Tech Verzeichnis, 2020). Ipak, ovo tržište doživelo je ogromne promene

⁷ Primera radi, Italija je decembra 2021. godine predstavila novu reformu građanskog postupka s posebnim naglaskom na značaj IT-ija i ADR-a. Vid. (Salvaneschi, 2021).

⁸ Rodno mesto giganta e-trgovine, kompanije Alibaba.

poslednjih godina i pravna informatika dobija na značaju kako u privredi, tako i na akademskom planu.

Pravna informatika sporije prodire u advokatske kancelarije manje i srednje veličine, dok veće međunarodne kancelarije beleže značajne uspehe u implementaciji, stvarajući veliku prednost nad konkurencijom (Yantian, 2022). Ipak, uprkos sporijem razvoju, sve su prilike da će pojava sofisticiranih rešenja učiniti *Legal Tech* preduzeća primamljivijim, te od advokata preuzeti značajan deo klijentele (Legal Tech Verzeichnis, 2020).

Kao najprepoznatljiviji izdanci nemačkog *Legal Tech*-a ističu se kompanije koje se bave naplatom potraživanja i masovnim tužbama u oblasti saobraćaja, visokih stanarina ili serijskih kvarova proizvoda. Poseban osvrt napravićemo na slučajeve stečajnog postupka *Air Berlin* i skandal *Volkswagen Dieseldgate*. Dobrobiti obrade velike količine podataka uz pomoć veštačke inteligencije dovele su do velike potražnje za uslugama ovakvih subjekata, primera radi navodimo *Flightright* iz Potsdama, koji se bavi naplatom naknade štete za propuštene avionske letove, zatim *geblitzt.de* (Geblitzt? Bußgeldbescheid oder Anhörung erhalten?, n.d.) koji automatizovanim rešenjima pruža pomoć oko kazni za prebrzu vožnju svojim klijentima. Sudska praksa je u susretu sa ovakvim i srodnim slučajevima dala impuls promeni zakonodavnog okvira o pružanju pravnih usluga.

Međuprostor u kome u Nemačkoj subjekti van advokature razvijaju svoju delatnost je naplata potraživanja, upravo kroz preduzeća usmerena na masovne tužbe (Remmert, 2020).

Poseban osvrt u ovom poglavlju posvetićemo novom Zakonu o podsticanju povoljnijih ponuđača pravnih usluga (Gesetz zur Förderung verbrauchergerichteter Angebote im Rechtsdienstleistungsmarkt, 2021). Na ove značajne promene u sudskoj praksi i zakonodavstvu osvrnućemo se, preglednosti radi, nakon prikaza istorijskih uslovljenosti koje su im prethodile.

Tradicionalna pravna praksa Nemačke i germanskih zemalja izvorno je strogo zabranjivala bilo kakav vid naknade pravnim zastupnicima kroz ugovaranje dela vrednosti spora pravilom *quota littis*. Ovaj princip seže još u vreme nastanka modernih državnih aparata u Evropi nakon revolucionarnih promena širom kontinenta, kada je sudstvo svoja načela počelo da gradi prema Monteskejevoj *Teoriji podele vlasti* na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, u duhu izgradnje buržoaskih društava, građaninu se garantovalo nezavisno sudstvo prema slovu zakona, lišeno spoljnih uticaja na sudije i raspodelu sudskih predmeta. U ovom kontekstu ideja vodilja bila je da su i pravni zastupnici organi sudske vlasti koji isto tako moraju biti vođeni idejama prava i pravde, te da je bilo kakav kalkulantski pristup u pogledu ugovaranja dela dobiti od vrednosti spora vrlo štetan po ovo uzvišeno načelo. Primećujemo da je ovo imalo svoj uticaj na polju formiranja cena

i na ovom području su se više od dva veka izgrađivale rigidne esnafske strukture. Naslednost advokatske profesije u ovim stabilnim društvima dovela je do konzervativne prirode struke u pristupu razvoju tržišta i nadolazećim promenama. Ipak, pružanje usluga dugo nije bilo otvoreno samo advokatima. Tek dvadesetih godina prošlog veka primenjena je ideja o Zakonu o pravnom savetovanju u cilju zaštite potrošača od nestručnog pravnog savetovanja, ali i u cilju zaštite advokatskog esnafa od konkurencije.

Nedugo zatim, usled nacističke represije jevrejske zajednice, došlo je do prvih ograničenja 1933. i 1935. godine, kad je najpre Zakonom o stupanju u advokatsku struku (Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft, 1933) zabranjeno delovanje pripadnicima ove zajednice, a posledično i pružanje bilo kakvih pravnih usluga u cilju zatvaranja pravnih praznina kako bi advokati jevrejskog porekla bili sprečeni da zaobilaznim putem pružaju usluge. Ovaj zakon ograničavao je pristup tržištu pravnog savetovanja na advokate, notare, takozvane patentne advokate, notare i poreske savetnike i na snazi je bio do 2008. godine (kao što je i očigledno, u posleratnom periodu pročišćen od diskriminatornih odredaba) kada ga zamenjuje Zakon o pružanju pravnih usluga (Gesetz über außergerichtliche Dienstleistungen, Rechtsdienstleistungsgesetz).

Usled razvoja na tržištu, u Nemačkoj je prepoznata potreba za adaptacijom zakonodavnog okvira u ovoj oblasti. Po pitanju ugovaranja advokatskih naknada nastao je vrlo uzak prostor u kome se advokat pod jasno određenim uslovima mogao namiriti i udelom vrednosti spora, dok je mogućnost potpunog preuzimanja troškova spora od strane advokata bila potpuno isključena (Liebert, 2016). Tako na primer u susednoj Austriji, čl. 879 Građanskog zakonika (Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch) ovakve pogodbe čini apsolutno ništavnim. Uporedimo ovu praksu sa američkom u kojoj je investiciono finansiranje sporova normalna praksa. U prikazanom razvoju situacije poseban značaj igraju presude koje je doneo Vrhovni sud SR Nemačke, kao i Zakon o povoljnijoj ponudi za potrošače na tržištu pravnih usluga.

U stručnoj zajednici godinama su vođene teške diskusije o pravu na delovanje takozvanih *Legal Tech* kompanija u oblasti naplate potraživanja. *Legal Tech* kompanije koje se bave naplatom potraživanja izašle su iz okvira tradicionalnih preduzeća ovog tipa, što je stvorilo pravni vakuum i u stručnoj javnosti otvorilo pitanje usklađenosti sa čl. 2 Zakona o pružanju pravnih usluga SR Nemačke (RDG, 2021).

Vrhovni sud u odgovoru na pitanja proizašla iz spora protiv *Air Berlin-a* došao je do zaključka koji u široj stručnoj javnosti važi za vesnik prekretnice u nemačkoj pravnoj informatici. U spornom predmetu *Air Berlin* je podneo zahtev za pokretanje stečajnog postupka 15. avgusta 2017. godine, a svi plaćeni i rezervisani letovi za prethodna tri meseca su otkazani. Potrošači su svoja potraživanja

ustupili *Legal Tech* preduzeću za naplatu potraživanja, koje je u masovnoj tužbi tužilo *Air Berlin* (BGH, presuda od 13. jula 2021 - BGH, 13.7.2021, II ZR 84/20). Pitanje kojim se sud bavio je da li je ova usluga u suprotnosti sa Zakonom o pružanju pravnih usluga. Sud je zaključio da u slučaju ustupanja potraživanja nije reč o pružanju pravnih usluga u smislu ovog zakona, već da ovaj slučaj potpada pod pojam naplate potraživanja, čl. 10 istog zakona, koja je otvorena i za druge ponuđače. Presuda dalje navodi čl. 12 nemačkog Ustava (*Grundgesetz*) koji se tiče slobode pružanja usluga, te Vrhovni sud zaključuje da ustupanje prava potraživanja preduzeću koje se bavi naplatom potraživanja ne potpada pod element pružanja pravnih usluga u smislu gorepomenutog zakona i time otvara prostor specijalizovanim preduzećima za ovakvo delovanje. Dalje se navodi da je pružanje ovakvih usluga uslovljeno posedovanjem licence, odnosno potvrde stručnosti za vršenje ovakvih poslova, što upravo i pokriva cilj Zakona o pružanju pravnih usluga, odnosno zaštitu potrošača od nestručnog pravnog savetovanja.

Ovaj zaključak daje veliki vetar u leđa *Legal Tech* sceni i predstavlja jednu od prvih presuda ovog tipa. Građanima je posebno isplativa naplata potraživanja niže vrednosti zbog uštede na troškovima spora. Međutim, na ovom primeru je nastala pravna praznina budući da Zakon o pružanju pravnih usluga ne poseduje odredbe o zaštiti potrošača u slučaju naplate potraživanja. U cilju popune pravnih praznina donesen je Zakon o podsticanju povoljne ponude za potrošače na tržištu pravnih usluga. U stručnoj javnosti neformalno prozvan *Legal Tech* zakon stupio je na snagu 1. oktobra 2021. godine (Bundesrechtsanwaltskammer, 2021). Zakon donosi promene u pravnoj struci i industriji pravne informatike i posebnu pažnju posvećuje zaštiti potrošača kroz uvođenje strožih uslova za pružanje usluga ovog tipa. Oslanjajući se na pomenute presude Vrhovnog suda, Zakon razjašnjava granice pravnih usluga u onim delovima gde firme pored naplate potraživanja zadiru u domen pravnog savetovanja. Zakon ističe da u pravu pružanja pravnih usluga postoji velika potreba da na više mesta dođe do prilagođavanja pravnog okvira novim okolnostima. Ovo se tiče prevashodno mogućnosti advokata da ugovore određene nove modele naknada. Potražnja na tržištu pravnih usluga je sve veća, a nisu postojale odredbe zaštite potrošača u Zakonu o pružanju pravnih usluga. Ova pravna praznina posebno dolazi do izražaja usled jačanja *Legal Tech* preduzeća koja svoje usluge izvide standardizovano, a odudaraju od standardnog profila pružaoca pravnih usluga (Caserta, 2020). Ipak, nacrt je naišao na otpor Advokatske komore, posebno u pitanjima finansiranja procesa (Lissek, 2021). Tako je opseg konačne verzije sveden na sporove niže vrednosti. Preovladavajući utisak u stručnoj javnosti jeste da je ovo samo prvi korak u korenitim promenama koje slede, te se mnogo očekuje od Evropske unije i od Preporuke Evropskog parlamenta za direktivu o odgovornom privatnom finansiranju

parnica (Recommendation to the Commission on responsible private funding of litigation 2020/2130 NL).

Razumljivo, primamljivost masovnih tužbi i povoljnosti koju ovaj institut nudi nije specifikum nemačkog prava. Stoga je Evropska unija preduzela mere na ovom polju koje će kroz prednost evropskog prava u odnosu prema nacionalnim jurisdikcijama doneti velike promene u svim državama članicama (Witthinghofer & Zuschlag, 2023). Evropska direktiva o masovnim tužbama doneta je 25. novembra 2020, a države članice imaju propisan rok do 25. juna 2023⁹ da Direktivu implementiraju u svoja zakonodavstva. Direktiva je usmerena na tužbe unutar država članica¹⁰ i prekogranične tužbe. Cilj Direktive je da pronađe ravnotežu između zaštite prava potrošača, ali i zaštite preduzetnika, od zloupotrebe ovog instituta masovnim podizanjem neosnovanih tužbi. Ovo je predupređeno kroz princip *loser pays*: (European Parliament, 2020) po kome troškove spora snosi poražena stranka. Unija se nije odlučila za uniformno rešenje ove oblasti,¹¹ već se opredelila za minimalne standarde koji moraju biti ispunjeni prepuštajući uređenje pojedinosti koje izlaze iz ovog okvira nacionalnim jurisdikcijama. Sistem će funkcionisati tako što će svaka članica Unije odrediti pravna tela koja će dobiti pravo da zastupaju potrošače u masovnim sporovima i da potražuju naknadu štete i druge kazne od preduzeća (European Parliament, 2020). Da bi stekli ovo pravo, pravna lica moraće da ispune jasno propisane uslove, a u svakoj državi moraće da postoji barem jedan mehanizam zaštite. Važno je napomenuti da direktiva ne predviđa princip *punitive damages*, karakterističan za anglosaksonsko pravo, koji predviđa visoke kazne za preduzetnike, jer pored osnovne naknade štete nadoknađuje i nematerijalnu štetu.¹²

Pored opšteg prava potrošača, kolektivne tužbe biće moguće na polju zaštite potrošača, finansijskih usluga, avio-saobraćaja, turizma, zdravstva i energetike (European Parliament, 2020).

⁹ Direktive EU su zakonodavni akti primarnog evropskog prava koji države obavezuju u pogledu cilja koji je postavljen kroz njih, a prepuštaju im modalitet implementacije u državno zakonodavstvo. Cilj direktive mora biti dovoljno precizan i jasan.

¹⁰ Državama članicama u pogledu masovnih tužbi pružena je fleksibilna pozicija da kroz diskreciono pravo svoj pravni sistem adaptiraju direktivi EU u sporovima koji su njihova unutrašnja stvar.

¹¹ Kao što je slučaj kod uredbi, instituta sekundarnog prava EU, koji su jednoobrazni u svim članicama i ne ostavljaju prostora za odstupanje.

¹² Zanimljivost je da su nemački sudovi nakon pomenutih odluka kazne određivali slično američkom principu u sporovima oko zaštite podataka, na osnovu čl. 82 GDPR-a, nadoknađujući pored materijalne štete i nematerijalnu.

5. Alternativno pružanje pravnih usluga u engleskom pravu

U međunarodnom kontekstu prednost koju imaju Amerika i Engleska ipak je još uvek veoma velika, usled konzervativnijeg karaktera pravničke struke u Nemačkoj i zemljama nemačkog jezičkog prostora. Razvoj pravnog sistema Engleske kroz dug istorijski period pratila je velika doza originalnosti i utabavanje novih, sopstvenih staza u izgradnji državnih institucija, vladavine prava, pravnih instituta i načela ključnih za nastanak moderne parlamentarne demokratije.

Najveći deo pravnih sistema u svetu može se svrstati ili pod sistem kontinentalnog, građanskog prava (*civil law*) ili precedentnog prava (*common law*). Za razliku od evropskog, kontinentalnog pravnog sistema, zasnovanog na tradiciji rimskog prava, *common law* se u najvećoj meri zasniva na vekovima stvaranoj sudskoj praksi, o čemu pregled pružaju Jovanović, Dajović & Vasić (2015). Englesko pravo u najvećoj meri je nekodifikovano¹³ i svoje korene vuče još iz običajnog prava srednjeg veka i doba uspostavljanja prvih kraljevstava normanske invazije, i na tom putu, uprkos svojoj specifičnosti, Engleska je svetu podarila pravne ideje vodilje poput *Magna Carta Libertatum*, *Habeas Corpus Act*, *Bill of Rights*. Bez prevelikog zadiranja u istorijske uslovljenosti, težimo da na ovom mestu povučemo paralelu između progresivnih ideja koje je iznedrila engleska pravna kultura kroz svoj jedinstveni put i najmodernijih tekovina pravne informatike.

Jedinstvenost engleskog puta u razvoju pravnog sistema ogleda se u značaju prava precedenta, a u pogledu podele pravnih izvora izdvajaju se tri grupe: *Statute Law* (pisano pravo), *Common Law* (precedentno pravo) i *Equity Law*, to jest sudske odluke zasnovane na običajima i osećaju pravičnosti, kao korektivu krutosti sistema.¹⁴ Sudske odluke svoj značaj poprimaju time što se kao uzor za srodne i slične slučajeve uzima prethodna odluka.

Za predmet ovog rada najzanimljivije su razlike u sudskom postupku, odnosno razlike u ulozi advokata u ova dva sistema. Uloga advokata u kontinentalnom pravu je manje centralna od uloge advokata u anglosaksonskom pravu. Primetna razlika je da van parničnog postupka, pravne zadatke u *Common Law* sistemu neretko obavljaju i nepravnici. Naime, u anglosaksonskom pravu, sudski proces ima karakter nadmetanja zastupnika dveju strana, pri čemu sudija više usmerava proces. S druge strane, u kontinentalnom sistemu sudija postupa u okviru propisanih procesnih zakona, ustanovljuje činjenice, ispituje i donosi odluku imajući manju fleksibilnost od anglosaksonskog kolege, te i manju težinu¹⁵ i značaj

¹³ Dakle, nije sabrano i sistematizovano na jednom mestu, za razliku od evropskog kontinentalnog prava koje se ponosi velikim kodifikacijama.

¹⁴ U cilju preciznosti i predmeta ovog rada nećemo dublje ulaziti u dogmatiku izvora prava.

¹⁵ Uloga advokata u kontinentalnom pravu je manje centralna od uloge anglosaksonskih kolega.

sudske presude za dalji razvoj pravnog sistema u tom poređenju (O'Connor, 2012). Razlike su uočljive i na nivou najprostijih procesa, gde u slučaju promena nekretnina u Engleskoj, tradicionalno obe stranke angažuju svoje pravne zastupnike, za razliku od upotrebe zajedničkog advokata u Srbiji.

Imajući pred sobom ovu sliku posebnosti razvoja engleskog pravnog sistema, ne bi smelo da nas začudi što se baš u ovom podneblju u jeku digitalne transformacije posebnim intenzitetom odvija prekomponovanje tržišta pravnih usluga. Ističemo da upravo Ujedinjeno Kraljevstvo igra ogromnu ulogu na svetskoj sceni pravne informatike. Ovoj tezi ide u prilog i činjenica da raspolaže najvrednijim pravnim tržištem Evrope, finansiranim od strane podjednako bogatih i prestižnih industrija međunarodnog osiguranja i investicija, a posebnu prednost daje joj kapacitet engleskog pravnog sistema da pruži kvalitetna rešenja u oblasti van-sudskog poravnanja. Ovo je samo jedan od faktora koji Veliku Britaniju s engleskim pravom čine međunarodnim finansijskim centrom koji parira SAD. Čak polovina evropskih Legal Tech startup preduzeća su iz Velike Britanije (*The Global City*, n.d.). U tom duhu i Ministarstvo pravde Engleske i Velsa¹⁶ razvoj *Lawtech*-a označilo je kao strateški cilj (Ministry of Justice, 2022). Samoregulatorno telo pravnika Engleske i Velsa (SRA) prepoznaje više poslovnih modela organizacije struke. Pojavom takozvanih alternativnih pružalaca pravnih usluga (ALSP), pravno tržište je u poslednjoj deceniji doživelo ogromne promene. Kako se i sama organizaciona forma pravne kancelarije menja, finansijski uspeh berzanski kotiranih engleskih advokatskih firmi poslednjih godina zaslužuje posebnu analizu.

ALSP, *nomen est omen*, nude alternativu tradicionalnom pristupu poveravanja pravnih zadataka isključivo advokatskim kancelarijama ili internim (*in-house*) pravnim timovima. Dakle, ALSP je krovni pojam koji obuhvata sve one pružaoce pravnih usluga koji nisu advokatske kancelarije, a među kojima su velike revizorske kuće poput PwC ili EY. Ova korenita promena je dobila zamah 2017. godine i izazvala oprečna mišljenja u pravnoj stručnoj javnosti. Oblasti u kojima dolazi do najveće primene su: analiza dokumentacije, podrška parnici (nešto ređe), pravno istraživanje, ali i pisanje pravnih akata i upravljanje aktima intelektualne svojine (Hilborne, 2021). Citirani izveštaj (LawTechUK, 2021b) donosi zaključak da ALSP sa sobom donose veći prostor za saradnju s tradicionalnim advokatskim kancelarijama, te da je to verovatniji smer razvoja događaja, nasuprot polarizaciji tržišta na alternativne i tradicionalne ponuđače. Uočljiv je već pomenuti impuls koji je pandemija dala digitalnoj transformaciji putem usvajanja

Uočljiva je razlika da van parničnog postupka, pravne zadatke u *Common Law* sistemu neretko obavljaju i nepravnici, ali je recimo notarska funkcija retka.

¹⁶ Škotsko pravo je izdvojeno u zajednici nacija uspostavljenoj 1707. i proces devolucije se ubrzava nakon referenduma o istupanju van Evropske unije 2016. godine.

novih alatki i većoj otvorenosti konzervativnih pravnih krugova za nove načine rada (McKinsey, 2020).

Primećujemo da je sve ovo donelo prevagu u borbi ALSP preduzeća za mesto na tržištu, te mnogi autori smatraju da će uskoro atribut „alternativni” postati suvišan. Prostor u kojem deluju osvajali su netradicionalnim pristupom rešavanju konkretnih, uskospecijalizovanih zadataka, delujući u okviru mikroniša, a usled velike potražnje za pravnim uslugama i preopterećenja pravnih timova kompanija i kancelarija klasičnog tipa.

Primetno je da je *Legal Tech* u korenu mnogih nezavisnih specijalizovanih ALSP firmi, te da se smatra da je došlo do saradnje između tradicionalnih pravnih firmi i ALSP-a, a ne pojave međusobne konkurencije. Ovo potvrđuje stav autora da je u pitanju strategija razrešenja problema nedostupnosti pravnih usluga (*underlawyering*). Ovakvom politikom razvoja pravnog sistema povećava se ukupna veličina pravnog tržišta nasuprot jednostavnoj pojavi tržišne konkurencije.¹⁷ ALSP firme nude usku specijalizovanost za konkretne zadatke, pristupačniju cenu i efikasnost. I dok ovaj argument ima prizvuk opasne konkurencije za tradicionalne advokate, realnost je drugačija.

Velike su prednosti za velike kancelarije i pravne timove, koji delegiranjem radnih zadataka rasterućuju svoje radne kapacitete ne gubeći pri tome na kvalitetu rada. Ovo se prevashodno tiče repetitivnih i standardizovanih radnih zadataka o kojima je već bilo reči. Ovo pravnim timovima i advokatima ostavlja više prostora za kompleksne pravne zadatke. U industriji koja živi od naplate satnica, suviše je naglašavati značaj vremena i postepene eliminacije koncepta naplate po satnici umesto fiksne, po obavljenoj transakciji ili poslu. Naime, ALSP se pretežno bave uskospecijalizovanim zadacima koje obavljaju brže i efikasnije uz pomoć tehnologije.

O potencijalu proširenja ovog sektora najviše govori izveštaj *LawTechUK* koji potencijal veličine tržišta procenjuje na 22 milijarde funti (LawTechUK, 2021b). Ovo je upravo tržište koje klasične kancelarije počinju da dele s velikim brojem novih aktera, među kojima su i globalne revizorske kuće (Dalla Bona and Forman, 2021). Međunarodno tržište ALSP usluga prepoznaju i rang liste među kojima je i ugledni Chambers (Chambers and Partners, 2022), koji ističe da je u 2021. godini broj ALSP firmi porastao za skoro 50%. *Legal Tech* rešenja počinju da igraju podjednako veliku ulogu kao nezavisni savetnici. Nedavni izveštaj kompanije Thomson Reuters (Thomson Reuters Institute & Georgetown Law Center on Ethics and the Legal Profession, 2021) iz 2021. godine, ukazuje na razlike između američkih i engleskih firmi u pogledu korišćenja ALSP-a, na primer 43% američkih nasuprot

¹⁷ Ekvivalent ovoj situaciji u finansijskom sektoru je nedostupnost kredita ili podosiguranje, odnosno nedovoljna pokrivenost rizika putem tržišta osiguranja.

23% engleskih firmi koriste ASLP za vođenje parnica, ali 20% engleskih u poređenju s 9% američkih firmi za izrade sudskih presuda (*legal drafting*).

Finansijski podaci iz 2021. godine ukazuju da se obim ALSP usluga od strane revizorskih kuća višestruko povećao te da se u njihovom okrilju pojavljuju specijalizovani ogranci tipa *NewLaw* koji imaju pretenzije ka kompleksnijim pravnim uslugama, kompletnim rešenjima, a ne samo savetodavnom radu (Rose, 2021).

6. Obrazovna strategija za nove generacije pravnika

Revolucionarne promene u pravnom sistemu koje su kroz istoriju menjale društvo i do tada poznate pravne sisteme kroz buržoaske revolucije XVIII i XIX veka izražene u izrazito naprednim novim ustavima, kodifikacijama, korenitim promenama, vesnicima novog vremena, svoj pun značaj i dejstvo poprimale su tek onda kad se čitav jedan novi naraštaj činovnika, pravnih praktičara, advokata, sudija i tužilaca kroz čitavo formalno obrazovanje pripremao na novonastali okvir i primenu nove pravne filozofije, društvenog i zakonodavnog usmerenja.

Primeru radi, mnogi vodeći i slavljani umovi srpske jurisprudencije isprva su kritikovali revolucionarni Srpski građanski zakonik, spočitavajući mu da postojeći pravni praktičari nisu kadri da primene komplikovane i progresivne pravne institute preuzete iz zapadnjačke pravne filozofije, te da je ta promena „bezuba” usled nedostatka kadra spremnog da ih sprovede u delo. Svoj pravi smisao ovaj zakonik i sistem privatnog prava koji je na njemu počivao poprimili su tek kad je čitav jedan naraštaj, školovan i pripreman da razume i primeni norme ovog zakonika sazeo i ušao u profesionalni život (Avramović, 2014). I mada analogija nije potpuna jer se ovde ne radi o političko-filozofskom, već o tehnološkom zaokretu, ipak je prisutna uporediva potreba za adaptacijom, kako vremenska, tako i obrazovna, i u tom duhu mnogi univerziteti prepoznaju važnost u pristupu školovanju nove generacije pravnika u skladu s novim vremenom, kako bi njihova svest, razumevanje i kreativni kapaciteti bili upoznati s novim prilikama, ali i zahtevima struke. Postoje veliki izgledi da će upravo u ovom procesu doći do jasnih distinkcija između onih koji na tržištu prvi ovladaju ovim znanjem.

Inovacije i raspoloživost softvera za pružanje pravnih usluga i podršku njima redefinišaće očekivanja klijenata prema pravničkim uslugama. Dajući „pametnim”, u smislu semantičke organizacije, bazama podataka, softverskim rešenjima i čet-botovima pristup pružanju pravnih uslova u sistemu, dolazi se do razbijanja monopola znanja u pravnoj delatnosti (Classen & Moritz, 2018).

S tim i nekodifikovana znanja stečena u praksi čitave generacije pravnika gube svoju nekadašnju težinu, što može biti cena ekonomske efikasnosti.

Primetimo da se upravo ove kategorije nalaze u objašnjenjima poverenja i ugleda pravnih poslovnih entiteta.

Dok pravna praksa već uveliko primenjuje tehnološka rešenja, retki su univerziteti koji su se odvažili da *Legal Tech* uvedu u regularne nastavne programe. Još od pedesetih godina prošlog veka pravna informatika je predmet izučavanja na evropskim univerzitetima. Međutim, proces prihvatanja naprednog *Legal Tech*-a kao fenomena trajnijeg potencijala od jedne kratkoročne pomame sporo odmiče dozvoljavajući pritom onim pionirima u ovoj oblasti obrazovanja koji ispisuju neutabane staze novog puta da se istaknu na tržištu obrazovanja. Ova dešavanja zahtevaju postupan pristup u promenama u obrazovnom sistemu. Kako je tehnološki razvoj uvek brži od bilo koje zakonodavne i prosvetne reforme, nameće se potreba za prelaznim rešenjima. Postavlja se i pitanje da li je potrebno obrazovati pravnike u programiranju, ili se oslanjati na intuitivne alatke za razvoj rešenja putem minimuma klasičnog ručnog programiranja (tzv. vizuelno programiranje, tehnike *low code* i *no code*).

Jedno međurešenje su mešoviti zajednički programi za studente informatike i prava, poput oksfordskog iz 2019. godine (Computers and Law Research Group, n.d.). Privatni Univerzitet prava (University of Law, n.d.) je primer u duhu pragmatičnog engleskog pristupa: 2006. godine je stekao pravo izdavanja diploma za stručne pravne kvalifikacije.

S druge strane, nemačko pravničko obrazovanje važi za jedno od najstarijeh u Evropi (Suliak, 2020). Veliki broj pravnih fakulteta se nije priključio bolonjskoj reformi i sama ova činjenica već govori mnogo o konzervativnosti sistema. Međutim, na nemačkim pravnim fakultetima se poslednjih godina postupno izgradio niz raznolikih programa pravne informatike, izbornih predmeta i vannastavnih aktivnosti poput hakatona, radionica i seminara. Problem u reformi pravničkog obrazovanja dugo je predstavljala pokrajinska regulativa koja je propisivala kao obavezne tradicionalne pravničke predmete ne ostavljajući manevarskog prostora u nastavnom programu za nove predmete (Mattig & Kuhlmann, 2017). U ovom raskoraku pristupalo se organizaciji izbornih predmeta, radionica, letnjih škola. Tako na primer gospodin Ginter Etinger, nekadašnji nemački komesar za digitalno društvo i privredu, navodi kako bi svakom budućem pravniku savetovao da dva semestra pohađa studije informatike (Mattig & Kuhlmann, 2017).

Kao pionir nove ere pravnog obrazovanja istakao se ugledni Univerzitet Pasau, koji školuje prve generacije *Bachelor* studenata *Legal Tech*-a, nudeći im prilagođeni program pravničkog obrazovanja i predmeta iz oblasti poslovne informatike (Uni Passau, n.d.). Budući da je reč o četvorogodišnjim studijama diplomskog stepena, ovaj program je jedinstven i bez pandana na teritoriji Nemačke.

Tako prve generacije diplomaca Pravnog fakulteta Pasau, pored obligacionog, krivičnog ili upravnog prava, stižu znanja o internetu, o spoju algoritama i prava, radu s podacima i bazama podataka. Diplomci ovog programa postaju pravници i mogu karijeru graditi u nekom od uobičajenih zanimanja u pravosuđu i državnoj upravi, uz dodatnu prednost da mogu postati pravni inženjeri i savetnici u optimizaciji procesa i digitalizaciji pravnih usluga i radnji. Pored navedenog, ovaj program je idealna podloga za dalje usavršavanje u smeru *Legal Tech*-a na nekom od sve popularnijih master programa, poput onih koje nude Univerzitet u Regenzburgu, Univerzitet Bucerius ili univerziteti Hajdelberg i Ulm (Anzinger, 2020). U popularizaciji ovakvih programa zapaženu ulogu igrao je hamburški Univerzitet Bucerius, koji je u jeku pandemije 2020–2021. godine organizovao besplatnu letnju školu pravne informatike za preko 5.000 polaznika (Artificial Lawyer, 2020). Ističemo i program Bečkog univerziteta koji odskoro u nastavni program uključuje i programiranje za pravnike (Universität Wien, n.d.).

U Velikoj Britaniji prodor *Legal Tech*-a u obavezne nastavne programe krenuo je najpre preko master programa, primera radi u Škotskoj LLM program (evropski EQF nivoa 7) Univerziteta u Edinburgu, program „Inovacija, tehnologija i pravo”, (The University of Edinburgh – Edinburgh Law School, n.d.) interdisciplinarne tematike koji pravnicima pružaju raznolika znanja na preseku prava i VI, biotehnologije, informacionih tehnologija i zaštite podataka. U Velsu, koji je druga konstitutivna članica Velike Britanije, Pravni fakultet Univerziteta u Svonsiju nudi kurseve iz VI i prava, računarskog zaključivanja, blokčejna i prava, i *Legal Tech* preduzetništva. U Engleskoj postoje i programi osnovnih studija, na primer Univerziteta u Kentu (University of Kent, n.d.) koji delimično uvode nauku o podacima (*Data Science*) u program i time se izdvajaju od većine srodnih fakulteta. Primećujemo da su retki obavezni dodiplomski programi fokusirani na *Legal Tech*. Retki su udžbenici, a među prvim na engleskom jeziku je udžbenik K. Brantinga.

U našoj zemlji izdvajamo kurs Pravne informatike s višegodišnjom tradicijom na Fakultetu tehničkih nauka pri Univerzitetu u Novom Sadu (Fakultet tehničkih nauka – Novi Sad). Na srpskom jeziku ističemo delovanje dr Gostojića čija je doktorska disertacija objavljena 2017. godine i čiji se diplomski kurs „Pravna informatika” izvodi od iste godine. U ovom smislu izdvajamo i rad koji se bavi obukom novih generacija pravnika za izradu pravnih akata uz pomoć pravne informatike (Marković and Gostojić, 2022). Predani višegodišnji istraživački opus profesora Gostojića je ukazao na principe, kritičku analizu i perspektive digitalizacije pravnih dokumenata. Njegovom originalnom analizom su stvoreni okviri kojima se mogu strateški povezati principi organizacije dokumenata domaćih izvora poput Paragrafa (Paragraf.rs, n.d.) s najboljom međunarodnom

praksom organizacije dokumenata i znanja. U nedavnom radu, Marković, Gostojić i Indić (2021) navode i analiziraju osnovne kategorije pravnih poslova od značaja za pravni sistem i državne organe, pravne praktičare i akademsku zajednicu.

U praksi, van akademije, važnu ulogu u proširenju svesti o značaju osavremenjavanja programa predstavljale su studentske inicijative poput ELTA (European Legal Tech Association) na koje se oslanjaju trening programi velikih revizorskih kuća poput PwC, čak i na domaćem terenu od 2021. (ELTA, 2022).

7. Zaključak

Uspeh *Fin Tech-a* u globalnoj transformaciji bankarstva za građanstvo i MSP-a je neizbežna referentna tačka za analizu *Legal Tech-a*. Mobilno i „otvoreno” bankarstvo, kolektivno investiranje i negotovinsko, plaćanje bez kartica i novčani promet koji zaobilazi bankovne račune, direktno između aplikacija na mobilnim telefonima potpuno je promenilo očekivanja građana po pitanju kreditiranja, instant plaćanja u okvirima i van sistema platnog prometa u zemlji i u inostranstvu i time povećalo ekonomsku efikasnost u praktično svim modernim ekonomijama. Zapažamo da široka upotreba tehnologije u pravnom sektoru prati putanju finansijskog sektora gde je prodor finansijskih tehnologija do direktnog krajnjeg korisnika bio stimulisan državnim politikama i doveo do pojave izuzetne tržišne konkurencije. Korporativna klijentela i građanstvo počinju da osećaju i prateće ekonomske efekte: savremeno pravo se definiše i pravda isporučuje putem efikasnih, digitalizovanih sistema. Razvojni put digitalizacije prava vodi ka društveno korisnim ishodima među kojima su bolja zaštita potrošača, usklađenost poslovanja s propisima i procedurama, determinističke garancije etičke upotrebe podataka i na kraju i široko pristupačne, pravne usluge koje se mogu priuštiti i pravna zaštita. Pravo će zadobiti moderniji korisnički „interfejs”. *Legal Bot* aplikacije izlaze iz okvira unutrašnjeg poslovanja vodećih kancelarija, koje teže da optimizuju radne procese i produktivnost zaposlenih kroz automatizaciju radnih zadataka, i dospeva do građana koji će ih koristiti za jednostavne sporove. Jedan od prvih primera je portal zaštite stanarskih prava u kanadskoj provinciji Kvebek (JusticeBot, n.d.).

Srbija je u svetu prepoznata po kvalitetu IT sektora, a pozitivna dešavanja na polju blokčejn tehnologije stvaraju lepu projekciju budućnosti. Primećujemo da domaći talenat ima potencijal da isprati trendove razvoja u oblasti pravne informatike. Posebno treba istaći okolnost da je pravna informatika kao predmet uvedena početkom devedesetih godina prošlog veka na Pravnom fakultetu u Beogradu sa odgovarajućim udžbenikom (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,

n.d.), kao i da se danas nalazi na aktuelnom zvaničnom spisku predmeta na četvrtoj godini studija. Osim kursa na FTN Novog Sada i na Pravnom fakultetu u Beogradu, i Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu nudi izborni predmet Pravne informatike (Pravni fakultet Univerziteta Union, 2020).

I dok su dileme oko definicije pojma raznolike, o budućnosti i neukrotivom razvoju *Legal Tech*-a najbolje govore brojke: ova grana informatike je globalno u 2021. godini ostvarila prihode od 27,6 milijardi dolara, uz očekivani rast na 35,62 milijarde dolara do 2027. godine (Statista, 2022). Ovo podstiče na razmišljanje o pitanjima oblasti u okviru pravne struke u kojoj će *Legal Tech* delovati, zadacima za koje *Legal Tech* nalazi ili će tek naći odgovor kako bi ovaj rast bio realan i onim revolucionarnim promenama u sektoru pružanja pravnih usluga koje će nastupiti. Primera radi, smatramo da će odjeci ishoda evropske Direktive o masovnim tužbama diktirati umnogome dalja kretanja zakonodavnih rešenja u evropskom okviru u narednim godinama i postati orijentir za razvoj novih trendova i rešenja na polju zaštite potrošača. Uočavamo dva moguća pravca budućih originalnih istraživanja. Prvi smer je visokotehnoški orijentisano pravo NR Kine i njegov globalni uticaj. Tradicije evropskih pravnih sistema se mogu nadalje razložiti na činioce uočenih razlika s evolucijom pravne prakse u drugim pravnim sistemima, uz konvergenciju IT tehnologija, na prvom mestu u SAD i NR Kini. Upravo pravo NR Kine i pravo predsedana mogu predstavljati dve krajnosti u čijim okvirima je moguće sagledati evoluciju ostalih pravnih sistema. Polazna pretpostavka je da će uticaj kineske pravne tehnologije prvenstveno biti osetan u domenu globalne e-trgovine. Šira primena onlajn sudstva u NR Kini je korenita promena, posebno međunarodne prakse vansudskog poravnavanja i zaštite investitora putem međunarodnih protokola. U ovom kontekstu ističemo stvaralači rad prof. Živkovića (Živković, 2017). Prirodno je da će znatne ekonomske efekte doneti prvenstveno međunarodna ODR, u pozadini elektronske trgovine prema NR Kini. Sporovi na Alibaba i sličnim portalima e-trgovine se vode automatski, podležu složenim načinima finansiranja dobavljačkih lanaca. U ovoj oblasti ističemo studiju Univerziteta u Oksfordu iz 2021. o izvodljivosti izgradnje velikog sistema ODR zasnovanog na blokčejnu, koji bi doneo rešavanje sporova vrednosti od tri i po milijarde funti (Bindman, 2021).

Ovim se takođe uspostavljaju temelji buduće uporedne analize evropske i kineske pravne tehnologije, gde se mogu sagledati dugoročni efekti bitno drugačijih polaznih tačaka, koje uključuju raznovrsne aspekte široke građanske i poslovne kulture, praćene specifičnostima pravne tradicije i društvenopolitičkih uslovljenosti, ali takođe i vrhunskih rezultata istraživačkih i razvojnih centara koji predvode revoluciju u oplemenjivanju pravne struke novim rešenjima. Drugi smer su digitalni (pametni) ugovori. S tehnološkog aspekta, decentralizacija i

automatizacija koju su omogućile tehnike blokčejna stvorile su uslove za još jedan skok u prostor van dometa klasičnih jurisdikcija i klasičnog pojma novca. Primetimo da je u širokoj javnosti već prihvaćen pojam informatičkog protokola po kojem autonomno i neprekidno funkcionišu veliki distribuirani sistemi poput interneta, a kojima se pridružio i *bitcoin*.

U engleskom pravnom sistemu, ključni momenat je bio zaključak engleske Komisije za pravo (*Law Commission*) donesen pred kraj 2021. godine kojim se izjednačuje pravni tretman pametnih i klasičnih pravnih ugovora. U raznim blokčejn oblastima je došlo do potpune zamene prirodnog pravnog, ugovornog jezika putem globalno prihvaćenih logičkih protokola ugovora i ekonomske organizacije. Domaća pravica Motika (2020) ukazala je upravo na očekivani pravni momenat kada će doći do pojave privrednih entiteta u obliku autonomnih decentralizovanih organizacija.

Za potrebe ovog pregleda je dovoljno uočiti da je *bitcoin* fiksni ekonomski protokol kojem se u ovom trenutku (mart 2023. godine) dobrovoljno podvrglo skoro pola trilion dolara (CoinMarketCap, 2023). Uočimo da je *bitcoin* tek trećina ukupne vrednosti kryptoimovine, a kako nije programibilan, smatra se da novi protokoli poput *Ethereum*-a (vrednosti 500 milijardi USD, 16% od ukupnog tržišta) kojima je moguće opisati ugovorne obaveze mogu imati još veću tržišnu vrednost.

E-trgovina se smatra drugom generacijom centralizovanog interneta, a objedinjenje decentralizovanih mehanizama potvrde identiteta, sklapanja i izvršenja ugovora se u široj javnosti imenuje Web 3.0, internetom treće generacije. Treća generacija već danas ekonomski daleko nadmašuje *Legal Tech*: ukupna vrednost vodećih pametnih ugovora je došla do trilion USD, a ukupni rezervisani decentralizovani kolateral ovih ugovora je 100 milijardi USD (*DeFi Pulse*, n.d.). Primetimo da ovaj celokupni tržišni materijal još uvek predstavlja primarno obrtni kapital u okviru zatvorenog prostora kriptovaluta, sa strogo regulisanim prilivima i odlivima prema nacionalnim valutama. Upravo je programibilnost i prihvatanje upotrebne vrednosti novih protokola u pozadini procena da će se „pametni ugovori” na internetu pojaviti kao alternativa klasičnih ugovornih obaveza. Jedno je sigurno, dobrobiti automatizacije koju primena tehnologije sa sobom donosi u pravničku struku su stvarnost i promene koje donose u pravničku svakodnevicu slikovito se mogu porediti s promenama u poljoprivredi s pojavom modernih sistema navodnjavanja i mehanizacije, i s vremenom takozvanih dodolskih pesama i mukotrpog posla prizivanja kiše. Koreni ovakve analize su prisutni u domaćim skupovima „Tehnologija i društvo” koji su redovno održavani dugi niz godina (Udruženje „Tehnologija i društvo”, n.d.) uprkos izazovima tranzicije u Srbiji, a s izuzetnim rastom izvozno orijentisane

informatičke industrije postali preko potrebni u cilju premošćavanja jaza između prepoznato svetski konkurentne domaće informatike i domaće pravne prakse i društvenih nauka.

A kako svaka akcija izaziva i reakciju, tako ove promene bivaju predmet javnih i strukovnih rasprava. Kako je antički filozof Heraklit davno zapazio da je „sve promenljivo, samo je promena stalna”, tako su kroz istoriju konstantni obrasci sukoba mišljenja, odnosno progresivnih ideja i otpora po pitanju tehnoloških novina. U našem slučaju s jedne strane su brojne ekstremne i binarne vizije budućnosti koje na budućnost pravničkog poziva gledaju binarno po modelu „ili-ili”, pa se na dva pola nalaze škole mišljenja koje vide kraj advokature i sudstva kakvih znamo i potpunu digitalizaciju pravničkog života, a s druge moderni naslednici ludističkog pokreta koji poput svojih prethodnika u novinama vide neprijatelje iz lošeg filma naučne fantastike. Navedeni statistički podaci i praktična primena kojom ćemo se sada pozabaviti govore u prilog školi mišljenja koja uspesima na terenu prethodi da otkloni sve dileme oko pobednika ove debate. Ova škola mišljenja susret prava s tehnologijom ne vidi kao kraj advokature, već kao sjajnu vest za pravne praktičare, ali i korisnike pravnih usluga, kojima će najpre olakšati posao kroz upotrebu sve inovativnijih alata, a drugima omogućiti bržu, efikasnu i pristupačniju pravnu zaštitu. Poslednja teza nagoveštava neki bolji svet u kome će pravnička struka biti kreativnija, a pravne usluge i pravna zaštita pristupačnije širokim narodnim masama. U domaćoj praksi smatramo da će *Legal Tech* sporije doći u male i srednje kancelarije, kao što ukazuje izveštaj (Thomson Reuters, 2021), dok s druge strane zastupnici velikih međunarodnih kancelarija spremnije dočekuju tehnološke inovacije. Na prvom mestu očekujemo širu upotrebu rešenja *e-billing* sistema i pravnih dokumenata (*legal editing*).

Čini se da kroz istoriju naše visoko obrazovanje, ali i osnovno i srednje kao njihova obrazovna podloga, u sistemskom smislu teško kreće u kurikularne reforme i da se fakulteti teško odlučuju na liberalne korake u pogledu novih programa. U kraćem roku, s obzirom na teškoće sprovođenja sistemskih promena u našem podneblju, očekujemo da će individualna inicijativa i IT talenat (što su godine za nama pokazale u brojnim projektima naših zemljaka) dovesti do novih kanala i medijuma pristupa *Legal Tech* problematici upravo kroz organizovanje međunarodnih konferencija, letnjih škola koje bi okupljale stručnjake iz ovih oblasti, zatim organizovanje popularnih hakatona na kojima bi studenti u saradnji s programerima izrađivali praktična rešenja. Sve ovo moglo bi dovesti do prepoznavanja brojnih talenata, a vodilo bi i ka upoznavanju pravne zajednice s novim trendovima i jasnijom slikom neophodnosti ovakvih programa i činjenicom da uvođenje ovih savremenih tokova barem u nastavne planove ne zahteva korenite promene.

Verujemo da je niz ovakvih akademskih inicijativa, gradacijski, i s poukom primera iz drugih jurisdikcija, neophodan međukorak za dalje proširenje pravne informatike u zemlji u skladu sa strategijom Republike Srbije, a da bi dovelo do toga da naša zemlja zauzme zasluženno mesto u međunarodnom *Legal Tech* okviru i osavremeni nastavne programe u skladu s najmodernijim svetskim trendovima.

Literatura

- Anzinger, H. 2020. Legal Tech in der juristischen Ausbildung – Anforderungen, Bestandsaufnahme und Folgerungen für Inhalte, Formate und Einbettung. Ulm: Universität Ulm.
- Armgarth, M. & Busche, H. 2022. *Aequitas und Pietas im Rechtsdenken von Leibniz*, München: Hubertus Busche.
- Avramović, S. 2014. *Srpski građanski zakonik 170 godina: Srpski građanski zakonik i pravni transplant – kopija austrijskog uzora ili nešto više?* Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 13-47.
- Breidenbach, S. 2018. Einführung. In: Breidenbach, S. & Glatz, F. (Hrsg.), *Rechtshandbuch Legal Tech*. Verlag C. H. Beck.
- Caserta, S. 2020. Digitalization of the Legal Field and the Future of Large Law Firms, *Laws*, 9(2), p. 14. DOI: <https://doi.org/10.3390/laws9020014>
- Chishti, S. et al. (eds.). 2020. *The LegalTech Book: The Legal Technology Handbook for Investors, Entrepreneurs and FinTech Visionaries*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Ebers, M. 2021. LegalTech and EU Consumer Law. In: DiMatteo, L. et al. (eds.), *The Cambridge Handbook of Lawyering in the Digital Age*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108936040.015>
- Fiedler, B. & Grupp, M. 2017. *Legal Technologies: Digitalisierungsstrategien für Rechtsabteilungen und Wirtschaftskanzleien*. Düsseldorf: Fachmedien Otto Schmidt KG.
- Grupp, M. 2014. *Legal Tech – Impulse für Streitbeilegung und Rechtsdienstleistung*. AnwBl. pp. 660–665.
- Jovanović, M., Dajović, G. & Vasić, R. 2015. *Uvod u pravo*, 2. izdanje, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Kerikmae, T. (ed.). 2014. *Regulating eTechnologies in the European Union. Normative Realities and Trends*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-08117-5>
- Kowalski, R. 2020. *Logical English. Logic and Practice of Programming (LPOP)*, London: Imperial College London.
- Lodder, A.R. & Zeleznikow, J. 2012. *Artificial Intelligence and Online Dispute Resolution, Online Dispute Resolution: Theory and Practice*, pp. 91-112.
- Mania, K. 2015. Online Dispute Resolution: The Future of Justice. *International Comparative Jurisprudence*, 1(1), pp. 76-86. <https://doi.org/10.1016/j.icj.2015.10.006>

- Marković, M., Gostojić S. & Konjović, Z. 2014. Machine-Readable Identification and Representation of Judgments in Serbian Judiciary. *Novi Sad Journal of Mathematics*, 44(1), pp. 165-182
- Marković, M. & Gostojić, S. 2022. Legal document assembly system for introducing law students with legal drafting. *Artificial Intelligence and Law* [Preprint]. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10506-022-09339-2>
- Marković, M., Gostojić, S. & Indić, D. 2021. Veštačka inteligencija i pravo: Pregled tehnika i alata za automatizaciju zadataka. *InfoM, časopis za informacione tehnologije i multimedijalne sisteme*, 73, pp. 42-48.
- Motika, Ž. 2020. Smart Contract and Traditional Contract. In: Bahtti, S. A. et al., *The LegalTech Book : The Legal Technology Handbook for Investors, Entrepreneurs and FinTech Visionaries*. New Jersey: John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119708063.ch42>
- O'Connor, V. 2012. *Common Law and Civil Law Traditions. International Network to Promote the Rule of Law*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2665675>
- Praduroux, S. & Di Caro, V. 2016. *Legal Tech Start-ups: State of the Art and Trends*. International Conference on Legal Knowledge and Information Systems.
- Rahman, S., Armgardt, M. & Nordveit Kverneses, H.C. (eds.). 2022. *New Developments in Legal Reasoning and Logic*. Wiesbaden: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70084-3>
- Susskind, R. 2013. *Tomorrow's Lawyers*. Oxford: Oxford University Press.
- Susskind, R. 2018. *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198838364.001.0001>
- Wagner, J. 2020. *Legal Tech und Legal Robots. Der Wandel im Rechtswesen durch neue Technologien und Künstliche Intelligenz*. Wiesbaden: Springer Gabler Wiesbaden. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-28555-5>
- Živković, V. 2017. International investment protection and the national rule of law : a normative framework for a new approach. PhD thesis, London School of Economics and Political Science. DOI: <https://doi.org/10.21953/lse.ejmzzemvq3zr>

Pravni izvori

- Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft. 7.4.1933 Poslednja verzija od 10. 3. 2023. Reichsgesetzblatt 1933 I S. 188. Dostupno na: <https://www.gesetze-im-internet.de/brao/BRAO.pdf> (21. 3. 2023).
- Gesetz zur Förderung verbrauchergerechter Angebote im Rechtsdienstleistungsmarkt. Poslednja verzija od 10. 8. 2021. Dostupno na: https://www.enorm.bund.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/Bgbl_Rechtsdienstleistungsmarkt.pdf;jsessionid=66649844F73FF205F587E0964B9CF84C.1_cid289?__blob=publicationFile&v=2 (21. 3. 2023).

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. 1949. Poslednja verzija od 19. 12. 2022. Dostupno na: <https://www.bundestag.de/gg> (21. 3. 2023).

Rechtsdienstleistungsgesetz – RDG. (2021). Poslednja verzija od 10. 8. 2021. Dostupno na: <https://www.gesetze-im-internet.de/rdg/RDG.pdf> (21. 3. 2023).

Recommendation to the Commission on responsible private funding of litigation (2020/2130 NL).

Sudska praksa

BGH, Presuda od 13. jula 2021. BGH, 13.7.2021, II ZR 84/20. ECLI:DE:BGH:2021:130721UIIZR84.20.0.

Browne v. Avvo Inc, United States District Court for the Western District of Washington (Seattle), 2:07-cv-00920-RSL.

Dokumenti

Bundesministerium Verfassung, Reformen, Deregulierung und Justiz der Republik Österreich. 2018. *E-Justiz Strategie der österreichischen Justiz. 2018-2022*. Dostupno na: https://www.justiz.gv.at/file/2c94848b6ff7074f017493349cf54406.de.0/%C3%B6sterreichische_ejustiz-strategie_v3.91_langversion.pdf?forcedownload=true (21. 3. 2023).

LawTechUK. 2021a. *Using online dispute resolution to tackle the SME late payment crisis. LawtechUK feasibility study and proof of concept*. Dostupno na: https://resources.lawtechuk.io/files/SME_ODR-LawtechUK_feasibility_study.pdf (4. 3. 2023).

Strategija razvoja pravosuđa za period između 2020. i 2025. *Službeni glasnik RS*, br. 101/2020 i 18/2022.

Thomson Reuters Institute & Georgetown Law Center on Ethics and the Legal Profession. 2021. *Report on the state of the legal market*. Dostupno na: https://legal.thomsonreuters.com/content/dam/ewpm/documents/legal/en/pdf/reports/2021_sotlm_web_v2.pdf (23. 3. 2023).

Vlada Republike Srbije. 2019. *Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020-2025. godine*. Dostupno na: https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/437304/strategija_razvoja_vestacke_inteligencije261219_2_cyr.pdf (4. 3. 2023).

Internet izvori

ADR notes. n.d. Dostupno na: hsfnotes.com (5. 3. 2023).

ADR Times. 2022. *The ABCs of ADR*. Dostupno na: <https://www.adrtimes.com/abcs-of-adr/> (4. 3. 2023).

- Ansarada. n.d. *AI-Powered Virtual Data Rooms & Dealmaking Tools*. Dostupno na: <https://www.ansarada.com/> (4. 3. 2023).
- Artificial Lawyer. 2020. *Bucerius Offers Free Virtual Legal Tech Summer School*. Dostupno na: <https://www.artificiallawyer.com/2020/06/17/bucerius-offers-free-virtual-legal-tech-summer-school/> (4. 3. 2023).
- Artificial Lawyer. 2021. *How Do You Define 'Legal Tech'?*. Dostupno na: <https://www.artificiallawyer.com/2021/10/20/how-do-you-define-legal-tech> (4. 3. 2023).
- Bakhramova, M. 2022. „The role and significance of arbitration and ODR in e-commerce,” *International Conference on Multidimensional Research and Innovative Technological Analyses*, pp. 85–87. Dostupno na: <https://www.conferenceseries.info/index.php/ICMRITA/article/view/178/154> (4. 3. 2023).
- Bindman, D. 2021. *Major Study Proposes ODR to Handle Small Business Debt Cases*. Dostupno na: <https://www.legalfutures.co.uk/latest-news/major-study-proposes-odr-to-handle-small-business-debt-cases> (4. 4. 2023).
- Bundesrechtsanwaltskammer. 2021. *Legal Tech-Gesetz tritt am 1. Oktober in Kraft*. Dostupno na: <https://www.brak.de/newsroom/newsletter/nachrichten-aus-berlin/2021/ausgabe-17-2021-v-2582021/legal-tech-gesetz-tritt-am-1-oktober-in-kraft/> (23. 3. 2023).
- Chambers and Partners. 2022. *About the Chambers Alternative Legal Service Providers Legal Guide 2022*. Dostupno na: <https://chambers.com/legal-guide/alternative-legal-service-providers-94> (5. 3. 2023).
- Clasen, M. & Moritz, M. 2018. *AnwBl Online*, pp. 912-914. Dostupno na: AO-2018-913 914..915 (anwaltverein.de) (28. 2. 2023).
- CoinMarketCap. n.d. *Today's Cryptocurrency Prices by Market Cap*. Dostupno na: <https://www.coinmarketcap.com> (4. 3. 2023).
- Computers and Law Research Group. n.d. Dostupno na: <https://www.law.ox.ac.uk/research/computers-and-law> (4. 3. 2023).
- Cuatrecasas Acelera. 2023. Dostupno na: <https://acelera.cuatrecasas.com/en/> (5. 3. 2023).
- Dalla Bona, C. & Forman, J. 2021. *The Big 4 and ALSPs*. *The Lawyer*. Dostupno na: <https://www.thelawyer.com/signal/report/the-big-4-and-alsps/> (4. 3. 2023).
- DeFi Pulse. n.d. Dostupno na: <https://www.defipulse.com/> (4. 3. 2023).
- Draftomat - Automated creation of legal documents. n.d. Dostupno na: <https://www.draftomat.app/> (5. 3. 2023).
- E-Commerce: An Introduction. n.d. *Can/Should ODR be made Mandatory?*. Dostupno na: <https://cyber.harvard.edu/olds/ecommerce/disputes.html#mandatoryODR>, (1. 3. 2023).
- ELTA. 2022. *Legal Transformation – new training programme - ELTA*. Dostupno na: https://elta.org/event/legal-transformation-new-training-programme/?event_date=2022-03-01 (10. 3. 2023).
- European Parliament. 2020. *New rules to allow collective EU consumer action*. Dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20200630STO82384/new-rules-to-allow-collective-eu-consumer-action> (11. 3. 2023).

- University of Law. n.d. *History and Heritage*. Dostupno na: <https://www.law.ac.uk/about/history-and-heritage/> (4. 3. 2023).
- Geblitzt. n.d. *Geblitzt? Bußgeldbescheid oder Anhörung erhalten?*. Dostupno na: <https://www.geblitzt.de/> (5. 3. 2023).
- Hilborne, N. 2021. *Huge growth in alternative legal services provider market*. Dostupno na: <https://www.legalfutures.co.uk/latest-news/huge-growth-in-alternative-legal-services-provider-market> (5. 3. 2023).
- JusticeBot. n.d. *Qu'est-ce que le JusticeBot?*. Dostupno na: <https://justicebot.ca/question/%231/> (4. 3. 2023).
- Kadrovska RS. 2022. *Zahtevi za godišnji odmor – naša priča*. Dostupno na: <https://www.kadrovska.app/zahtevi-nasa-prica/> (5. 3. 2023).
- Kancelarko – Vaša digitalna kancelarija. n.d. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/kancelarko/softver-za-administraciju-e-kancelarija-program-za-kancelariju.html> (4. 3. 2023).
- Karanovic & Partners - Commercial Law Firm. 2020. *Where Legal Meets Tech*. Dostupno na: <https://www.karanovicpartners.com/k-lab/> (5. 3. 2023).
- Law Commission. 2021. *Smart Contracts - Law Commission*. Dostupno na: <https://www.lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/> (4. 3. 2023).
- LawTechUK. 2021b. *The LawTechUK Report 2021: Shaping the Future of Law*. Dostupno na: <https://technation.io/wp-content/uploads/2021/07/LawtechUK-Report-2021-Final.pdf> (4. 4. 2023).
- Legal Tech Verzeichnis. 2020. *Legal Tech Deutschland*. Dostupno na: <https://legal-tech-verzeichnis.de/legal-tech-deutschland/> (15. 3. 2023).
- Legal Tech. 2021. *Legaltech vs Lawtech. What is the difference between legaltech and lawtech? Is there one and does it matter?* Dostupno na: <https://lawtomated.com/legaltech-vs-lawtech-what-is-the-difference-between-legaltech-and-lawtech-is-there-one-and-does-it-matter/> (3. 3. 2023).
- Liebert, M. 2016. *Erfolgshonorar: Anwalt ohne Kostenrisiko ausnahmsweise möglich!* Dostupno na: <https://www.liebert-roeth.de/de/kosten/anwaltliches-erfolgshonorar> (13. 3. 2023).
- Lissek, C. 2021. *Legal Tech-Gesetz: BRAK nimmt Stellung zu Prüfbitte*. Dostupno na: <https://www.rechtsanwaltskammer-hamm.de/aktuell/6124-legal-tech-gesetz-brak-nimmt-stellung-zu-pruefbitte.html>.
- Mattig, D. & Kuhlmann, N. 2017. *Reform des Jurastudiums: Lernen ohne Zukunft*. Dostupno na: <https://www.lto.de/karriere/jura-referendariat/stories/detail/reform-des-jurastudiums-legal-tech-vorbereitung-versaeumt-lernen-ohne-zukunft>. (23.3.2023)
- McKinsey. 2020. *How COVID-19 has pushed companies over the technology tipping point—and transformed business forever*. Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/how-covid-19-has-pushed-companies-over-the-technology-tipping-point-and-transformed-business-forever> (3. 3. 2023).

- Ministry of Justice. 2022. Further investment in digital transformation of UK's legal sector. Dostupno na: <https://www.gov.uk/government/news/further-investment-in-digital-transformation-of-uk-s-legal-sector> (11. 3. 2023).
- Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. n.d. Dostupno na: <https://ius.bg.ac.rs/?s=pravna+informatika> (3. 3. 2023).
- Pravni fakultet Univerziteta Union. 2020. *Izveštaj o radu za školsku 2018/2019 godinu*. Dostupno na: <http://pravnofakultet.rs/wp-content/uploads/2020/03/Izvestaj%20o%20radu%202018-2019.pdf> (23. 3. 2023).
- Pravno-informacioni sistem RS. n.d. *Pravno-informacioni sistema Republike Srbije*. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/fp/eurlex>, (4. 3. 2023).
- Remmert, F. 2020. *Legal Tech in Massenverfahren Wie viel Standardisierung erlaubt die ZPO?* Dostupno na: <https://legal-tech.de/legal-tech-in-massenverfahren/> (11. 3. 2023).
- Rose, N. 2021. *Big Four "cornering the market for legal solutions, not advice"*. Legal Futures. Dostupno na: <https://www.scribbr.com/citation/generator/folders/lagmXYRR4oP0Bg9FITwLTm/lists/6IrxlhAlBzSk9wMN0PtO18/> (4. 4. 2023).
- Salvaneschi, L. 2021. *Italy Launches Civil Proceedings Reform to Speed and Simplify Dispute Resolution*. The Global Legal Post Dostupno na: <https://www.globallegalpost.com/news/italy-launches-civil-proceedings-reform-to-speed-and-simplify-dispute-resolution-908392076> (5. 3. 2023).
- Statista. 2022. *Legal Tech Market Revenue Worldwide from 2021 to 2027*. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1155852/legal-tech-market-revenue-worldwide/> (4. 3. 2023).
- Suliak, H. 2020. *Kaum Legal Tech: Juristenausbildung wie seit 100 Jahren*. Dostupno na: <https://www.lto.de/karriere/jura-studium/stories/detail/legal-tech-juristenausbildung-gutachten-anzinger-ulm-studium-referendariat-wie-vor-100-jahren-kaum-digitalisierung> (11. 3. 2023).
- The Global City. n.d. Dostupno na: <https://www.theglobalcity.uk/innovation/lawtech>.
- The Law Society. 2021. *World Future 2050: Images of the Future Worlds Facing the Legal Profession 2020-2030*. Dostupno na: <https://www.lawsociety.org.uk/topics/research/future-worlds-2050-images-of-the-future-worlds-facing-the-legal-profession-2020-2030#report> (21. 3. 2023).
- Tang, Z.S. 2021. *Virtual Hearing in China's Smart Court*. Dostupno na: <https://conflictflaws.net/2021/how-emerging-technologies-shape-the-face-of-chinese-courts%ef%bc%9f/> (15. 3. 2023).
- The University of Edinburgh – Edinburgh Law School. n.d. *LLM in Innovation, Technology and the Law*. Dostupno na: <https://www.law.ed.ac.uk/study/masters-degrees/llm-innovation-technology-law> (11. 3. 2023).
- Thousands of EHS regulations. Do you know yours? n.d. Dostupno na: <https://libryo.com/> (21. 3. 2023).
- Udruženje „Tehnologija i društvo“. 2013. *Tehnologija, Kultura, Razvoj*. Dostupno na: <http://www.pupin.rs/cirnt/wp-content/zbornici/XX.pdf> (4. 3. 2023).

- Uhura Solutions. 2022. *The Future of Contract Intelligence*. Dostupno na: <https://uhurasolutions.com/> (1. 3. 2023).
- Uni Passau. n.d. *LL.B. Legal Tech • Bachelor of Laws • Jura*. Dostupno na: <https://www.uni-passau.de/legaltech/> (4. 3. 2023).
- Universität Wien. n.d. *KU-Programmieren für Jurist*innen*. Dostupno na: <https://ufind.univie.ac.at/de/course.html?lv=030258&semester=2021W> (11. 3. 2023).
- University of Kent. 2020. *Law with Quantitative Research (LLB (Hons))*. Dostupno na: <https://www.kent.ac.uk/courses/undergraduate/2020/1892/law-with-quantitative-research> (4. 3. 2023).
- Williams, M. et al. 2019. *The Law Society of England and Wales: Research to Inform Workforce Planning and Career Development in Legal Services. Employment Trends, Workforce Projections and Solicitor Firm Perspectives*. Dostupno na : <https://www.lawsociety.org.uk/en/topics/research/research-to-inform-workforce-planning-andcareer-development-in-legal-service> (23. 3. 2023).
- Witthinghofer, M. & Zuschlag, C. 2023. *Bolstering Class Actions in Germany – The Current State of Play*. Dostupno na: <https://www.herbertsmithfreehills.com/latest-thinking/bolstering-class-actions-in-germany-%E2%80%93-the-current-state-of-play> (23. 3. 2023).
- Yantian, S. 2022. *Revealed: Best law firms for legal tech 2022 - Legal Cheek*. Available at: <https://www.legalcheek.com/2022/01/revealed-best-law-firms-for-legal-tech-2022/>.
- Ye, A. n.d. *Update on information technology used by Chinese courts and arbitration institutions – CWG*. Dostupno na: <https://www.ibanet.org/article/6DBAF025-9B9F-40C2-8D62-96F1893C2EFE> (4. 4. 2023).
- Your Europe. n.d. *Alternative/Online dispute resolution: Avoid the court*. Dostupno na: https://europa.eu/youreurope/business/dealing-with-customers/solving-disputes/online-dispute-resolution/index_en.htm (4. 3. 2023).
- Zhou, Q. 2022. *Dispute Resolution in China: Litigation. Arbitration and Mediation*. Dostupno na: <https://www.china-briefing.com/news/dispute-resolution-in-china-litigation-arbitration-and-mediation/> (13. 3. 2023).

EKOLOŠKO-PRAVNI ASPEKTI NOVOG NEMAČKOG ZAKONA O KORPORATIVNOJ DUŽNOSTI PAŽNJE U LANCIMA SNABDEVANJA – ISPITIVANJE DEJSTVA NA PRAVNE SUBJEKTE U REPUBLICI SRBIJI

Sažetak

Predmet rada je aktuelna novina nemačkog zakonodavca u oblasti korporativne dužnosti pažnje u lancima snabdevanja i njenim ekološko-pravnim aspektima, kao i ispitivanje dejstva na pravne subjekte. U Saveznoj Republici Nemačkoj je 1. januara 2023. godine stupio na snagu zakon koji uređuje ekstrateritorijalnu dužnost pažnje kao obavezu za nemačka privredna društva određene veličine u pogledu poštovanja ljudskih prava i zaštite životne sredine u lancima snabdevanja (Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten). Ovaj zakon se smatra najambicioznijim poduhvatom u svetskom trendu regulisanja dužnosti pravnih lica ove vrste, a u najvećem broju rešenja sledi logiku sadržanu u Rukovodećim načelima UN o biznisu i ljudskim pravima uz dva bitna odstupanja. Prvo, najznačajnija razlika jeste izostanak građanskopravne odgovornosti nemačkih privrednih društava prema žrtvama kršenja ljudskih prava i zaštite životne sredine. Drugo, domet dužnosti pažnje je uži nego u Rukovodećim načelima i obuhvata sopstvenu oblast poslovanja i neposredne snabdevače (ugovorne partnere), dok su posredni snabdevači obuhvaćeni dužnošću pažnje tek ukoliko postoji za to povod, to jest „supstancijalno saznanje” o mogućim povredama. U radu se pokazuje da ovaj zakon, pod određenim uslovima, može imati pravnog dejstva i na privredna društva registrovana u Srbiji, a da se očekuje faktičko dejstvo (u ekonomskom, tehničko-organizacionom i poslovnom domenu) na određene grupe srpskih pravnih subjekata, koje će svoje poslovanje *de facto* morati uskladiti sa obavezama koje ovaj zakon nameće

* Advokat u Beogradu, Srbija.

E-mail: ljubica.tomic@tsg.rs

njihovim nemačkim ugovornim partnerima ukoliko žele da sa njima zaključuju ugovore, te se u nastavku rada daje klasifikacija ovih srpskih pravnih subjekata. U zaključku se izvodi preporuka donošenja nacionalne strategije u oblasti biznisa i ljudskih prava u Srbiji, jer bi to mogao biti početni korak za usklađivanje poslovanja srpskih privrednih subjekata koji teže zaključivanju ugovora sa ugovornim stranama iz Nemačke i drugih zemalja EU.

Ključne reči: nemačko pravo, korporativna dužnost pažnje, ljudska prava, ekologija, lanac snabdevača.

ENVIRONMENTAL AND LEGAL ASPECTS OF THE NEW GERMAN LAW ON CORPORATE DUE DILIGENCE IN SUPPLY CHAINS – IMPACT ANALYSIS ON SERBIAN LEGAL ENTITIES

Summary

This paper analyses the current novelty of the German legislator on corporate due diligence obligations, and its environmental aspects, and examines its impact on Serbian legal entities. On the 1st of January 2023 the law regulating the extraterritorial due diligence obligations for German companies of a certain size for the prevention of human rights violations and environmental protection in supply chains was released (Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten). This law is considered to be the most ambitious project in the global trend of imposing such obligations to legal entities, and in most of its solutions, it follows the logic of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, with certain differences. The analysis indicates the two most important differences. First, the most significant difference is the absence of civil liability of German companies towards victims of human and environmental rights violations. Second, the scope of the due diligence obligation is narrower than in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, covering the company's operations and direct suppliers (contractors), while indirect suppliers are covered only if there is the cause, a "substantial knowledge" of possible violations. The analysis shows that this German law, apart from its possible legal effects on companies registered in Serbia, is expected to have factual effects (in the economic, technical-organizational and business areas) on

Serbian legal entities, as the operations of Serbian companies will have to be harmonized with the obligations that this law imposes on their German contractual partners, and provides a classification of such Serbian legal entities. The paper recommends the adoption of a national strategy on business and human rights in the Republic of Serbia, as this could be the first step towards harmonizing the operations of Serbian legal entities with their counterparts from Germany and other EU countries.

Keywords: German law, corporate due diligence obligations, human and environmental rights, supply chains.

1. Uvod

Nemačko pravo karakteriše donošenje posebnih zakona o određenim pitanjima koja su aktuelna u privrednom životu. Takvim pristupom nemački zakonodavac je i ranije pozitivnopravno rešavao aktuelna pravna pitanja koja su neretko bila putokaz i model drugim nacionalnim, čak i nadnacionalnim zakonodavcima.¹ Upravo u tom kontekstu pažnju zaslužuje novi nemački zakon koji uređuje dužnost pažnje privrednih društava u pogledu poštovanja ljudskih prava i zaštite životne sredine. Ovaj nemački zakon je prvog dana 2023. godine stupio na pravnu snagu,² čak pre nego što je doneta Direktiva Evropske unije u istoj materiji, koja je u tom momentu bila pripremljena i objavljena samo u formi nacрта (European Commission, 2022)³ i koja na dan pisanja ovog rada (maj 2023. godine) još uvek nije usvojena. Nemački Zakon o korporativnoj dužnosti pažnje radi sprečavanja kršenja ljudskih prava u lancima snabdevanja (ZDPLJP, 2023), *Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen*

¹ Tako, na primer, u oblasti opštih uslova poslovanja donet je poseban Zakon o uređenju opštih uslova poslovanja 1976. godine, koji će kasnije poslužiti i kao osnova za rešenja u oblasti potrošačkog prava Direktive 93/13/EEZ. Vid. (Vukadinović, 2021, p. 352). Isto je bilo i u oblasti prava trgovinskih zastupnika, gde su nemačka zakonska rešenja Trgovačkog zakonika iz 1897. godine, sa novelama iz 1953, poslužila kao osnova za Direktivu (EEZ) br. 86/653 o koordiniranju pravnih propisa članica u pogledu samostalnih trgovinskih zastupnika, vid. (Küstner & Thume, 2016, p. 3).

² Zakon o korporativnoj dužnosti pažnje radi sprečavanja kršenja ljudskih prava u lancima snabdevanja stupa na snagu 1. januara 2023. godine (prilog 1, čl. 5.1. Zakona), osim odredaba koje se odnose na nadležnost, ovlašćenja i postupak organa državne uprave, koje su stupile na snagu dan nakon objavljivanja zakona (a to su čl. 13.3, 14.2 i 19-21). Zakon je objavljen 22. jula 2021. godine u službenom glasilu SRN, *Bundesgesetzblatt* 2021, I, Nr. 46.

³ Na ovaj nacrt je (do dana predaje ovog rada) Evropski parlament 1. juna 2023. godine dao u prvom čitanju svoje amandmane (European Parliament, 2023).

in Lieferketten,⁴ smatra se najambicioznijim poduhvatom u svetskom trendu regulisanja dužnosti pravnih lica radi sprečavanja kršenja ljudskih prava i na dan pisanja ovoga rada jeste najmlađi zakon koji uređuje ovu oblast u Evropskoj uniji (Grabosch, 2021, pp. 16-17).⁵ Cilj zakona jeste zaštita međunarodno priznatih ljudskih prava, među kojima su i ekološka prava, i to propisivanjem ekstrateritorijalnih obaveza nemačkim privrednim društvima u cilju poštovanja navedenih prava. U tom smislu nemački zakonodavac uspostavlja direktnu odgovornost privrednih društava⁶ za povredu dužnosti pažnje koja je propisana radi sprečavanja kršenja ljudskih prava. Istini za volju, predmetni nemački zakon ne uspostavlja posebnu pravnu odgovornost građanskopravne prirode u odnosu na žrtve⁷ postupaka kojima se krše ljudska prava u lancu snabdevanja, što se smatra jednom od ključnih tačaka kritike zakona,⁸ već se ograničava na javnopravne sankcije kao što su novčane kazne i upravne

⁴ Zvanični skraćeni naziv zakona na nemačkom jeziku je kovanica *Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz* ili skraćenica *LkSG*, kako je u samom službenom glasilu objavljeno, vid. (*Bundesgesetzblatt* 2021, I, Nr. 46, 22. juli 2021, p. 2959). Nezvanični prevod zakona na engleski jezik je *Act on Corporate Due Diligence Obligations for the Prevention of Human Rights Violations in Supply Chains*. Vid. (Grabosch, 2021, p. 237).

⁵ Pre posebnog nemačkog zakona, u Evropi je zakon o korporativnoj dužnosti pažnje u odnosu na ljudska prava donet u Francuskoj (*Loi de Vigilance*) i Holandiji (*Dutch Child Labour Due Diligence Law*). Krajewski *et al.* ističu da je u istoj godini kao i u Nemačkoj donet propis u Norveškoj koji se odnosi na korporativnu dužnost pažnje i ljudska prava i daju detaljan prikaz razlika u sadržini i obimu zahteva dužnosti pažnje u ova dva propisa, ali da nijedan od navedena dva zakona ne nudi građanskopravnu odgovornost korporacija prema žrtvama povrede ljudskih prava u lancima snabdevanja (Krajewski *et al.*, 2021, pp. 550-551, 558).

⁶ O opravdanosti direktne pravne odgovornosti transnacionalnih korporacija zbog njihovog kršenja ljudskih prava vid. (Beširević, 2018, pp. 35-38).

⁷ Pojam „žrtva” bi se mogao zameniti i izrazom „pogođena lica”, dok bi termin „oštećeni” čini se bio nedovoljno precizan i uži. U radu će se koristiti termin „žrtva”, imajući u vidu da je ustaljen u literaturi (Beširević, 2018, pp. 21-42; Topić, 2020, pp. 261-264; Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima, 2023).

⁸ Bliže o ovoj vrsti građanskopravne odgovornosti i uslovima za mogućnosti njenog uvođenja u nemačko pravo, vid. (Krajewski, 2018, pp. 55-75; Danzl, Dauner-Lieb & Wittwer, 2020). Uvođenje odgovornosti za naknadu štete za povrede ljudskih (i ekoloških) prava od strane trećeg lica (snabdevača) bio je predmet velikih rasprava u toku izrade ovog zakona. Od tog koncepta se odustalo, iako se probija u pravnoj teoriji, a temelj je postavljen *soft law* pravilima Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima (2011). Navedeni koncept prepoznat je u sudskoj praksi u, sada već istorijski važnoj, odluci Vrhovnog suda Ujedinjenog Kraljevstva (*Supreme Court UK*) u slučaju *Lungowe v Vedanta* (2019) u kojoj je utvrđeno da englesko društvo-majka prema engleskom pravu i pod određenim uslovima odgovara za naknadu štete nastale usled kršenja ljudskih prava od strane društva-ćerke koje posluje van Engleske. O ovom slučaju detaljno vid. (Van Ho, 2020, pp. 110-116). O odgovornosti za štetu nanetu žrtvama u lancu snabdevača kršenjem ljudskih i ekoloških prava koja je prihvaćena pod određenim uslovima u francuskom zakonu u istoj materiji, *Loi de vigilance* iz 2017. godine, sa izmenama *Code de Commerce*, vid. (Rühl, 2020, pp. 1414-1415).

mere ograničavanja u javnim nabavkama. S druge strane, nemačka država je prilikom donošenja ovog zakona imala u vidu i preporuke sadržane u Mاستrihtskim načelima o ekstrateritorijalnim obavezama država u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the area of Economic, 2011, No. 24-25) te je utvrdila niz obaveza za privredna društva, kao nedržavne aktere, radi poštovanja ljudskih i ekoloških prava u svim zemljama sveta (De Schutter, Eide, 2012, pp. 1134-1144, Grabosch, 2021, p. 22). Pravni okvir koji je nemački zakon odredio zasnovan je na *soft law*⁹ rešenjima sadržanim u Rukovodećim načelima Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima iz 2011. godine (United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, Guiding Principles on Business and Human Rights, New York and Geneva, 2011)¹⁰, uz određena odstupanja, kao što je navedeni izostanak građanskopravne odgovornosti, a o kojima će u daljem radu biti reči.

Predmet ovog rada jeste ispitivanje dometa ovog nemačkog zakona u oblasti ekološko-pravne materije,¹¹ predmeta, obima i pravne prirode dužnosti pažnje koju propisuje, njegove teritorijalne i personalne primene, kao i razmatranje mogućeg dejstva ovog zakona na pravne subjekte u Republici Srbiji imajući naročito u vidu njegove odredbe u oblasti zaštite životne sredine.

2. Dužnost pažnje privrednih društava u lancima snabdevanja u cilju zaštite životne sredine

Predmet dužnosti pažnje privrednih društava su unapred zakonom određeni rizici, kao stanja u kojim na osnovu stvarnih okolnosti postoji dovoljno velika verovatnoća povrede neke od zakonom utvrđenih zabrana kršenja ljudskih prava i povreda zaštite životne sredine (ZDPLJP, čl. 2. 2). U pogledu rizika koji mogu nastupiti za životnu sredinu,¹² u zakonu se kao pravno relevantne izdvajaju četiri

⁹ O *soft law* prirodi Rukovodećih načela Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima u formalnom smislu, ali i njihovoj obavezujućoj međunarodnoj snazi u sadržinskom smislu, vid. (Čeranić, 2021, pp. 607-608). O kontroverzi razvoja debate o ljudskim pravima i biznisu, koja paradoksalno legitimise *status quo*, i o mestu Rukovodećih načela UN vid. (Massoud, 2013, pp. 7-17).

¹⁰ O navedenim Rukovodećim načelima UN i ekstrateritorijalnim obavezama država u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava vid. (Topić, pp. 261-264).

¹¹ Ekološko pravo i pravo životne sredine u ovom radu koriste se kao sinonimi. O mogućem viđenju nepotpunosti takvog korišćenja termina i mogućim drugačijim shvatanjima vid. (Lukinović & Jović, 2021, p. 31).

¹² Odredbe čl. 2.2.9, kao i stav 3.1–8 ZDPLJP-a definišu zabrane u oblasti zaštite životne sredine. Pored zabrana koje su relevantne za zaštitu životne sredine, zakon određuje i druge zabrane poput zabrane rada dece, prinudnog rada, kršenja propisa o zaštiti na radu, nepoštovanja slobode

grupe zabrana: prvo, zakonom je definisana opšta zabrana izazivanja štetnih promena po životnu sredinu; drugo, utvrđene su zabrane koje se odnose na proizvodnju žive, upotrebu i postupanja otpadom žive; treće, obuhvaćene su zabrane koje se odnose na postupanja vezana za dugotrajne organske zagađujuće supstance i četvrto, određene su zabrane u pogledu opasnog otpada. Uz navedene četiri grupe zabrana nemački zakonodavac je postavio i jedno opšte pravilo o zabrani kršenja ljudskih prava (ZDPLJP, čl. 2.2.12), pod koje se prema našem mišljenju mogu podvesti i kršenja ekoloških prava, imajući u vidu da se i pravo zaštite životne sredine može izjednačiti sa ljudskim pravom, a o čemu će u nastavku rada biti reči.

Opšta zabrana izazivanja štetnih promena po životnu sredinu: Kao opštu zabranu zakon je postavio izazivanje štetnih promena u zemljištu, zagađenje vode, vazduha, štetnu emisiju buke i prekomernu potrošnju vode, koje (1) u velikoj meri ugrožavaju prirodnu bazu za dobijanje i proizvodnju hrane; (2) uskraćuju čoveku pristup čistoj pijaćoj vodi; (3) otežavaju ili uništavaju čoveku pristup sanitarnim postrojenjima ili (4) štete čovekovom zdravlju. Dakle, među pravno relevantnim rizicima, na koje se odnosi korporativna dužnost pažnje u lancu snabdevanja, uvek se mora imati u vidu navedena opšta zabrana izazivanja promena koje su štetne po životnu sredinu. Valja primetiti da je zakon obuhvatio jedino štetne promene u životnoj sredini ukoliko one utiču na pijaću vodu i zdravlje čoveka, dok je uticaj navedenog na životinjski svet ostao van domašaja zakona (ZDPLJP, čl. 2. 2. 9).

Zabrane koje se odnose na živu: U vezi sa opasnostima vezanim za proizvodnju, upotrebu i odlaganje žive, nemački zakonodavac se opredelio za upućujuće norme i iste vezao za Međunarodnu konvenciju o živi (Minamata konvencija, 2013). Tako je kao relevantne rizike za dužnost pažnje u lancu snabdevanja u pogledu žive odredio: (1) zabranu proizvodnje proizvoda koji sadrže živu u skladu sa čl. 4. 1 i Aneksom A, deo I Minamata konvencije; (2) zabranu upotrebe žive i jedinjenja od žive u proizvodnim procesima u smislu čl. 5.2 i Aneksa B, deo I Minamata konvencije od datuma izlaska utvrđenog konvencijom za takve proizvode i procese; kao i (3) zabranu postupanja sa otpadom koji sadrži živu suprotno odredbama čl. 11. 3 Minamata konvencije (ZDPLJP, čl. 2.3. 1-3). U ovom delu nemački zakonodavac se u potpunosti oslonio na odredbe Minamata konvencije, koju je Nemačka ratifikovala još 2017. godine. Srbija je Minamata konvenciju samo potpisala, ali je do trenutka pisanja ovog rada nije ratifikovala.¹³

sindikalnog udruživanja, kršenja ravnopravnosti u radu, uključujući jednakost u pogledu zarade, neprimerenosti zarade, protivzakonitih prinudnih iseljenja i oduzimanja zemlje, šume i vode, upotrebe snaga obezbeđenja sa prekomernom upotrebom sile, koje su od značaja za poštovanje ljudskih prava i koje su predmet dužnosti pažnje (čl. 2.2. 1 i tač. 2 ZDPLJP), mada o njima u okviru ovog rada neće biti detaljnije reči budući da nisu obuhvaćene prethodno određenim predmetom ovog rada.

¹³ Nemačka je ratifikovala Minamata konvenciju 2017. godine (BgBl 217 II, pp. 610, 611), a Srbija

Zabrane u pogledu dugotrajnih organskih zagađujućih supstanci sadržanih u Stokholmskoj (POPs) konvenciji iz 2001 (vid. Lukinović & Jović, 2021, pp. 59-62): Zagađujućim supstancama (PoPs) se smatraju one koje se u prirodi teško razgrađuju i koje se stoga šire putem vazduha, vode, lanaca ishrane (Grabosch, 2022, p. 107). Zakon je odredio kao relevantnu zabranu proizvodnju i korišćenje hemikalija imajući u vidu Stokholmsku konvenciju o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama,¹⁴ kao i zabranu rukovanja, sakupljanja, skladištenja i odlaganja otpada na način koji nije bezbedan po životnu sredinu u skladu sa odredbama koje važe u nacionalnom pravu u skladu sa čl. 6. 1. d. tač. I i II Stokholmske konvencije (ZDPLJP, 2023, čl. 2, 3, 4-5) Nemačka je Stokholmsku konvenciju ratifikovala 2009. godine (BGBl. 2009 II pp. 1060, 1061), a takođe i Srbija iste godine, i to bez rezervi (Zakon o potvrđivanju Stokholmske konvencije o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama, *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009).

Zabrane vezane za opasni otpad koje su predmet Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju iz 1989 (Lukinović & Jović, 2021, pp. 93-97): Zabrana izvoza opasnog otpada je zakonom utvrđena kao pravno relevantna kroz upućivanje na odredbe Bazelske konvencije,¹⁵ te je obuhvaćena korporativnom dužnošću pažnje zabrana izvoza: (1) u stranu ugovornicu, koja je zabranila uvoz takvih opasnih otpada ili drugih otpada u smislu Bazelske konvencije (čl. 4.1.b); (2) u državu uvoza u smislu čl. 2.11 Bazelske konvencije, koja se pismeno nije saglasila sa određenim uvozom, u slučaju kada država uvoza nije zabranila uvoz takvih opasnih otpada (Bazelska konvencija, čl. 4.1.c); (3) u državu koja nije strana ugovornica Bazelske konvencije (Bazelska konvencija, čl. 4.5); (4) u državu uvoza, ako se opasnim otpadima ili drugim otpadima upravlja na način koji nije bezbedan po životnu sredinu u državi uvoza ili drugde (Bazelska konvencija čl.

ju je samo potpisala 9. oktobra 2014. godine, ali je nije ratifikovala. O potrebi ratifikacije vid. (Mart, 2015, pp. 7-14).

¹⁴ Zakonodavac se poziva na čl. 3, st. 1 slovo a, Aneksa A Stokholmske konvencije o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama od 23. maja 2001. godine (BGBl. 2002 II, p. 803, 804) (POPs konvencija), poslednji put izmenjena Odlukom od 6. maja 2005. godine (BGBl. 2009 II, p. 1060, 1061), u verziji Uredbe (EU) 2019/1021 Evropskog parlamenta i Saveta od 20. juna 2019. godine o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama (ABl. L 169 od 26. maja 2019, p. 45), koja je poslednji put izmenjena delegiranom uredbom (EU) 2021/277 Komisije od 16. decembra 2020. godine (ABl. L 62 od 23. februara 2021, p. 1).

¹⁵ Pojmovno ZDPLJP definiše da se ovo odnosi na Bazelsku konvenciju (poslednji put izmenjena Trećom uredbom o izmeni Aneksa uz Bazelsku konvenciju od 22. marta 1989. godine od 6. maja 2014. godine), a u smislu Uredbe (Evropske zajednice) br. 1013/2006 Evropskog parlamenta i Saveta od 14. juna 2006. godine o kretanju otpada (ABl. L 190 od 12. jula 2006, p. 1) (Uredba (Evropske zajednice) br. 1013/2006), koja je poslednji put izmenjena delegiranom uredbom (EU) 2020/2174 Komisije od 19. oktobra 2020. godine (ABl. L 433 od 22. decembra 2020, p. 11).

4.8, rečenica 1); (5) zabrane izvoza opasnih otpada od strane država navedenih u Aneksu VII Bazelske konvencije u države koje nisu navedene u Aneksu VII (Bazelska konvencije, 4A i čl. 36 Uredbe (Evropske zajednice) br. 1013/2006), kao i zabrane uvoza opasnih otpada i drugih otpada iz države koja nije strana ugovornica Bazelske konvencije (Bazelska konvencija, čl. 4.5, vid. ZDPLJP, čl. 2, 3, 6-8). Bazelsku konvenciju je Nemačka ratifikovala, a ratifikovala ju je i Srbija bez rezervi 1999. godine (Zakon o potvrđivanju Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju, *Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 2/1999).

Opšte pravilo zabrane kršenja ljudskih prava: Zakonodavac se opredelio da u zabrane uvrsti i jedno dodatno, a suštinski opšte pravilo o zabrani kršenja ljudskih prava, kako se pojedinačnim zakonskim nabrojanjem ne bi ograničio na pobrojano i time onemogućio da neka činjenja koja su izvan pobrojanog budu uočena kao rizik koji zahteva dužnu pažnju privrednih društava. Stoga ZDPLJP navodi da je zabranjeno i svako činjenje i neodgovorno propuštanje koje je indirektno pogodno da se na posebno težak način ugrozi neko zaštićeno pravo, a čija je protivpravnost očigledna pri razumnoj oceni svih relevantnih okolnosti (ZDPLJP, čl.2.2.12). Imajući aktuelnu sudsku praksu u vidu, da se pravo zaštite životne sredine može izjednačiti sa ljudskim pravom,¹⁶ zaključujemo da je ovo opšte pravilo primenljivo i na sve oblike povrede u oblasti zaštite životne sredine.

3. Pravna priroda, obim, sadržina dužnosti pažnje

Dužnost pažnje privrednog društva u oblasti zaštite životne sredine odnosi se na rizik, to jest na ono stanje u kome na osnovu stvarnih okolnosti postoji dovoljno velika verovatnoća da jedna ili više od prethodno navedenih zakonskih zabrana budu prekršene. Bitno je razlikovati prekršaj propisane zabrane od predmeta dužnosti pažnje privrednog društva. Predmet dužnosti pažnje privrednog društva je opisani rizik od prekršaja zabrane, a prekršaj zabrane je ostvarenje jednog od pobrojanih rizika. Dakle, privredno društvo ne odgovara za povredu ekoloških prava, već odgovara za nesprovođenje dužnosti pažnje u odnosu na rizike koji do te povrede mogu dovesti (Grabosch, 2021, pp. 26-28). U tom smislu je pravna priroda dužnosti pažnje privrednog društva, koja je predviđena ZDPLJP-om, obligacija sredstva,¹⁷ a ne obligacija cilja privrednog društva u odnosu na krajnji cilj – a to je sama zaštita životne sredine.

¹⁶ U tom smislu je aktuelna i značajna odluka Vrhovnog suda Brazila koja potvrđuje da su konvencije u oblasti ekološkog prava izjednačene sa konvencijama o ljudskim pravima (Kaminski, 2022; Macdonagh, 2022).

¹⁷ U tom smislu i zvanično obrazloženje zakona „Zakon zasniva obligaciju sredstva, ali ne i

Dužnost pažnje privrednog društva sastoji se u tome da se nastupanje rizika kod njegovih snabdevača predupredi, spreči ili da se povreda obaveza zaštite životne sredine i drugih ljudskih prava okonča, o čemu se privredna društva moraju starati na primeren način primenom imperativno propisanih mera (ZDPLJP, čl. 3.1). „Primerenost” u načinu postupanja je pravni standard koji privredno društvo ima primeniti u svakom konkretnom slučaju sprovođenja mera dužnosti pažnje kod svojih snabdevača (ZDPLJP čl. 3, st. 2). Za konkretizaciju ovog pravnog standarda, zakonodavac daje skup pomoćnih kriterijuma:¹⁸ vrsta i obim delatnosti privrednog društva, njegov uticaj na neposredne uzročnike kršenja ljudskih prava i povrede zaštite životne sredine, tipično očekivana težina povrede, reverzibilnost i verovatnoća povrede ljudskih prava i životne sredine, kao i vrsta doprinosa privrednog društva nastupanju uzroka rizika.

Konkretna mere koje se moraju preduzeti u okviru dužnosti pažnje su predmetnim zakonom propisane metodom *numerus clausus*. Dakle, ne postoji opšta odredba dužnosti pažnje i preduzimanja bilo kakvih mera, što doprinosi većem stepenu pravne sigurnosti u primeni ovog propisa. Imperativno propisani spisak mera sastoji se u skupu obaveza privrednog društva u vezi sa upravljanjem rizicima i analizom rizika, davanjem obavezujućih izjava, u preduzimanju preventivnih mera, kao i mera otklanjanja povreda, i u uspostavljanju sistema pritužbi, uz obaveznu izradu propisane dokumentacije i izveštaja i njihovu dostavu nadležnim organima.¹⁹ Dakle, ovde se ne radi o jednokratnoj obavezi privrednog društva u odnosu na procenu rizika svojih snabdevača, već je suština u kontinuiranom sprovođenju svih zakonom propisanih postupaka. U tom delu je logika nemačkog zakonodavca pratila orijentaciju sadržanu u *soft law* pravilima Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima i o tome svedoči izričito i obrazloženje zakona.²⁰

Međutim, u pogledu dometa dužnosti pažnje, odnosno kruga snabdevača, koji su predmet opisane dužnosti pažnje, nemački zakonodavac ne sledi u

obligaciju cilja, niti propisuje odgovornost za date garancije”, (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, p. 2; Grabosch, 2021, p. 120).

¹⁸ Pomoćni kriterijumi su sadržani u čl. 3.2. 1-4 ZDPLJP.

¹⁹ Sve obavezne mere su detaljno regulisane čl. 4-10 ZDPLJP.

²⁰ Vid. obrazloženje zakona uz čl. 3.1 (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, p. 41). Obrazloženje zakona, osim na Rukovodeća načela UN o biznisu i ljudskim pravima, upućuje i na dopunska pojašnjenja sadržana u dva dokumenta Visokog komesarijata UN za ljudska prava OHCHR (2012) *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An Interpretative Guide* i OHCHR (2018) *Corporate human rights due diligence – Getting started, emerging practices, tools and resources*, kao i na Vodič OECD (2012) *Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct*, a i dodatno na OECD vodiče za određene branše. U slučaju dileme kako postupiti, privredna društva treba da se orijentišu prema ovim dokumentima koji su navedeni u obrazloženju zakona, vid. detaljnije (Grabosch, 2021, p. 31).

potpunosti Rukovodeća načela UN o biznisu i ljudskim pravima. Naime, navedena *soft law* načela sadrže pravilo o obavezi pravnog lica da sprovodi redovnu analizu rizika celokupnog lanca snabdevača. Za razliku od toga, nemački zakon sadrži stepenovanje opisane obaveze sprovođenja mera dužnosti pažnje koja se ne odnosi na isti način prema celom lancu snabdevača. Prema ZDPLJP, mere analize rizika sprovode se redovno jedino u odnosu na sopstveno poslovanje²¹ i u odnosu na neposredne snabdevače, dok se u odnosu na posredne snabdevače sprovode jedino kada za to postoji konkretan povod.

Važno je uočiti i zaključiti da će se redovno sve propisane mere analize rizika, kao mere dužnosti pažnje u pogledu zaštite životne sredine, svakako sprovoditi i u Republici Srbiji, i to sa jedne strane prema ograncima, predstavništvima, zavisnim društvima nemačkih privrednih društava, koja podležu predmetnom zakonu, ali s druge strane i prema ugovornim partnerima nemačkih kompanija koje imaju sedišta i/ili posluju u Republici Srbiji. Nasuprot tome, u odnosu na posredne snabdevače, koji u lancu snabdevanja ne stoje u neposrednom ugovornom odnosu sa nemačkim privrednim društvom, na koje se ZDPLJP primenjuje, mere dužnosti pažnje se sprovode jedino kada postoji „supstancijalno saznanje” takvog nemačkog privrednog društva o povredi, a to je, prema ZDPLJP-u, kada postoje stvarne indicije koje čine mogućim postojanje povrede ljudskih prava ili prava zaštite životne sredine (ZDPLJP, čl. 9.3). Šta spada u krug indicija koje vode ka ovoj vrsti supstancijalnog saznanja i koje izazivaju obaveznu analizu konkretnih rizika još uvek je otvoreno pitanje. Imajući u vidu da je predmetni zakon na dan pisanja ovog rada tek nepuna četiri meseca na snazi, nije bilo moguće utvrditi način primene ili sudsku praksu, ali bi se u narednom periodu do odgovora na ovo pitanje moglo doći analizom slučajeva. Zato se u ovom trenutku možemo baviti analizom stavova pravne teorije. U literaturi postoje stanovišta da su izvori saznanja o takvim indicijama široki, tako da već geografsko poreklo snabdevača (određeni regioni i/ili branše u kojima se proizvodi), pa i izveštaji nevladinih i stručnih organizacija u pogledu kršenja prava zaštite životne sredine mogu poslužiti kao povod za analizu rizika u pogledu poslovanja sa takvim snabdevačem (Grabosch, 2021, p. 52). Drugi autori se pak zalažu za uže shvatanje indicija i samim tim za sužavanje obaveznih provera od strane nemačkih društava (Ehmann, 2021, p. 147).

²¹ „Sopstveno poslovanje” obuhvata svaku delatnost privrednog društva radi ostvarenja cilja poslovanja. Time je obuhvaćena i svaka aktivnost u cilju proizvodnje i prodaje proizvoda i u cilju pružanja usluga, nezavisno od toga da li se ona vrši u nekom mestu u Nemačkoj ili u inostranstvu. U povezanim društvima, u sopstvenu oblast poslovanja kontrolnog društva spada i društvo koje pripada koncernu, ako kontrolno društvo vrši određeni uticaj na društvo koje pripada koncernu (vid. ZDPLJP, čl. 2.6.1).

Ovde bi trebalo napomenuti da postoji shvatanje da je pomenuto stepenovanje, između obaveznosti redovnog sprovođenja mera kod neposrednih snabdevača i nepostojanja te obaveze kod posrednih snabdevača, manje izraženo kod rizika koji se odnose na zaštitu životne sredine (nego kod drugih ljudskih prava), i to zbog same širine pojma „supstancijalnog saznanja”, na šta ukazuje i tekst obrazloženja ZDPLJP-a koji govori o tome da privredna društva treba da provere svoje poslovanje u lancu snabdevanja u pogledu upotrebe i proizvodnje štetnih materija.²² U ovom kontekstu se navedeno prvenstveno odnosi na provere u pogledu zabrana upotrebe i proizvodnje žive i dugotrajnih organskih zagađujućih supstanci.

Za slučaj neispunjenja zakonskih obaveza, kako je u uvodnom delu ovog rada naznačeno, predmetni zakon ne zasniva građanskopravnu odgovornost nemačkog privrednog društva za naknadu štete žrtvama povrede životne sredine (ni drugih ljudskih prava) od strane njegovih snabdevača. Treba podvući da i u tom delu nemački zakonodavac bitno odstupa od Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima, koje ovakvu obavezu sadrži (br. 22).²³ Dobrovoljna naknada navedene štete od strane privrednog društva, saglasno rešenju nemačkog zakonodavca, jedino može biti od uticaja na odmeravanje visine novčane kazne (ZDPLJP, čl. 24.4.7).

Predmetni zakon na opisani način ustanovljava korporativnu dužnost pažnje radi sprečavanja kršenja ljudskih prava i povreda zaštite životne sredine za nemačka privredna društva, koja u Nemačkoj imaju više od 3.000 zaposlenih, dok se ova granica od 1. januara 2024. godine pomera tako što će se zakon primenjivati i na sva privredna društva koja imaju više od 1.000 zaposlenih u Nemačkoj.²⁴ Zakonodavac se primarno rukovodio teritorijalnim principom te

²² Vid. obrazloženje zakona uz čl. 3.1 (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, pp. 39-40).

²³ „Kada preduzeća utvrde da su izazvala ili doprinela negativnom uticaju, treba da obezbede ili sarađuju u pružanju obeštećenja primenom zakonom predviđenih postupaka”, Rukovodeća načela UN o biznisu i ljudskim pravima (br. 22). Ovo podrazumeva aktivno učešće u postupku naknade štete, što je izričito navedeno u obrazloženju Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima (br. 22, obrazloženje). Bliže vid. (Topić, 2020, pp. 268-269). Preporuke u pogledu poboljšanja efektivnosti mehanizama za ostvarivanja ovog cilja date su i u dokumentima razvijenim od strane Visokog komesarijata UN za ljudska prava na zahtev Saveta za ljudska prava UN OHCHR A/HRC/31/19 i A/HRC/ 38/20 add.2. Međutim na ova dokumenta OHCHR-a, po prirodi stvari, nemački zakonodavac se ne poziva u svom obrazloženju već se ograničava na dokumenta OHCHR-a 2012 *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An Interpretative Guide* i OHCHR 2018 *Corporate human rights due diligence – Getting started, emerging practices, tools and resources*.

²⁴ U broj zaposlenih u Nemačkoj se, u smislu ovog kriterijuma, ubrajaju i lica koja su detaširana na rad van teritorije Nemačke (ZDPLJ, čl.1.1.2).

pod nemačkim privrednim društvom, bez obzira na formu, podrazumeva u smislu svoje primene sva privredna društva koja u Nemačkoj imaju mesto glavne uprave, glavno mesto poslovanja, sedište uprave, statutarno sedište ili ogranak²⁵ (ZDPLJP, čl.1.1-2) – u daljem tekstu: „nemačko privredno društvo”. Dakle, predmetni zakon se primenjuje i na privredna društva registrovana u Republici Srbiji, a koja bi u Nemačkoj ispunila neki od navedenih kriterijuma – primera radi, na nemački ogranak privrednog društva registrovanog u Srbiji, sa odgovarajućim brojem zaposlenih u Nemačkoj.²⁶

Sve u ovom radu opisane i imperativnim normama ZDPLJP-a propisane obavezne mere dužnosti pažnje navedena nemačka privredna društva moraju sprovođiti i ekstrateritorijalno, dakle i van teritorije svoje države, pa i u Republici Srbiji. Drugim rečima, sve imperativno propisane mere dužnosti pažnje u oblasti zaštite životne sredine sprovođiće se i u Republici Srbiji, i to u četiri grupe slučajeva.

Prvo, sve navedene mere dužnosti pažnje moraju se primeniti u oblasti sopstvenog poslovanja – konkretno kod predstavništava, ogranka, zavisnih privrednih društava na koje nemačko privredno društvo ima odlučujući uticaj (ZDPLJP, čl. 2.6) u Republici Srbiji, ukoliko su oni u zakonskom smislu snabdevači nemačkog društva.

Drugo, mere dužnosti pažnje nemačkog društva moraju se redovno sprovođiti u odnosu na sve neposredne snabdevače sa kojima nemačko društvo ima ugovorni odnos u oblasti proizvodnje ili prodaje proizvoda ili davanja usluga na teritoriji Republike Srbije, ukoliko je takva isporuka nužna za proizvodnju proizvoda nemačkog društva ili za davanje ili primanje predmetne usluge (ZDPLJP, čl. 2.6). Ovim su obuhvaćeni svi neposredni *upstream* snabdevači sirovinama²⁷ ili poluproizvodima, ali i usluge poput skladištenja, čišćenja, upravljanja i zidaanja postrojenja i zgrada, kupovina zemljišta. Dodatno, polazeći od zakonske definicije pojma snabdevača, koji obuhvata i aktivnosti koje su usmerene na to da proizvod stigne na konačno mesto određenja,²⁸ merama dužnosti pažnje zbog povrede zaštite životne sredine u Srbiji će biti obuhvaćeni i *downstream* ugovorni partneri poput špeditera, trgovaca, primalaca franšize i slični ugovorni partneri (Grabosch, 2021, p. 37). Stoga je važno napomenuti da zakon doduše jezički govori

²⁵ ZDPLJP je uvrstio i ogranak stranog privrednog društva sa sedištem u Nemačkoj u pojam nemačkog društva na koje se zakon primenjuje. Ovakvim rešenjem je zakonodavac nastojao da spreči mogućnost pokušaja da se premeštanjem sedišta sa teritorije Nemačke u inostranstvo nastavi poslovanje preko nemačkog ogranka i time izbegne primena zakona (Grabosch, 2021, p. 71). Predstavništva stranih lica nisu zakonom obuhvaćena.

²⁶ O primeni zakona na ogranke stranih pravnih lica vid. (Grabosch, 2021, p. 71).

²⁷ Primera radi, i litijumom.

²⁸ U tom smislu obrazloženje zakona uz čl. 2, st. 5 (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, p. 40).

o dužnosti pažnje u lancu „snabdevanja” (nem. *Lieferkette*), ali da je snabdevački lanac zakonom definisan relativno široko, tako da obuhvata kako *upstream* lanac, tako i *downstream* lanac snabdevanja. Treba imati u vidu navedenu širinu definicije, jer ni u srpskom jeziku reč snabdevač, a ni u nemačkom jeziku reč *Zulieferer* jezički nije adekvatna i pogrešno može da sugerise uži pojam od zakonom određenog kruga ugovornih partnera na koje se dužnost pažnje, kako je u ovom radu navedeno, odnosi.

Treće, u slučajevima kada privredno društvo iz Republike Srbije nije ugovorni partner nemačkog privrednog društva, ali se nalazi u lancu snabdevanja, mere dužnosti pažnje iz ZDPLJP-a se primenjuju ukoliko postoji u ovom radu opisano „supstancijalno saznanje” nemačkog privrednog društva o stvarnim indicijama koje čine mogućim postojanje povrede ljudskih prava ili prava zaštite životne sredine (ZDPLJP, čl. 9.3).

Uz sve prethodno istaknuto, važno je ukazati i na činjenicu da je ZDPLJP predmet oprečnih kritika.²⁹ Dok jedni smatraju da će se na ovaj način izmeniti paradigma poslovanja u Nemačkoj i da će oznaka *made in Germany* dobiti na ugledu i ceni, drugi smatraju da se nemačka privredna društva (naročito ona srednje veličine) bespotrebno finansijski opterećuju sprovođenjem mera koje zakon predviđa i da im pretili nekonkurentnost ili čak povlačenje sa određenih tržišta u razvoju – što ni tim tržištima nije u interesu.³⁰ Imajući u vidu da je u istoj ovoj materiji objavljen nacrt Direktive Evropske unije (European Commission, 2022) kao i amandmani Evropskog parlamenta u prvom čitanju na taj nacrt (European Parliament, 2023) može se očekivati da će nemački zakonodavac uskladiti svoje propise sa Direktivom, ali i da će dužnost pažnje biznisa u pogledu ljudskih prava i zaštite sredine biti regulisana u svim zemljama EU, što može imati značajnog uticaja na srpske privredne subjekte.

4. Zaključak

Imajući u vidu da sve mere dužnosti pažnje koje predviđa ZDPLJP obavezuju isključivo nemačko privredno društvo, koje je dužno da ih sprovodi, kako u okviru Nemačke tako i ekstrateritorijalno, pa time i na teritoriji Srbije kada su ispunjeni prethodno navedeni uslovi, a da u slučaju njihovog nesprovođenja nemačko društvo snosi sve pravne posledice – možemo zaključiti da predmetni nemački zakon

²⁹ O toku rasprava tokom izrade zakona i suprotstavljenim stavovima pojedinih strukovnih udruženja i komora vid. (Würz & Birker, 2022, pp. 39-41; Freytag, 2020, pp. 29-32).

³⁰ Detaljno o tome vid. ekonomsku ocenu zakona (Febelmayer, Herrmann & Langhammer, 2022).

ima *pravno* dejstvo samo na pravna lica koja su obuhvaćena ovim nemačkim zakonom. Stoga su pravna lica registrovana u Republici Srbiji pod pravnim dejstvom ovog zakona jedino ukoliko imaju mesto svoje glavne uprave, glavno mesto poslovanja, sedište uprave ili svoj ogranak na teritoriji Nemačke i ispunjavaju propisane uslove u pogledu broja zaposlenih u Nemačkoj. Takva pravna lica imaju korporativnu dužnost pažnje u pogledu zabrane kršenja ljudskih prava i zaštite životne sredine u skladu sa predmetnim nemačkim zakonom za svoje poslovanje i u Nemačkoj – ali i ekstrateritorijalno – dakle i za svoje poslovanje u Srbiji i u drugim zemljama u kojima se nalazi zakonom obuhvaćen krug snabdevača.

S druge strane, treba imati u vidu i *faktičko* dejstvo ovog propisa na srpske privredne subjekte, koje se ispoljava u moguća dva vida. Prvo, u procesu poslovanja srpska društva će morati da se prilagode svim zahtevima koje njihovim nemačkim ugovornim partnerima nameće ZDPLJP. To praktično znači da će, ukoliko žele da posluju sa nemačkim partnerima na koje se primenjuje ZDPLJP, morati da imaju u vidu zabrane koje se odnose na oblast zaštite životne sredine i uspostave sve procedure koje su potrebne radi analize rizika u okviru mera dužnosti pažnje. Zato se sa razlogom može očekivati da će ovi zahtevi biti i predmet budućih ugovora ili opštih uslova poslovanja sa nemačkim ugovornim partnerima, o čemu valja voditi računa prilikom zaključenja ugovora u smislu vremena i troškova potrebnih za ispunjenje navedenih zahteva. Drugo, imajući u vidu da je Srbija ratifikovala sve međunarodne konvencije na koje se ZDPLJP poziva, osim Minamata konvencije koja je potpisana bez ratifikacije, može se očekivati da će ugovorni partneri iz Srbije biti *a priori* na listi onih ugovornih partnera sa kojima je poželjno zaključiti pojedine privredne ugovore, imajući u vidu da je primerenost obima mera dužnosti pažnje koje nemački partner mora da ispuni ekonomski isplativija nego u poslovanju sa partnerima iz zemalja koje pomenute konvencije nisu ratifikovale.³¹ Bez obzira na ratifikovane konvencije, valja razumeti da dužnost pažnje podrazumeva primene konkretnih mera radi sprečavanja povreda zaštite životne sredine. Stoga činjenica da je Republika Srbija ratifikovala neku od međunarodnih konvencija jedino može da utiče na to da je stepen dužne pažnje, koju nemački partner mora da primeni u poslovanju sa partnerima iz Srbije, povoljniji za saradnju. Čini se da bi usvajanje nacionalnog akcionog plana u oblasti ljudskih prava i biznisa u Republici Srbiji, u kontekstu unapređenja spoljnotrgovinske saradnje sa Nemačkom i zemljama Evropske unije, kojima očigledno predstoji usvajanje direktive u istoj oblasti, bio nužan početni korak, koji bi istovremeno bio u skladu i sa Rukovodećim načelima UN o biznisu i ljudskim pravima.

³¹ Ovo kada se imaju u vidu dopunski kriterijumi za pravni standard primerenosti, vid. ZDPLJP čl. 3. 2. 3 „tipično očekivana težina povrede i verovatnoća povrede zaštite sredine”.

Literatura

- Beširević, V. 2018. „Uhvati me ako možeš”: Osvrt na problem (ne)odgovornosti transnacionalnih korporacija zbog kršenja ljudskih prava. *Pravni zapisi*, IX(1), pp. 21-42. DOI: <https://doi.org/10.5937/pravzap0-17017>
- Černič, J. L. 2021. Institutional Actors as International Law-makers in Business and Human Rights: The United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights and beyond. *Pravni zapisi*, XII(2), pp. 594-617. DOI: <https://doi.org/10.5937/pravzap0-35034>
- Danzl, K., Dauner-Lieb, B. & Wittwer, A. 2020. *Deutsches, österreichisches und internationales Schadensersatzrecht*. München, C.H. Beck. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406762918>
- De Schutter, O. & Eide, A. 2012. Commentary to the Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. *Human Rights Quarterly*, 34 (4). pp. 1084-1169. DOI: <https://doi.org/10.1353/hrq.2012.0063>
- Ehmann, E. 2021. Der Regierungsentwurf für das Lieferkettengesetz: Erläuterung und erste Hinweise zur Anwendung. *Zeitschrift für Vertriebsrecht*, 3, pp. 141-151.
- Freytag, A., 2020. Transparente Lieferketten per Gesetz. *Zeitschrift für Wirtschaftspolitik*, 1, pp. 26-33. DOI: <https://doi.org/10.1515/zfw-2020-2028>
- Grabosch, R., 2021. *Das neue Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz*. Baden-Baden: Nomos.
- Krajewski, M., 2018. *Staatliche Schutzpflichten und unternehmerische Verantwortung für Menschenrechte in globalen Lieferketten*. Erlangen: FAU University Press.
- Krajewski, M., Tonstadt, K. & Wohltmann, F. 2021. Mandatory Human Rights Due Diligence in Germany and Norway: Stepping, or Striding, in the Same Direction?. *Business and Human Rights Journal*, 6, pp. 550-558. DOI: <https://doi.org/10.1017/bhj.2021.43>
- Küstner, W. & Thume, K-H. 2016. *Handbuch des gesamten Vertriebsrechts*. Fachmedien Recht und Wirtschaft. Frankfurt am Main: dfv Mediengruppe.
- Lukinović, M. & Jović, V. 2021. *Ekološko pravo*. Beograd: Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerzitet Union, Beograd.
- Mart, V. 2015. *Međunarodna konvencija o živi: Razlozi za međunarodno regulisanje žive i sadržaj međunarodne konvencije (Minimata konvencija)*. Beograd: Alternativa za bezbednije hemikalije.
- Massoud, S. 2013. Die Guiding Principles on Business and Human Rights – eine absehbar begrenzte UN-Agenda. *Kritische Justiz*, 1, pp. 7-17. DOI: <https://doi.org/10.5771/0023-4834-2013-1-7>
- Rühl, G. 2020. Die Haftung von Unternehmen für Menschenrechtsverletzungen: Die französische Loi de vigilance als Vorbild für ein deutsches Wertschöpfungskettengesetz?. In: Bachmann, G., Grundmann, S., Mengel, A. & Krolop, K. (Hrsg), *Festschrift für Christine Windbichler zum 70. Geburtstag am 8. Dezember 2020*. Berlin: De Gruyter, pp. 1413-1434. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110619805-084>

- Topić, B. 2020. Rukovodeća načela Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima: značajan pokušaj rješavanja pitanja korporativnih kršenja ljudskih prava. *Pravni zapisi*, XI(1), pp. 254-291.
- Van Ho, T. 2020. Vedanta Resources Plc and Another v. Lungowe and Others. *American Journal of International Law*, 114 (1), pp. 110-116. DOI: <https://doi.org/10.1017/ajil.2019.77>
- Vukadinović, S. 2021. Pravnoteorijske karakteristike i pravnodogmatski razvoj nemačkog prava opštih uslova poslovanja. *Strani pravni život*, 65(3), pp. 343-359. DOI: <https://doi.org/10.5937/spz65-33895>
- Würz, K. & Birker, A. 2022. *Das Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz*. Freiburg: Haufe-Lexware. DOI: <https://doi.org/10.34157/9783648157909>

Pravni izvori

- Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal of 22 March 1989. Dostupno na: <https://www.unep.org/resources/report/basel-convention-control-transboundary-movements-hazardous-wastes> (27. 3. 2023).
- Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovođenje „zaštiti, poštuju, otkloni” Okvira Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Portal-ljudska-prava-i-biznis-rukovodeca-nacela.pdf> (27. 3. 2023).
- Stockholm Convention of 23 May 2001 on Persistent Organic Pollutants (POPs Convention). Dostupno na: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-15&chapter=27&clang=_en (27. 3. 2023).
- Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the area of Economic, Social and Cultural Rights. Dostupno na: https://www.ciel.org/wp-content/uploads/2015/05/Maastricht_ETO_Principles_21Oct11.pdf (27. 3. 2023)
- Minamata Convention on Mercury of 10 October 2013, Dostupno na: <https://mercuryconvention.org/sites/default/files/2021-06/Minamata-Convention-booklet-Sep2019-EN.pdf> (27. 3. 2023).
- Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten vom 16.Juli 2021 BGBl.I.S. 2959 FNA 705-3 (Lieferkettensorgfaltsgesetz – LkSG) – ZDPLJP.
- Zakon o potvrđivanju Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 2/1999.
- Zakon o potvrđivanju Stokholmske konvencije o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama, *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009.

Internet izvori

- European Commission. 2022. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937, Brussels. Dostupno na: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12548-Sustainable-corporate-governance_en (27. 3. 2023).
- European Parliament. 2023. Amendments adopted by the European Parliament on 1 June 2023 on the proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 (COM(2022)0071 – C9-0050/2022 – 2022/0051(COD)). Dostupno na : https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0209_EN.pdf (27. 3. 2023).
- Febelmayr, G., Herrmann, Ch. & Langhammer, R. 2022. Ökonomische Bewertung eines Lieferkettengesetzes. *Research Report Kieler Beiträge zur Wirtschaftspolitik*, No. 42, Juli 22, Kiel Institut für Weltwirtschaft. Dostupno na: https://www.ifw-kiel.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfWPublications/ifw/Kieler_Beitraege_zur_Wirtschaftspolitik/2022/wipo_42.pdf (27. 3. 2023).
- Kaminski, I. 2022. Brazilian court world's first to recognise Paris Agreement as human rights treaty. Dostupno na: <https://www.climatechangenews.com/2022/07/07/brazilian-court-worlds-first-to-recognise-paris-agreement-as-human-rights-treaty/> (27. 3. 2023).
- Macdonagh, E. 2022. Brazilian Supreme Court recognises the Paris Agreement as a "human rights treaty". Dostupno na: <https://www.cliffordchance.com/insights/resources/blogs/business-and-human-rights-insights/2022/08/brazilian-supreme-court-recognises-the-paris-agreement-as-a-human-rights-treaty.html> (27. 3. 2023).
- Regierungsbegründung, BT – Drs. 19/28649. Dostupno na: <https://dserver.bundestag.de/btd/19/286/1928649.pdf> (27. 3. 2023).

EUTHANASIA: THE RIGHT TO DIE BETWEEN GOD'S WILL AND THE WILL OF A MAN**

Abstract

In recent decades, euthanasia has been an extremely current but also controversial issue from a legal, moral, ethical, and religious point of view. Supporters of its legalization emphasize the human right to a dignified death and the need to act humanely and respect the person's desire to choose death over life in suffering and pain. On the other hand, the opponents of euthanasia point out that the right to life, guaranteed and protected by law, basically opposes the legalization of the right to death, which as such does not exist in international legal documents. Also, the more religious opponents point out that God's will is birth, as well as dying, and that any interference in that process is inadmissible.

The paper will give a brief overview of the European countries which laws allow some form of euthanasia, and a more detailed overview of the legislation in Belgium, as a country with the most relaxed approach to voluntary euthanasia today, where this practice is extended from physical to mental illness and includes children of all ages and felons. We will give a special overview of the case of *Mortier v. Belgium*. It is necessary to answer the question whether euthanasia is justified and valid in some cases from the aspect of humanity and compassion, and how these cases should

* PhD in Law, Senior Research Associate, Institute of Comparative Law, Belgrade, Serbia.
E-mail: a.covic@iup.rs

** This article was written as a result of the financing of the scientific research work of the Institute of Comparative Law by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, according to the Agreement on the Implementation and Financing of Scientific Research Work of the NIO in 2023 (registration number: 451-03-47/2023-01/200049 from February 3, 2023).

be regulated, especially bearing in mind the proposal to decriminalize euthanasia by the new Civil Code of Serbia, which is currently being drafted.

Keywords: Euthanasia, mercy killing, physician-assisted suicide, medically assisted death, the Preliminary draft of the Civil Code of the Republic of Serbia, *Mortier v. Belgium*.

EUTANAZIJA: PRAVO NA SMRT IZMEĐU BOŽJE VOLJE I VOLJE ČOVEKA

Sažetak

Poslednjih decenija, eutanazija je bila izuzetno aktuelno, ali i kontroveržno pitanje sa pravnog, moralnog, etičkog i verskog stanovišta. Pristalice njene legalizacije ističu ljudsko pravo na dostojanstvenu smrt, potrebu da se postupa humano i poštuje želja osobe da u patnji i bolu izabere smrt umesto života. S druge strane, protivnici eutanazije ističu da se pravo na život, garantovano i zaštićeno zakonom, u osnovi protivi legalizaciji prava na smrt, koje kao takvo ne postoji u međunarodno-pravnim dokumentima. Takođe, religiozniji protivnici ističu da je božja volja rođenje, kao i umiranje, te da je svako mešanje u taj proces nedopustivo.

U radu će biti dat kratak pregled evropskih zemalja čiji zakoni dozvoljavaju neki oblik eutanazije, kao i detaljniji pregled zakonodavstva u Belgiji, zemlji sa najširim pristupom dobrovoljnoj eutanaziji danas, proširujući je od fizičke do psihičke nemoći, kao i na decu bez starosne granice i prestupnike, sa posebnim osvrtom na slučaj *Mortier protiv Belgije*. Neophodno je odgovoriti na pitanje da li je eutanazija u pojedinim slučajevima opravdana i svrsishodna sa aspekta humanosti i saosećanja, te kako ovi slučajevi treba da budu regulisani, posebno imajući u vidu predlog da se eutanazija dekriminalizuje novim Građanskim zakonikom Srbije, koji je trenutno u izradi.

Ključne reči: eutanazija, ubistvo iz milosrđa, samoubistvo uz pomoć lekara, smrt uz pomoć lekara, Prednacrt Građanskog zakonika Republike Srbije, *Mortier protiv Belgije*.

1. Introduction

Issues of surrogacy, in vitro fertilization, children's right to know their origins (especially in a situation where the donor is unknown), organ donation and euthanasia, and also the abuse of certain medical devices and treatments, are all issues that directly and indirectly affect the beginning, extension and the end of human life (Čović & Stjepanović, 2022, p. 1433). Therefore, they open up bioethical, moral, but also theological dilemmas, since the questions of life and death are primary religious topics (Čović, 2023).

The ethical, moral and legal debate regarding euthanasia is as old as humanity. Cruel treatment of old and sick people can be found through history among the Spartans, Australian Aborigines and American Indians who left old and weak parents and relatives in nature without water and food in purpose, to be killed by wild animals (Milenković, 1940, p. 24; quoted according to Petrović, 2010, pp. 22, 23). Proponents of euthanasia were Marcus Tullius Cicero (106-43 BC), Pliny the Younger (62-113 AD), for whom suicide was a brave act, Plato, who believed that the incurably ill should be allowed to die, and the Stoics, who glorified suicide as the most reasonable way to leave this life (Petrović, 2010, p. 24). On the other hand, Aristotle believed that suicide was harmful for both family and society (Petrović, 2010, p. 24). Emmanuel Kant (1724-1804) was a great opponent of euthanasia, stating that "the act of suicide destroys the object of morality in one-self". Those who believed that death is better than pain and life with an incurable disease were Thomas More (1478-1535), Michel Montaigne (1533-1592), Charles Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778), Honore Mirabeau (1749-1791), as well as Friedrich Nietzsche, who had certain fascist ideas about the death of all "social parasites" (Petrović, 2010, pp. 29-31).

Among the ancient Slavs, there was also a custom of killing old and debilitated people, but as a result of the influence of Christianity, both suicide and euthanasia became inadmissible, because according to Christian teaching, both acts stand in direct opposition to God's will (Petrović, 2010, pp. 24-28). Thomas Aquinas (1225-1274), in his *Summa Theologiae* (1265-1274), addresses the question of whether "one is allowed to kill oneself to escape the present life's miseries" and concludes that to kill oneself is altogether unlawful for three reasons (quest. 64, art. 5):

"First, because everything loves itself, it is thus proper for everything to keep itself in being and resist decay as far as it can. Therefore, to kill oneself is contrary to natural inclination, and contrary to the charity according to which everyone ought to love himself. Hence self-killing is always a mortal sin, inasmuch as it stands against natural law... Second, because everything that is a part belongs to a whole, every man is part of a community, and as such is of the community.

Therefore, he who kills himself injures the community... Third, because life is a gift divinely given to man, and subject to the power of Him 'who kills and makes to live'. Therefore, he who deprives himself of life sins against God... To God alone belongs the power over death and life..." (Aquinas, 1947).

According to the teachings of the Catholic Church, the act of euthanasia is a "crime against life" and a "crime against God" (*Declaration on Euthanasia*. Sacred Congregation for the Doctrine of the Faith, 1980). On the other hand, some liberal Protestant denominations have offered religious arguments and support for limited forms of euthanasia (*Scholarly Community Encyclopedia*). Muslims are against euthanasia and for a Muslim "supplicating for death is not appropriate" (Translation of Sahih Muslim, Book 35; quoted according to *Scholarly Community Encyclopedia*). In Hinduism, "by helping to end a painful life a person is performing a good deed and so fulfilling their moral obligations, but on the other hand, by helping to end a life, even one filled with suffering, a person is disturbing the timing of the cycle of death and rebirth, and those involved in the euthanasia will take on the remaining karma of the patient" (Nimbalkar, 2007, p. 57). In Judaism, "Jewish voices in favor of (active) euthanasia are rather exceptional and uncommon, and emphasis on the supreme value of human life and thus on its preservation is central in Judaism" (Baeke *et al.*, 2011, p. 791); however, in recent years we are witnessing increasing support for certain passive euthanasia options (*Scholarly Community Encyclopedia*). The position of the Russian Church is as follows: the church cannot accept the deliberate killing of sick people, even when it is the patient's wish. Euthanasia is considered murder or suicide, depending on whether the patient himself participates in it.

"Acknowledging the legitimacy of euthanasia would lead to a reduction in dignity and a perversion of the professional duty of the doctor, who is called to preserve, not end, life... The right to die can easily turn into a threat to the life of a patient when there are not enough funds for his treatment (*The Basis of the Social Concept of the Russian Orthodox Church*, 2000).

Representatives of the Serbian Orthodox Church remind that "every illness is given to a man as a blessing... A period in which he can and should make peace with people and with God, and that physical suffering, no matter how difficult it may be, represents only a moment in relation to eternity...the subject of euthanasia appears as an immoral issue that demonstrates a complete denial of God" (Lončar & Pajkanović, 2019).

Proponents of euthanasia believe that every person has the right to dispose of his/her life and decide on the manner and moment of his/her death. In the legislation of the 19th century, suicide and attempted suicide were not punishable, while Anglo-American law considered attempted suicide as a criminal offense

(Petrović, 2010, p. 32). Recently, in a growing number of countries in the West, active voluntary euthanasia has been legalized with the national statutes in these nation-states specifying circumstances under which this practice is allowed. In 2002, the Netherlands became the first country to formally give legal validity to euthanasia. Since then, in Europe, Belgium, the Netherlands, Luxembourg, Spain and Portugal have enacted legislation legalizing euthanasia. In several States in the United States of America assisted suicide is legal, and in Canada, its legal voluntary form is called medical assistance in dying (MAiD) (Bélanger & Deschamps, 2018). All six states of Australia and New Zealand have laws that legalise voluntary assisted dying (Hewitt, 2022). Colombia is the first country in Latin America which allows assisted suicide (Taylor, 2022).¹

Professor of theology Pozaić states: “Just as the change in the way we give birth was one of the greatest achievements of the first half of the 20th century, the change in the way we die could mark the second half of the same century. However, it is not yet clear if that change is ‘for the better or for the worse’. The change for the worse will happen if the mentality of euthanasia - the culture of death, prevails; the change for the better, if the hospice mentality - the culture of life, wins” (Pozaić, 1993; quoted according to Jerotić, 2008, p. 333). Professor Jerotić states that “this could be achieved by building and maintaining a new type of hospital in which both the medical staff and the patients would cultivate the so-called hospice mentality, which implies complete respect for the patient’s whole being, and that means allowing him to die fully aware, to be free from humiliating pain, and to be able to have his loved ones by his side and share intimate conversations with them (Jerotić, 2008, p. 333).²

2. Definition and types of euthanasia

Euthanasia, a “gentle and easy death”, from Greek *euthanasia* (*eu* - “good” and *thanatos* “death”), is the practice of intentionally ending life to eliminate pain and suffering (Online Etymology Dictionary).

¹ In 1997, the act of euthanasia was approved by the Colombian Constitutional court, “but assisted suicide did never fall under the scope of this decision” (World Federation Right to Die Societies, 2022).

² Hospice care is a type of health care that focuses on the palliation of a terminally ill patient’s pain and symptoms and attending to their emotional and spiritual needs at the end of life, prioritizing comfort and quality of life by reducing pain and suffering and provides an alternative to therapies focused on life-prolonging measures that may be arduous, likely to cause more symptoms, or are not aligned with a person’s goals (Marshall & Hale, 2017).

Voluntary euthanasia is carried out with the patient's consent; non-voluntary euthanasia includes cases where the patient's consent is unavailable, such as the euthanasia of children; involuntary euthanasia is performed against the will of the patient (Center for Health Ethics, School of Medicine University of Missouri).³

Voluntary, non-voluntary, and involuntary types can be further divided into passive or active euthanasia. Passive euthanasia involves the withdrawal of treatment, for example, turning off the machine that keeps a person alive, and also withholding treatment, for example not having an operation that will prolong life for a short time (BBC, 2014). Active euthanasia involves the use of lethal substances or force (such as lethal injection) and is the most controversial form of euthanasia in various debates and sometimes called "aggressive" euthanasia (Center for Health Ethics, School of Medicine University of Missouri).

In the literature, we also encounter the terms 'mercy killing', which means active, non-voluntary or involuntary euthanasia given by others (some people call this type 'killing the patient without his or her express consent') and 'medically assisted death' or 'physician-assisted suicide', when a physician assists the patient by providing the patient with, for example, sufficient medication for the patient to kill himself (Center for Health Ethics, School of Medicine University of Missouri).⁴ Some authors analyze the terminology in this case, warning that "it is worth taking caution with regard to the harms that might be introduced in attempts to distance suicide from medically assisted dying, particularly with reference to exacerbating stigma surrounding suicide and undoing the work of those seeking to prevent it by opening up a space to talk about the desire to end one's life" (Friesen, 2020, p. 40). This comes as a response to certain arguments that in these cases it is not a question of suicide because the patient's primary goal is not

³ Killing a patient against their will (involuntary, aggressive/active, inflicted by another) is universally condemned. During the late 1930s and early 1940s, in Germany, Adolf Hitler implemented a program to exterminate children with developmental disabilities (with or without parental consent) under the guise of improving the Aryan "race" and reducing the cost to society. Today everyone thinks that this type of euthanasia in the service of the eugenics program was morally wrong (Center for Health Ethics, School of Medicine University of Missouri).

⁴ Physician-assisted suicide is legal in ten US states: Colorado, California, the District of Columbia, Hawaii, Maine, New Jersey, New Mexico, Oregon, Vermont and Washington. In Montana it is an option given by court decision. Individuals must have a terminal illness as well as a prognosis of six months or less to live and physicians cannot be prosecuted for prescribing medications to hasten death (*CNN Editorial Research*, 2022). Official state data shows that in California, according to the state Department of Public Health's 2020 annual report, 2,858 people received prescriptions and 1,816 people died after taking the prescribed drugs between June 9, 2016, and December 31, 2020, and in Washington, D.C. according to the 2020 annual report, since 2009, prescriptions have been written for 2,008 people, and 1,874 deaths have been reported after taking the drug (*CNN Editorial Research*, 2022).

to end his or her life, but to “find dignity in the already imminent departure from this world... they shorten the agony of their last hours, and not kill themselves; cancer (or some other common baseline) kills them” (The website of *Death with Dignity*; quoted according to Friesen, 2020, p. 32).

3. Europe

In the field of human rights law, Art. 6 (1) of the International Covenant on Civil and Political Rights provides that “Every human being has the inherent right to life” (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966). This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.⁵ The European Convention on Human Right also guarantees the Right to life in the Art. 2 (European Convention on Human Rights, 1950).⁶

The opponents of euthanasia point out that voluntary consent cannot and does not guarantee that the deprivation of life is not arbitrary; the legalization of euthanasia is arbitrary deprivation of life, contrary to established provisions of international law; it is a violation of the *jus cogens* norm (the right to life), contrary to the international legal obligation of states to take all necessary measures to protect human life (Van Aardt, 2022). The right to life is a natural, inalienable, absolutely basic human right and a *jus cogens* norm, which cannot be waived by law. However, the expressed free will of a conscious and reasonable person to choose euthanasia in the final phase of his or her life does not represent a waiver of the right to life, but on the contrary - the use of that right which is exclusively his/hers. Or in other words - by not allowing euthanasia, the right to life transforms into an obligation to live.

Each person has an unquestionable right to dispose of his/her own life; therefore, attempted suicide and suicide are not subject to legal responsibility. The

⁵ “Each state party to the present Covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present Covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status” (Art. 2 of the International Covenant on Civil and Political Rights).

⁶ “1. Everyone’s right to life shall be protected by law. No one shall be deprived of his life intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law. 2. Deprivation of life shall not be regarded as inflicted in contravention of this article when it results from the use of force which is no more than absolutely necessary: a. in defence of any person from unlawful violence; b. in order to effect a lawful arrest or to prevent the escape of a person lawfully detained; c. in action lawfully taken for the purpose of quelling a riot or insurrection.”

issue of the possibility, the conditions and the means of transferring that right to another person is still unclear and legally undefined (Jerotić, 2008, p. 332).

The European Court of Human Rights (ECHR) in the case of *Pretty v. The United Kingdom* (2002) held that, according to the European Convention on Human Rights, “right to life cannot, without a distortion of language, be interpreted as conferring the diametrically opposite right, namely a right to die”. Diane Pretty was suffering from motor neurone disease – an incurable degenerative disease affecting muscles. She was paralysed from the neck down, could barely speak and was fed by a tube. She wanted her husband to provide her with assistance in suicide, but under the UK law this act would make her husband criminally liable. The European Court of Human Rights found no violation of articles 2 (right to life), 3 (prohibition of torture), 8 (right to respect for private and family life), 9 (freedom of thought, conscience and religion) and 14 (prohibition of discrimination) of the European Convention on Human Rights. The Court concluded that Art. 2 of the European Convention does not include the right to die, whether at the hands of a third person or with assistance of a public authority. As regards Pretty’s right to respect for private life under Art. 8, the Court considered that in this case the interference was justified as “necessary in a democratic society” in order to protect other’s rights.

Considering that since 2002 this decision of the ECHR was devalued in some way by later *lex specialis* regulations on euthanasia adopted by the individual European Union member states, it can be argued that it remained without the expected legal effect.

In most European countries euthanasia is prohibited, and in some countries only passive euthanasia is allowed, under the strict circumstances, where those suffering from an incurable disease can decide not to be administered life-prolonging treatments, such as artificial nutrition or hydration (Germany, Austria, Finland, Norway, Sweden) (Hurst & Bello, 2022). Active voluntary euthanasia is legal in the Netherlands⁷, Belgium⁸, Luxembourg⁹, Spain¹⁰ and Portugal.¹¹

On 9 October 2022, the Portuguese Parliament voted for the third time on a bill to legalise euthanasia, but Portugal’s Constitutional Court rejected the bill

⁷ Euthanasia in the Netherlands is regulated by the Termination of Life on Request and Assisted Suicide (Review Procedures) Act which was passed in 2001 and took effect in 2002.

⁸ The Belgian parliament legalised euthanasia on 28 May 2002.

⁹ On 19 March 2009 Luxembourg became the third European Union country, after the Netherlands and Belgium, to decriminalise euthanasia (Ministre de la santé, 2009).

¹⁰ The law came into force on 25 June 2021, three months after its publication (Bill No. 46-7).

¹¹ Portuguese parliament approves euthanasia for people suffering with terminal illnesses on May 12 2023.

for the second time. The court stated in its explanation that there is an “unbearable vagueness” in the text, after which the bill was sent back to the Parliament (The Brussels Times with Belga, 2023). The new version of the proposal states that “euthanasia is authorised only in cases where medically assisted suicide is impossible due to a physical disability of the patient” (*The Guardian*, 2023). Finally, on 16 May 2023, Portugal’s conservative President Marcelo Rebelo de Sousa signed into law a bill decriminalising euthanasia, after Parliament overturned the last of his four vetoes (*Reuters*, 2023). The head of the Catholic Church, Pope Francis, condemned the law, saying “I am very sad today... It is another step on the long list of countries with euthanasia” (*DW*, 2023).

On 17 May 2014 the Federal Constitutional Court in Germany legalized passive euthanasia, and on 26 February 2020, the Federal Constitutional Court ruled the provision which penalized assisted suicide services unconstitutional and thus void, with explanation that the provision violated the fundamental right to personal self-determination (Judgment of the Second Senate of 26 February 2020). The decision states that the General Right to Personality (Art. 2(1) in conjunction with Art. 1(1) of the Basic Law, Grundgesetz – GG) includes the right to self-determined death. This right includes the freedom to take one’s own life and, depending on the case, to have recourse to the assistance voluntarily provided by third parties for that purpose. Two years later, a court in the German city of Münster ruled that seriously ill people do not have the right to acquire medication that would allow them to end their lives (*DW*, 2022).

In 2022, in the Italian Parliament, a majority of members approved the draft law No. 3101 on medically assisted death (Ricci *et al.*, 2022, p. 4546). With the ordinance No. 207 of 2018, the Italian Constitutional Court upheld the objection of unconstitutionality, recognizing that the Art. 580 of the Criminal Code conflicted with the provisions of Arts 2, 13 and 32 of the Italian Constitution, which protect the freedom of self-determination of the patient in the choice of treatment (Ricci *et al.*, 2022, p. 4546).¹² Judgment No. 242/2019 affirms the partial legitimacy of medically assisted death, which can be practiced under certain conditions.¹³

¹² The Constitutional Court had been asked to rule on the case of Marco Cappato, an Italian politician investigated for the offence provided for in Art. 580 of the Italian Criminal Code (“incitement or aid to suicide”). In 2017, Marco Cappato helped Fabiano Antoniani, a person suffering from tetraplegia and blindness, to commit assisted suicide by taking him to a euthanasia clinic in Switzerland. On 14 February 2018 the Court of Assizes of Milan raised the question of the constitutionality of Art. 580 of the Criminal Code (Ricci *et al.*, 2022, p. 4546).

¹³ 1. Suicide assistance must be purely material. 2. Suicidal intent must be freely and independently formed in the mind of the person who intends to end his or her life. 3. The person must be on life-support and suffering from an irreversible disease causing intolerable physical or psychological suffering. 4. Despite severe physical or psychological illnesses, the subject must

Assisted suicide has been legal in Switzerland since 1942 but active euthanasia is not allowed, and pursuant to Art. 115 of the Swiss penal code, assisting suicide is a crime only if the motive is selfish (Swiss Criminal Code, 1937).

On 7 October 2020, the Dying with Dignity Bill passed its second reading so we can say that Ireland now is closer towards the legalisation of assisted dying (Dying with Dignity Bill, 2020).

On January 2016 both houses of French Parliament approved a measure that would allow doctors to keep terminal patients sedated until death, while forbidding euthanasia and assisted suicide (Act n° 2016-87 of February 2, 2016). After a citizens' convention voted in favor, this year President Emmanuel Macron ordered the government to consider whether euthanasia or assisted dying should perhaps be allowed (Willsher, 2023).

3.1. Belgium

The Federal Parliament of Belgium has legalised euthanasia in 2002 and voluntary euthanasia is defined as the intentional termination of life of a patient by a physician, at the patient's explicit request (The Belgian Act on Euthanasia of May, 28th 2002). In December 2013, the Belgian Senate voted for extending its euthanasia law to terminally ill children (News Europe, 2013). Conditions imposed on children seeking euthanasia are: "the patient must be conscious of their decision and understand the meaning of euthanasia", "the request must have been approved by the child's parents and medical team", "their illness must be terminal" and "they must be in great pain, with no available treatment to alleviate their distress" (News Europe, 2013). Today Belgium is a country with the most relaxed approach to voluntary euthanasia, extending it from physical infirmity to mental infirmity, to children without age limit and felons (Van Zeebroeck, 2018, p. 245). Belgium is currently the only country which has legalized minors to be euthanized without any age limit, while in the Netherlands there is an age limit on minors (12 years)¹⁴ and in Luxembourg, the patient must obtain the authorization of his or her parents or legal guardian if he or she is between the ages of 16 and 18 (Van Zeebroeck, 2018, p. 245). The author Van Zeebroeck cautions the physicians who practice voluntary euthanasia "to be cognizant of the difference between

be fully capable of making free and informed decisions. 5. The conditions underpinning the feasibility of the suicidal act and the manner in which it is carried out must be verified by a public structure of the National Health Service and must be approved by the competent local ethics committee (Ricci *et al.*, 2022, p. 4547).

¹⁴ The Netherlands is to widen its euthanasia regulations to include the possibility of doctors assisting in the death of terminally ill children aged between one and 12 (*The Guardian*, 2023).

the subjective standard of unbearable physical or mental pain as experienced by patients versus the objective standard of unbearable physical or mental pain to be applied by physicians in their medical diagnosis of their patients” and also to “use law possibilities for ethically necessitated medical reasons rather than abuse it for non-ethical, non-medical reasons” (Van Zeebroeck, 2018, p. 257).

The number of deaths by euthanasia constitutes 2.5 per cent of the total amount of deaths in 2023, according to data of the Belgian government and the increase in deaths by euthanasia is a nationwide trend (CNE.news, 2023). The data on the reasons for which euthanasia was requested are such that we as a society as a whole should be concerned.¹⁵ Medical possibility and ideology seem to be only one step apart.

Maybe the most controversial issue, except a child euthanasia, is that people with psychiatric conditions or dementia are increasingly seeking access to euthanasia. According to some research, 179 reported euthanasia were cases with a psychiatric disorder or dementia as the sole diagnosis, which consisted of mood disorders, dementia, other psychiatric disorders and mood disorders accompanied by another psychiatric disorder (Dierickx *et al.*, 2017). The proportion of euthanasia cases with a psychiatric disorder or dementia diagnosis was 0.5% of all cases reported in the period 2002–2007, increasing from 2008 onwards to 3.0% of all cases reported in 2013, and the majority of cases concerned women (58.1% in dementia to 77.1% in mood disorders) (Dierickx *et al.*, 2017). Between 2002 and 2021, 370 patients received euthanasia for unbearable suffering caused by a psychiatric disorder, or 1.4% of the total number of euthanasia cases (De Hert M. *et al.*, 2022; quoted according to De Hert M. *et al.*, 2023).

3.1.1. The case *Mortier v. Belgium*

In the case *Mortier v. Belgium* (application No. 78017/17; ECHR 301 (2022)), which concerned a euthanasia of a 64-year-old woman with treatment-resistant depression and a personality disorder, the appellant, her son, learned of his mother’s euthanasia the day after it was performed and claimed a violation of the right to life and his right to respect for private and family life, guaranteed by the European Convention on Human Rights. This was the first case in which the Court had been called upon to examine the compliance with the Convention of an act

¹⁵ Of the 2.966 cases in 2022, only 513 people were euthanised without the expectation of death in the foreseeable future, or 17.3% of the total number of cases and most of these people (239) carried several diseases with them. There were 41 people whose request was based on a cognitive disorder, 24 who wanted euthanasia because of a psychiatric disorder and some of these requests came from people with a long-term but non-deadly illness, such as arthritis (CNE.news, 2023). In the 20 years since euthanasia was legalized, there have been almost 30,000 euthanasias (Narod.HR, 2022)

of euthanasia. Mortier's mother was physically healthy, and her psychiatrist, who had been treating her for more than 20 years, expressed doubt that she met the requirements of Belgium's euthanasia law. Despite this, she was euthanized by the oncologist with no psychiatric qualifications.

The Court was required to take account, in examining a possible violation of the Art. 2 (the right to life) and the Art. 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (the right to respect for private life, and the personal autonomy which it encompassed). The right of an individual to decide how and when his or her life should end was one aspect of the right to respect for private life. The decriminalisation of euthanasia was intended to give individuals a free choice to avoid what in their view might be an undignified and distressing end to life. While it was not possible to derive a right to die from the Art. 2, the right to life enshrined in that provision could not be interpreted as *per se* prohibiting the conditional decriminalisation of euthanasia. In order to be compatible with the Art. 2, the decriminalisation of euthanasia had to be accompanied by the provision of suitable and sufficient safeguards to prevent abuse and thus ensure respect for the right to life. In this connection, the United Nations Human Rights Committee had held that euthanasia did not in itself constitute an interference with the right to life if it was accompanied by robust legal and institutional safeguards to ensure that medical professionals were complying with free, informed, explicit and unambiguous decision of their patient, in order to protect patients from pressure and abuse.

The decriminalisation of euthanasia was subject to conditions strictly regulated by law, which provided for a number of substantive and procedural safeguards.¹⁶ The Court ruled that the euthanasia of the patient had been performed

¹⁶ "The law provided for additional safeguards where death would not otherwise occur in the short term, such as where the requesting patient alleged mental suffering. At least one month had to elapse between the patient's written request and the act of euthanasia, thus ensuring that the request was the result of a considered and constant wish. The main doctor was also required to consult a second doctor, who again had to be satisfied that the suffering was constant and intolerable and could not be alleviated and that the request had been made of the patient's own free will, in a considered and constant manner. The second doctor had to be independent, in relation to both the patient and the principal doctor, and had to be competent as regards the pathology concerned. As regards the donation of EUR 2,500 made by the applicant's mother to the association LEIF working for a dignified end to life for all, a few weeks before she died, this had occurred several months after the informal request for euthanasia and fifteen days after the formal request and it could not be considered, in the circumstances of the case, to indicate a conflict of interest. There wasn't anything in the case file to suggest that the applicant's mother had made such a donation in order to obtain the doctors' consent to euthanasia. In the present case, a large number of doctors, including those who assumed responsibility for euthanasia requests, had received training provided by the LEIF association, but the fact that the doctors consulted were members of the same association did not suffice, in the absence of other evidence, to prove

in accordance with the Belgian Euthanasia Law, but the Court found that the a posteriori control of euthanasia, entrusted by law to a federal Commission, was inadequate.¹⁷ In its decision, the Court states that “with regard to the non-involvement of the applicant in the euthanasia process, the Court is called upon to decide on the conflict between various conflicting interests, i.e. the applicant’s desire to accompany his mother in the last moments of her life and his mother’s right to respect her wishes and her personal autonomy. The law on euthanasia obliged doctors to discuss a patient’s request for euthanasia with his or her relatives only if that was the patient’s wish, but if this is not the case, they would not be able to contact the relatives, in accordance with their duty of confidentiality and medical secrecy. In these circumstances, related to the long-term break in the relationship between the applicant and his mother, the doctors took all reasonable steps, in accordance with the law, their duty of confidentiality and medical secrecy, as well as ethical guidelines, to ensure that she contacted her children regarding her request for euthanasia. The legislator cannot be criticized for obliging doctors to respect the wishes of the applicant in this matter or for imposing on them the obligation to maintain confidentiality and medical secrecy.”

“Tom Mortier’s case exposes the lie that euthanasia is good for society. International law has never established the so-called ‘right to die’. On the contrary, it firmly affirms the right to life – especially for the most vulnerable among us,” said Robert Clarke, lead counsel for Tom Mortier at the European Court of Human Rights in case of *Mortier v. Belgium*.

The doctor who performed euthanasia wrote that “all attempts at treatment were exhausted. Unbearable psychological suffering “could no longer be cured”. He also stated that the patient was “terrified that euthanasia will not happen” and “extremely happy that her suffering will finally end”. However, it is evident from her diary that the period of her depression was marked by the sadness that she would

a lack of independence.” (*Mortier v. Belgium*; application no. 78017/17).

¹⁷ “The Act had introduced a mechanism of automatic subsequent review by the Board for every act of euthanasia performed. The review had to be particularly rigorous in order to comply with the obligations laid down in Article 2. As regards the composition of the Board, the law provided for the presence of medical practitioners, law professors and professionals used to dealing with patients suffering from incurable diseases, thus undoubtedly guaranteeing the multidisciplinary knowledge and practice of its members. Moreover, the fact that the members of the Board were nominated by a legislative assembly was a guarantee of its independence. In the present case, however, the Board had ascertained, solely on the basis of the anonymous part of the registration document, whether the euthanasia had been carried out in accordance with the law and it had answered in the affirmative... the State had failed to fulfil its procedural positive obligation on account of the lack of independence of the review Board and of the length of the criminal investigation in the present case. Conclusion: violation (unanimously).” (*Mortier v. Belgium*; application no. 78017/17; ECHR 301 (2022)).

not see her grandchildren because she had not been able to repair the relationship with her children, which would mean that depression could have been treated by repairing relationships in the family, but the doctor never tried to direct her towards improving her relationship with her children (U ime obitelji, 2021).

This decision contains significant flaws in the reasoning related to the obligation to maintain confidentiality and medical secrecy, since it is not about keeping information about the patient's illness, but about her decision to end her own life, so her son's belief that the right to life and the right to respect for private and family life was violated, is justified and correct. This is especially important given that this was a woman with treatment-resistant depression and a personality disorder, whose will, attention, thinking and instinct were reduced as a result. Also, the legal regulations that extend euthanasia to people with mental disorders, along with such court decisions that follow them, lead us to the dangerous terrain of legalizing euthanasia in the future in all situations where there is no adequate quality of life, which shows there is a thin line between voluntary and involuntary euthanasia. It is unnecessary to talk about the dangers that arise from it. We should not forget the period in Nazi Germany when, until August 1941, approximately 80,000 patients with schizophrenia, people suffering from epilepsy and paralysis, mentally retarded persons, as well as mentally disturbed criminals were killed (Jerotić, 2008, p. 332).

3.2. The Republic of Serbia

Art. 25 of the Constitution of the Republic of Serbia stipulates that "human life is inviolable and there is no death penalty in the Republic of Serbia". Also, cloning of human beings is prohibited (the Constitution of the Republic of Serbia, 2006). Art. 26 states that physical and psychological integrity are inviolable: "No one may be subjected to torture, inhuman or degrading treatment or punishment, or subjected to medical or scientific experiments without his freely given consent." Everyone has the right to protect their physical and mental health – that is guaranteed by the Art. 68 of the Constitution of the Republic of Serbia. In this regard, the only basis for euthanasia could be found in the Art. 23 of the Constitution, which states that "Human dignity is inviolable and everyone is obliged to respect and protect it; everyone has the right to free development of his personality, if this does not violate the rights of others guaranteed by the Constitution". Accordingly, prolongation of life contrary to the dignity of a man and his freely expressed will would not be justified, even though the constitution does not explicitly guarantee the right to die.

The legislative concepts in a number of countries treat this kind of ending of a human being's life as an ordinary murder, while the legislation in some

other countries treat it in a privileged way; in countries where euthanasia is legalized, the criminal liability for this act is excluded (Petrović, 2017, p. 170). Euthanasia is illegal in Serbia. Art. 117, "Compassionate Murder" states that "Whoever deprives an adult of his life out of compassion due to the difficult health condition in which that person finds himself, and at his serious and explicit request, will be punished by imprisonment from six months to five years."¹⁸ Para. 2 of Art. 119 provides a special, lighter form of the criminal offense "assisting in suicide". We are talking about assisting in suicide out of compassion, the easiest form of this incrimination that exists, and for this type of crime, a prison of three months to three years is provided.

We can say that the Patient's Rights Act has legalized passive euthanasia, since the law provides the patient's right to refuse a proposed medical measure, even if it saves or sustains his life, but only on the condition that the patient is capable of reasoning (Art. 17).¹⁹

The Code of Medical Ethics of the Medical Chamber of Serbia²⁰ prohibits euthanasia, vaguely and contradictory. Art. 67, with the title "Prohibition of euthanasia", states that "deliberate shortening of life is contrary to medical ethics; it is forbidden to undertake procedures that actively shorten the life of a dying patient; in the case where delaying the inevitable death for a dying patient would only represent an inhumane prolongation of suffering, the doctor may, in accordance with the freely expressed will of the patient capable of reasoning about refusing further measures to prolong life, limit further treatment only to the effective relief of the patient's suffering." The next article of the Code states that "for a patient in the terminal stage of a disease, the doctor should ease the physical and mental suffering and ensure the conditions for a death worthy of a human being".

The Preliminary draft of the Civil Code of the Republic of Serbia defines euthanasia as "the right of a person to a consensual, voluntary and dignified termination of life" (Art. 86). So, from here we can conclude that the lawmaker envisioned the legalization of only voluntary euthanasia. Also, the Draft expressly emphasizes that the right to euthanasia can be exercised only exceptionally and if the prescribed humane, psycho-social and medical conditions are met. In the next paragraph, the legislator does not state the conditions for exercising the right to euthanasia, but foresees the passing of a special law that will define this matter more closely. Abuse of this right for the purpose of obtaining material or other

¹⁸ Criminal code, *Official Gazette RS*, Nos. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019.

¹⁹ Patient's Rights Act, *Official Gazette RS*, Nos. 45/2013 and 25/2019 - other laws.

²⁰ The Code of Medical Ethics of the Medical Chamber of Serbia, *Official Gazette RS*, No. 104/2016.

benefits is a ground for criminal liability (The Preliminary draft of the Civil Code of the Republic of Serbia, 2019).

If Serbia legalizes euthanasia in the future as a solution that is in complete contradiction to the teachings of the Serbian Orthodox Church, whose influence is extremely significant among the majority of the population, the question arises whether and to what extent this legal possibility would come to life and whether the position of church representatives on euthanasia will become more flexible at a certain point, as a result of social and legal changes.

4. Conclusion

Professor Jerotić reminds that “the attitude of many people, including Orthodox Christians, with few exceptions (those with strong faith!) changes radically when they themselves become seriously ill, with pain, without the possibility of recovery” (Jerotić, 2008, p. 332), but also warns that euthanasia was most often abused in the history of the human race which is why “there is no reason to think that it will not happen again in the 21st century” (Jerotić, 2008, p. 333). Most of the religions oppose and do not support the act of euthanasia, and representatives of the dominant Shinto religion in Japan take a somewhat different view, where 69% of religious organizations agree with the act of voluntary passive euthanasia, while the prolongation of life by using life-sustaining treatments is a disgraceful act against life (Tanida, 2000; quoted according to: *Scholarly Community Encyclopedia*). The author Tanida concludes that “denial of extraordinary treatment or ‘naturalness of death’ in Catholics or ‘being natural’ in Shinto and Buddhism, as a result have the same consequences - the general tendency in rejection of unnecessary life-sustaining treatments among Japanese religionists” (Tanida, 2000).

I agree that “there are those exceptional, strong, unrestrained, free and who want to die like that” (Petrović, 2010, p. 3), but only under a condition that any legal decision on the legalization of euthanasia is formulated clearly, precisely and, the most important, extremely restrictively, including the cases of the last stages of terminal diseases. I say “clearly, precisely and extremely restrictively” considering also that accelerated digitalization in the years before the pandemic experienced its culmination during the pandemic, so that this trend would continue in the post-Covid period. The United Nations warns that the power of artificial intelligence to serve people is undeniable, but so is its ability to increase violations of human rights related to life, health, education, freedom of movement, the right to privacy and other rights. While people all over the planet are becoming aware of the impact of artificial intelligence on their lives, it seems that we are still not aware of or well

prepared for the news that comes our way when we talk about death. A 3D-printed “suicide capsule” which can only be operated from the inside has passed a legal review in Switzerland, clearing the way for the technology to be put into use in the country’s legal assisted suicide clinics. Users will be able to press a button, blink or gesture to release nitrogen gas that induces a state of hypoxia and eventually, death. It also features an emergency stop button and an escape hatch (Bateman, 2021).

In extremely difficult cases when the patient is faced with severe pain incompatible with a dignified human life, in the last stage of a terminal illness such as a cancer, it is a social duty to, with the cooperation of doctors, lawyers, psychologists, theologian, taking into account possible abuses and doing everything to prevent them from happening, enable a person to leave this life of his own free will. Of course, we should think about the protection of the right to life especially when we talk about a life worthy of a human being, and do everything necessary as jurists to improve the lives of pregnant women, children, adolescents, employees, the elderly, sick people, people with special needs and the disabled. The way to do it is by improving health and educational system, political institutions, judicial bodies and by raising the overall awareness of the population about the importance of building a society and institutions oriented towards protecting the right to life worthy of a human being, which today in many countries exists only on paper of various legal documents.

If we do not try to improve the world around us, or at least not in a quality way and to a sufficient extent, then the following observation by the author Petrović makes sense: “if there are so many people in the world that nobody cares about, namely refugees, homeless, abandoned and forgotten people, then how can the community claim the right over an individual, especially the right over his life, if it shows no obligation towards him. Life, it seems, is exclusively the matter of the individual. Which means his death also is his sole right” (Petrović, 2010, p. 138). “The artificial prolongation of life of the dying person, full of pain and suffering, against their own will, is only a form of false humanism” (Petrović, 2010, p. 198).

In this regard, the proposed change in the matter of legalization of euthanasia made in the Preliminary draft of the Civil Code of the Republic of Serbia is a good starting point for the discussion and cooperation of experts from various fields and an attempt to find the most adequate solution for the legal regulation of this extremely important and sensitive issue in the near future.

All believers agree that our birth and death are God’s will and that they are in his jurisdiction, but despite this, not everyone has the same opinion about euthanasia. It may be possible that in the last moments of life, in extreme suffering and pain, the will of a man to end the agony and leave this life at a certain moment meets God’s will, which is exactly the display of God’s will.

References

- Baeke, G. *et al.* 2011. 'There is a Time to be Born and a Time to Die' (Ecclesiastes 3:2a): Jewish Perspectives on Euthanasia. *Journal of Religion and Health*, 50(4), pp. 778-795. DOI: 10.1007/s10943-011-9465-9.
- Bélanger, E. & Deschamps, P. 2018. Medical Assistance in Dying in Québec and Canada: Legislative Context and Implementation Issues. *Gaceta Sanitaria*, 32(4), pp. 321-323. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2018.03.002>
- Čović, A. & Stjepanović, B. 2022. Vantelesna oplodnja sa nepoznatim donorom - dilema sa aspekta bioetike i prava deteta da zna svoje poreklo. *Sociološki pregled*, 56 (4), pp. 1433-1471. DOI: <https://doi.org/10.5937/socpreg56-41240>
- Čović, A. 2023. Uloga crkve u svetlu savremenih bioetičkih pitanja. *Državno-crkveno pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu. (u pripremi)
- De Hert, M. *et al.* 2022. Improving Control over Euthanasia of Persons with Psychiatric Illness: Lessons from the First Belgian Criminal Court Case Concerning Euthanasia. *Frontiers in Psychiatry*, Vol. 13 (eCollection 2022) 933748. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2022.933748>.
- De Hert, M. *et al.* 2023. The Belgian Euthanasia Law under Scrutiny of the Highest Courts. *The Lancet Regional Health - Europe*, Vol. 24, 100549. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2022.100549>.
- Dierickx, S. *et al.* 2017. Euthanasia for People with Psychiatric Disorders or Dementia in Belgium: Analysis of Officially Reported Cases. *BMC Psychiatry* 17, 203 (2017). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12888-017-1369-0>.
- Friesen, P. 2020. Medically Assisted Dying and Suicide: How Are They Different, and How Are They Similar? *Hasting Center Report*, 50(1), pp. 32-43. DOI: <https://doi.org/10.1002/hast.1083>.
- Hewitt, J. *et al.* 2023. Voluntary Assisted Dying in Australia and New Zealand: Exploring the Potential for Nurse Practitioners to Assess Eligibility. *Collegian*, 30(1), pp. 198-205. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.colegn.2022.05.002>
- Jerotić, V. 2008. Religija i eutanazija. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 136(2008) 5-6, pp. 331-333. DOI: <https://doi.org/10.2298/SARH0806331J>
- Marshall, K. & Deborah, H. 2017. Understanding Hospice. *Home Healthcare Now* 35(7), pp. 396-397. DOI: <https://doi.org/10.1097/NHH.0000000000000572>
- Milenković, M. 1940. *Eutanazija ili ubijanje iz milosrđa*. Skoplje.
- Nimbalkar, N. 2007. Euthanasia: The Hindu Perspective. National Seminar on BIO ETHICS - 24th & 25th Jan. 2007. pp. 55-58. Available at: <https://www.vpnmthane.org/Publications/Bio-Ethics/Namita%20Nimbalkar.pdf>
- Petrović, D. 2010. *Eutanazija – Nove dimenzije*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Petrović, D. 2017. "Mercy killing" in Comparative Legislation. *Strani pravni život*, 61(4), pp. 169-180. DOI: <https://doi.org/10.56461/spz17411P>
- Pozaić, B. 1993. *Hospicij promoviše kulturu života*. Zagreb: Obnovljeni život.

- Ricci, G. *et al.* 2022. Editorial – From ruling No. 242/2019 of the Constitutional Court to the Italian Law on Medically Assisted Death: A Complex Transition. *European Review for Medical and Pharmacological Sciences*, 26. pp. 4546-4549.
- Tanida, N. 2000. Japanese Religious Organizations' View on Terminal Care. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics*, 10, pp. 34-37.
- Taylor, L. 2022. Colombia Becomes First Latin American Country to Decriminalise Assisted Suicide. *BMJ* 2022;377:o1219. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmj.o1219>
- Van Aardt, W. 2022. Public Policy, Jus Cogens Norms and the Fiduciary Criterion of Legitimacy. *De Rebus SA Attorneys Journal*. The Law Society of South Africa. pp. 13-15.
- Van Zeebroeck, S. 2018. Kill First, Ask Questions Later: The Rule of Law and the Belgian Euthanasia Act of 2002. *Statute Law Review*, 39(3), pp. 244-257. DOI: <https://doi.org/10.1093/slr/hmx007>.

Legal sources

- Act n° 2016-87 of February 2, 2016 established in France new rights for patients and for the terminally ill. Available at: https://sfap.org/system/files/resume_anglais_loi_clayes_leonetti.pdf.
- Bill No. 46-7 on the Organic Law to Regulate Euthanasia. 2021. Available at: <https://wfrtds.org/wp-content/uploads/2021/03/Spain-law-EN.pdf>.
- Dutch law on Termination of life on request and assisted suicide. 2002. Available at: <https://wfrtds.org/dutch-law-on-termination-of-life-on-request-and-assisted-suicide-complete-text/>.
- Dying with Dignity Bill. 2020. <https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/bill/2020/24/eng/initiated/b2420d.pdf>.
- European Convention on Human Rights, 1950. Available at: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
- International Covenant on Civil and Political Rights, 1966. Available at: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
- Kodeks medicinske etike Lekarske komore Srbije. *Službeni glasnik RS*, No. 104/2016. Available at: https://www.paragraf.rs/propisi/kodeks_medicinske_etike_lekarske_komore_srbije.html
- Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, Nos. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019.
- Ministre de la santé, 2009. Euthanasia and assisted suicide | Law of 16 March 2009. Available at: <https://sante.public.lu/dam-assets/fr/publications/e/euthanasie-assistance-suicide-questions-reponses-fr-de-pt-en/euthanasie-assistance-suicide-questions-en.pdf>.
- Prednacrtni građanskog zakonika Republike Srbije. Available at: https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/280519-prednacrtni-gradjanskog-zakonika-republike-srbije.html.

Swiss Criminal Code of 21 December 1937. Available at: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en.

The Belgian Act on Euthanasia of May, 28th 2002. *Ethical Perspectives* 9 (2002) 2-3, pp. 182-188. Available at: <http://eol.law.dal.ca/wp-content/uploads/2015/06/Euthanasia-Act.pdf>.

Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, Nos. 98/2006 and 16/2022.

Zakon o pravima pacijenata, *Službeni glasnik RS*, Nos. 45/2013 and 25/2019 - other laws. Available at: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_pravima_pacijenata.html.

Internet sources

Bateman, T. 2021, December 9. The Sarco suicide pod aims to take assisted dying out of doctors' hands with AI and 3D printing. *Euronews.next*. Available at: <https://www.euronews.com/next/2021/12/08/the-sarco-suicide-pod-aims-to-take-assisted-dying-out-of-doctors-hands> (1. 4. 2023).

Belgian Senate votes to extend euthanasia to children. 2013, December 13. *News Europe*. Available at: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-25364745> (1. 4. 2023).

BVerfG, Headnotes to the Judgment of the Second Senate of 26 February 2020 - 2 BvR 2347/15, Available at: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/2020/02/rs20200226_2bvr234715en.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (1. 4. 2023).

Center for Health Ethics, School of Medicine University of Missouri. N.D. Available at: <https://medicine.missouri.edu/centers-institutes-labs/health-ethics/faq/euthanasia> (1. 4. 2023).

CNE.news. 2023, March 13. Number of Belgian euthanasia deaths increases. Available at: <https://cne.news/article/2718-number-of-belgian-euthanasia-deaths-increases> (1. 4. 2023).

Physician-Assisted Suicide Fast Facts. CNN. *CNN Editorial Research*. 2022, May 26. Available at: <https://edition.cnn.com/2014/11/26/us/physician-assisted-suicide-fast-facts/index.html> (1. 4. 2023).

"Declaration on Euthanasia". *Sacred Congregation for the Doctrine of the Faith*. 1980, May 5. Available at: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19800505_euthanasia_en.html (1. 4. 2023).

German court rejects access to euthanasia medication. DW. 2022, February 2. Available at: <https://www.dw.com/en/german-court-rejects-access-to-euthanasia-medication/a-60639440> (1. 4. 2023).

Portuguese parliament approves euthanasia. DW. 2023, May 13. Available at: <https://www.dw.com/en/portuguese-parliament-approves-euthanasia/a-65611228> (1. 4. 2023).

- Ethics guide - Forms of Euthanasia. 2014. BBC. Available at: <https://www.bbc.co.uk/ethics/euthanasia/overview/forms.shtml> (1. 4. 2023).
- Hurst, L. & Bello, C. 2022. Euthanasia in Europe: Where is assisted dying legal? *Euronews.next*. Available at: <https://www.euronews.com/next/2022/12/10/where-in-europe-is-assisted-dying-legal-> (1. 4. 2023).
- Lončar, M. & Pajkanović, Z. 2019. O eutanaziji. *Srpska pravoslavna crkva*. Available at: http://arhiva.spc.rs/sr/o_eutanaziji.html (1. 4. 2023).
- Eutanazija u Belgiji: U 20 godina gotovo 30.000 izgubljenih života. *Narod.HR*. 2022, Maj 29. Available at: <https://narod.hr/eu/eutanazija-u-belgiji-u-20-godina-gotovo-30-000-izgubljenih-zivota> (1. 4. 2023).
- Online Etymology Dictionary*. N.D. Available at: <https://www.etymonline.com/word/euthanasia> (1. 4. 2023).
- Out of vetoes, Portugal president enacts law allowing euthanasia. *Reuters*. 2023, May 17. Available at: <https://www.reuters.com/world/europe/out-vetoes-portugal-president-enacts-law-allowing-euthanasia-2023-05-17/> (1. 4. 2023).
- Scholarly Community Encyclopedia. Religious Views on Euthanasia*. N.D. Available at: <https://encyclopedia.pub/entry/34703> (1. 4. 2023).
- The Basis of the Social Concept of the Russian Orthodox Church*. 2000. Available at: <https://russianorthodoxchurch.ca/en/the-basis-of-the-social-concept-of-the-russian-orthodox-church/2408> (1. 4. 2023).
- Portugal's Constitutional Court rejects decriminalisation of euthanasia. *The Brussels Times with Belga*. 2023, January 30. *The Brussels Times*. Available at: <https://www.brusselstimes.com/362021/portugals-constitutional-court-rejects-decriminalisation-of-euthanasia> (1. 4. 2023).
- Portuguese parliament legalises euthanasia after long battle. *The Guardian*. 2023, May 12. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2023/may/12/portuguese-parliament-legalises-euthanasia-after-long-battle> (1. 4. 2023).
- Translation of Sahih Muslim, Book 35. University of Southern California. Hadith 35.6480. N.D. Available at: <http://www.cmje.org/religious-texts/hadith/muslim/035-smt.php> (1. 4. 2023).
- U ime obitelji*. 2021, Februar 5. Liječnik u Belgiji zloupotrijebio zakon o eutanaziji i usmrtio pacijenticu bez znanja obitelji. Available at: <https://uimeobitelji.net/liječnik-u-belgiji-zloupotrijebio-zakon-o-eutanaziji-i-usmrtio-pacijenticu-bez-znanja-obitelji/> (1. 4. 2023).
- Willsher, K. 2023, April 3. France to draw up draft end-of-life bill after citizens back assisted dying. *The Guardian*. Available at: <https://www.theguardian.com/society/2023/apr/03/france-to-draw-up-draft-end-of-life-bill-after-citizens-back-assisted-dying> (1. 4. 2023).
- World Federation Right to Die Societies. 2022, October 13. Colombian Court decision released and explained. Available at: <https://wfrtds.org/colombian-court-decision-released-and-explained/> (1. 4. 2023).

Pretty v The United Kingdom (2002, 29 April). Application no. 2346/02. Available at: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-5380%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-5380%22]}).

POLITIČKI I PRAVNI IZAZOVI REPUBLIKE SRPSKE U PRISTUPANJU BOSNE I HERCEGOVINE NATO SAVEZU

Sažetak

Članstvo Bosne i Hercegovine u NATO savezu predstavlja jedno od najspornijih unutrašnjih pitanja sa značajnim spoljnim implikacijama. Nešto više od dvije i po decenije intenzivnih poratnih odnosa BiH i NATO saveza obilježeno je interpolacijom NATO-a u provođenje vojnih aspekata Dejtonskog mirovnog sporazuma, uticajem na reformu odbrane i uspostavljanje Oružanih snaga BiH, kao i stalnim partnerskim aktivnostima na planu obuke, zajedničkih vojnih vježbi i operacijama podrške miru u kriznim područjima. Paralelno s tim, vlasti BiH usvajale su dokumente pravnopolitičke prirode na putu saradnje i podnošenja zahtjeva za članstvo u NATO. Međutim, najmanje deceniju unazad, u Republici Srpskoj od strane zvanične politike, a istraživanja pokazuju i velike većine naroda, stvorena je barijera daljim koracima ka atlantskim integracijama BiH. Kao razlozi se navode još uvijek svježja i bolna sjećanja na agresiju NATO saveza na Republiku Srpsku u operaciji Namjerna sila tokom 1995. godine, promjene na globalnom planu i uticaj Rusije i Kine na međunarodne odnose, kao i njihova trenutna i buduća investiciona ulaganja u Republiku Srpsku te snažnu podršku u Savjetu bezbjednosti UN (a što je inkompatibilno sa postojanjem NATO-a ovde), stav Srbije o vojnoj neutralnosti i opredjeljenost Republike Srpske da u ovim pitanjima prati Srbiju te u tom smislu postojanje zvaničnog akta Narodne skupštine Republike Srpske o njenoj vojnoj neutralnosti kao ekonomska neopравdanost izdvajanja za odbranu.

Predmet rada su politički i pravni izazovi Republike Srpske u pristupanju BiH NATO savezu. Rad će obuhvatiti političke i pravne implikacije ovog pitanja kroz prizmu bliske prošlosti ovih

* Vanredni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci.
E-mail: nevenko.vranjes@fpn.unibl.org

prostora, vojnu dimenziju odnosa, ekonomske i međunarodne aspekte, ali i do sada preuzete prilično ireverzibilne korake ka članstvu. Glavna hipoteza istraživanja je da su NATO integracije BiH u podmakloj fazi s pravno-političkog aspekta, ali da su u materijalnom aspektu prilično neopravdane i blokirane kako snažnim protivljenjem Republike Srpske, tako i sve većom suzdržanošću u Federaciji BiH.

Ključne riječi: NATO, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina, integracije i članstvo u NATO savezu.

POLITICAL AND LEGAL CHALLENGES FACED BY THE REPUBLIC SRPSKA REGARDING THE ACCESSION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TO NATO

Summary

Bosnia and Herzegovina's membership in NATO is one of the most contentious internal issues with significant external implications. Slightly more than two and a half decades of intense post-war relations between Bosnia and Herzegovina (BiH) and NATO have been marked by the interpolation of NATO in the implementation of the military aspects of the Dayton Peace Agreement, influence on defense reform and the establishment of the BiH Armed Forces, including ongoing partnership activities regarding training, joint military exercises, and peace support operations in crisis areas. At the same time, the BiH authorities have adopted documents of a legal and political nature on the path to cooperation and applying for NATO membership. However, at least a decade ago, the official policy of the Republic Srpska, and the vast majority of peoples, according to research studies, has created a barrier to the process of Euro-Atlantic integration of BiH. The reasons for this are painful memories, which are still fresh in people's minds, of NATO Operation Deliberate Force air campaign against the Republic Srpska in 1995, global changes and the influence of Russia and China on international relations, including their current and future investments in the Republic Srpska, and strong support in the UN Security Council (which is incompatible with the existence of NATO here), Serbia's position on military neutrality and the commitment of the Republic Srpska to follow Serbia regarding these matters and, in

this sense, the existence of an official act enacted by the Republic Srpska National Assembly on its military neutrality as non-economic justification of defence allocations.

This paper addresses political and legal challenges faced by the Republic Srpska with regard to the accession of BiH to NATO and discusses the political and legal implications of this issue through the prism of the recent past of this region, the military dimension of relations, economic and international aspects, including the quite irreversible steps so far taken toward NATO membership. From the legal-political aspect, the main hypothesis of our research is that BiH has reached an advanced stage in the process of NATO integration but in the material aspect, it is quite unjustified and blocked by strong opposition of the Republic Srpska and the growing restraint of the Federation of BiH.

Keywords: NATO, Republic Srpska, Bosnia and Herzegovina, integrations and NATO membership.

1. Nastanak, položaj i značaj NATO saveza

NATO (engl. *North Atlantic Treaty Organisation*, franc. *Organisation du Traité de l'Atlantique Nord* - OTAN) je sjeveroatlantski savez, odnosno organizacija koja je nastala na bazi Sjeveroatlantskog sporazuma koji je potpisan 4. aprila 1949. godine u Vašingtonu, između tada dvanaest država, sa ciljem zajedničke odbrane i bezbjednosti. Države osnivači su SAD i Kanada iz angloameričkog područja te Belgija, Danska, Francuska, Island, Italija, Luksemburg, Holandija, Norveška, Portugalija i Velika Britanija iz evropskog područja (Šta je NATO?, 2022). Danas ovaj savez ima trideset država članica: pored SAD i Kanade, gotovo sve zapadnoevropske zemlje, veliki dio zemalja Istočne Evrope, uključujući i neke bivše članice SSSR-a i SFRJ. Članica NATO saveza može postati svaka evropska država koja je sposobna da unapređuje principe Sporazuma i doprinosi bezbjednosti sjevernoatlantskog područja. Iako je nesumnjivo prevashodan cilj NATO-a bio obuzdati ekspanziju SSSR-a, sám NATO, pored navedenog ističe i još dva ključna cilja – zabrana oživljavanja nacionalističkog militarizma u Evropi kroz snažno sjevernoameričko prisustvo na kontinentu i poticanje evropskih političkih integracija (Šta je NATO?, 2022).

S aspekta kolektivne bezbjednosti, najznačajniji je čl. 5 Osnivačkog vašingtonskog sporazuma prema kojem su „strane saglasne da će se oružani napad na jednu ili više njih u Evropi ili Sjevernoj Americi smatrati napadom na sve njih

i shodno tome su saglasne da, ako dođe do takvog oružanog napada, svaka od njih, koristeći pravo individualne ili kolektivne samoodbrane priznate članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, pomoći će ugovornu stranu ili strane koje su napadnute tako što će odmah, pojedinačno i u dogovoru s drugim stranama, preduzeti radnje koje smatra potrebnim, uključujući korišćenje oružane sile, kako bi se uspostavila i održala bezbjednost sjevernoatlantskog područja. Svaki takav oružani napad i sve mjere koje su preduzete odmah će biti prijavljene Savjetu bezbjednosti. Takve aktivnosti prestaće kada Savjet bezbjednosti preduzme mjere neophodne za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbjednosti” (Šta je NATO?, 2022). Pozivajući se na ovaj član Sporazuma, do sada je NATO borbeno djelovao tek 2001. godine kada je došlo do terorističkih napada 11. septembra u SAD i kada su formirane Međunarodne snage za bezbjednosnu pomoć u Avganistanu. Zaista je tada članica NATO-a bila napadnuta, i to SAD, ali ne od konkretno druge države, već od strane terorističkih organizacija za koje se ne može pouzdano utvrditi porijeklo državnog subjektiviteta. Dejstva NATO-a od početka devedesetih, i to naročito na prostoru Zapadnog Balkana, konkretnije dva puta u Bosni i Hercegovini, 1992. godine u operaciji pomorske i vazdušne blokade, zatim 1995. godine u operaciji Namjerna sila te dejstva na Kosovu 1999. godine, kao i dejstva u Libiji 2011. i u Siriji 2012. godine nisu bila na temelju čl. 5.

Valja istaći da je NATO najprije politički pa tek onda vojni savez. U političkom smislu NATO zagovara demokratske vrijednosti i omogućava članicama da se konsultuju i sarađuju na pitanjima iz domena odbrane i bezbjednosti s ciljem mirnog rješavanja sporova, izgradnje povjerenja te aktivnosti na prevenciji konflikata. U vojnom smislu, ukoliko diplomatski pokušaji ne uspiju, NATO ima mogućnost da, kako smo naveli, vojnim putem preduzme operacije upravljanja krizom. Da je NATO primarno politički savez nalazimo i na primjeru članstva BiH kada se u sklopu ispunjenosti kriterija za članstvo otvaraju pitanja kao što su knjiženje vojne imovine, reforma policije i sektora bezbjednosti, projekcija budžeta za odbranu, organizacija i sistematizacija radnih mjesta u Ministarstvu odbrane i slično, da bi tek čini se u drugom planu bile modernizacija i opremanje Oružanih snaga BiH te postizanje njihove interoperabilnosti. Valja naglasiti da je deceniju unazad, usljed snažnih tenzija sa Rusijom, vojna dimenzija NATO-a došla do izražaja i on sve više postaje najšira moguća vojna koalicija protiv Rusije. Ovome u prilog govori i činjenica da su Crna Gora i Sjeverna Makedonija primljene u Savez pod prilično narušenim kriterijima prijema (visina bruto nacionalnog dohotka izdvojenog za odbranu, opremljenost i obučenost snaga, unutrašnja stabilnost i sl.). Slično se pokušava i sa BiH.

Zapadnoevropske zemlje su nakon Drugog svjetskog rata, a prije nastanka NATO saveza pokušavale da razviju zajednički koncept bezbjednosti, a

prvenstveno odbrane. „Geneza moderne zajedničke zapadnoevropske odbrane proteže se u daleku 1948. godinu, kada su Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Nizozemska, Belgija i Luksemburg potpisale Briselski ugovor koji je pored saradnje na ekonomskom, socijalnom i kulturnom polju, pretpostavljao i elemente kolektivne samoodbrane” (Hasanović & Latić, 2015, p. 120). Pored navedenog, neophodno je pomenuti i Ugovor iz Dunkerque-a, sklopljen 1947. godine, između Francuske i Velike Britanije o vojnoj pomoći u slučaju napada na jednu od njih, a prvenstveno od strane Njemačke nakon Drugog svjetskog rata. Osnivanjem NATO-a, 1949. godine, pokušaji izgradnje jedinstvenog sistema evropske bezbjednosne i odbrambene politike padaju u sjenu ovog saveza. Uz izvjesne manje ili veće aktivnosti stanje se ne mijenja sve do devedesetih godina. Tokom devedesetih godina prošlog vijeka, stvorena je slika da će zapadnoevropske zemlje prihvatati puno veću odgovornost za bezbjednost, budući da je veliki broj država članica EU uvidio potrebu da se razviju sopstveni kapaciteti za vojno djelovanje u situacijama kada NATO savez iz različitih razloga nije to u stanju uraditi. U tom smislu, ministri spoljnih poslova i odbrane država članica zapadnoevropske unije na sastanku u Sankt Peterburgu 1992. godine definisali su i vojne zadatke Zapadnoevropske unije koji su obuhvatali: humanitarne operacije i operacije spašavanja, uspostavljanje i održavanje mira te obavljanje borbenih zadataka i upravljanje krizama. Ugovorom iz Mastrihta, koji je potpisan početkom 1992. godine, a stupio na snagu krajem 1993. godine, projektuje se drugi stub pod nazivom Zajednička spoljna i bezbjednosna politika. Pet glavnih ciljeva zajedničke spoljne i bezbjednosne politike su: 1) zaštita zajedničkih vrijednosti, temeljnih interesa, nezavisnosti i integriteta Unije; 2) jačanje svih aspekata bezbjednosti Unije i država članica u svim oblicima; 3) očuvanje mira i jačanje međunarodne bezbjednosti u skladu s načelima Povelje UN, Helsinškog završnog akta i ciljevima Pariske povelje, uključujući i one koji se odnose na spoljne granice; 4) unapređenje međunarodne saradnje i 5) razvijanje i jačanje demokratije i vladavine prava, te poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda (Mintas-Hodak, 2010, p. 515). Sve navedeno predstavlja temelj za kreiranje Zajedničke evropske odbrambene politike (*Common European Defence Policy – CEDP*) tokom 1994. i 1995. godine kada je Vijeće ministara na konferenciji u Madridu objavilo dokument „Evropska sigurnost – zajednički koncept 27 zemalja ZEU” (European Security, 2022, pp. 1-57). U prilog jačanju evropskog koncepta zajedničke spoljne i bezbjednosne politike u institucionalnom smislu, uvedena je i funkcija potpredsjednika Evropske komisije, odnosno visokog predstavnika Unije za spoljne poslove i bezbjednosnu politiku, a na osnovu Ugovora iz Amsterdama 1997. godine.

Smatra se da britansko-francuski sastanak na vrhu u Sen Malou 1998. godine predstavlja rođendan evropske bezbjednosne i odbrambene politike.

Zajedničkom deklaracijom o evropskoj odbrani iz Sen Maloa predviđeno je jačanje kapaciteta evropskih snaga u situacijama operacija podrške miru u kojima NATO nije uključen. Sastanak Evropskog savjeta u Kelnu 1999. godine protekao je u znaku stvaranja vojnih snaga Evropske unije. Konkretnije, Evropski savjet je na samitu u Helsinkiju krajem 1999. godine odlučio da države članice moraju obezbijediti vojne snage jačine 50 do 60 hiljada vojnika u roku od šezdeset dana (*Rapid Reaction Forces*) čije bi borbeni gotovost i raspoloživost bile održavane tokom cijele godine.

Evropski savjet je 2003. godine na svom zasjedanju u Briselu usvojio dokument pod nazivom Evropska bezbjednosna strategija kojom se ističe globalna uloga i odgovornost Evropske unije za međunarodnu bezbjednost (Mintas-Hodak, 2010, p. 525). Strategija kao prijetnje evropskoj bezbjednosti identifikuje terorizam, proliferaciju oružja za masovno uništenje, regionalne konflikte, slabost država i organizovani kriminal. Nešto kasnije, kao prijetnje su dodate i informatičke prijetnje, trgovina malim i lakim oružjem, ugrožavanje energetske bezbjednosti i bezbjednosna međuzavisnost.

Lisabonskim ugovorom o Evropskoj uniji iz 2007. godine propisane su odredbe o zajedničkoj bezbjednosnoj i odbrambenoj politici kao sastavni dio zajedničke spoljne i bezbjednosne politike EU. Ovim ugovorom predviđeno je imenovanje visokog predstavnika Evropske unije za spoljnu politiku i bezbjednost koji će istovremeno biti i potpredsjednik Evropske komisije, a što predstavlja značajan faktor jačanja uloge Evropske unije na međunarodnoj sceni (Čeranić, 2008, p. 56). Analogno, odredbama o NATO savezu, i Evropska unija uvodi termin „uzajamne odbrane” što podrazumijeva da ako jedna zemlja članica EU bude napadnuta, druge zemlje članice u obavezi su da joj ukažu pomoć. No i dalje se NATO prepoznaje kao osnovni faktor kolektivne bezbjednosti.

U operativnom smislu, Evropska unija je na inicijativu Francuske i Njemačke 1992. godine formirala Eurokorpus. Geneza nastanka ove formacije potiče još iz Elizejskog ugovora iz 1963. godine između francuskog predsjednika De Gaullea i njemačkoga kancelara Adenauera (Rudolf & Penjak, 2014, p. 79). Preteča ovog korpusa bila je zajednička brigada formirana od pripadnika vojski ovih dviju država. Tokom 1993. godine, ovom korpusu se priključuje i Belgija. Već 1993. godine, dakle samo godinu dana nakon njegovog formiranja, ovaj korpus se na izvjestan način stavlja pod komandu i kontrolu NATO saveza, što samo po sebi govori o (ne) samostalnosti i operativnosti snaga Evropske unije. Nakon priključivanja još nekih zemalja EU ovom korpusu (Španije i Luksemburga), krajem 1999. godine Evrokorpus je transformisan u Korpus za brzo djelovanje koji je potom i zvanično stavljen na raspolaganje kako EU tako i NATO savezu. Takođe, treba pomeniti i formiranje Evropskih žandarmerijskih snaga 2004. godine, čije

je sjedište u Vićenci, u Italiji. Evropske žandarmerijske snage (EUROGENDFOR) obavljaju policijske misije kroz zamjenu i/ili jačanje lokalne policije, čiji je cilj da Evropi obezbijedi punu sposobnost za obavljanje svih policijskih misija u operacijama upravljanja krizama u okviru Sanktpeterburške deklaracije. Brojno stanje je oko 800 pripadnika u redovnom i oko 2.300 pripadnika u rezervnom sastavu. Učestvuju i u misiji Althea u Bosni i Hercegovini od 2007. godine.

Za potrebe kasnijeg razumjevanja podrške Republike Srpske evrointegracijama, a odbijanja podrške NATO savezu, kratko ćemo se osvrnuti na odnose EU–NATO. Sve do 2000. godine, između NATO-a i Evropske unije nije postojao nikakav poseban odnos. Može se prihvatiti konstatacija da „prije toga, tokom devedesetih godina, Zapadnoeuropska unija (*Western European Union – WEU*) je djelovala kao svojevrsni most između NATO-a i onih evropskih zemalja koje su težile izgradnji snažnijeg evropskog odbrambenog i bezbjednosnog identiteta unutar NATO-a” (Handbook, 2006, p. 251). Nakon donošenja evropske odbrambene i bezbjednosne politike, kada je Evropska unija i zvanično predstavila svoje namjere ka vojnom organizovanju, došlo je do razvoja takozvanog strateškog partnerstva između ovih dvaju subjekata. Konkretnije, usvojena je NATO–EU Deklaracija o evropskoj bezbjednosnoj i odbrambenoj politici (*NATO – EU Declaration on the European Security and Defence Policy – ESDP*). Takođe, došlo je i do sporazuma pod nazivom „Berlin plus” sklopljenog u decembru 2002. godine kojim je dogovoren zajednički nastup, pristup resursima te mogućnost da određene vojne operacije budu predvođene snagama EU. Prvenstvena namjera je zajedničko djelovanje na Balkanu. Najzad, NATO je usvojio novi strateški koncept u novembru 2010. godine u Lisabonu. U njemu se naznačava kako je EU strateški partner NATO-a sa kojom ovaj savez dijeli zajedničke vrijednosti i sa kojom dijeli veliki broj zemalja članica. Takođe, Novi strateški koncept prihvata autonomiju EU na području bezbjednosne i odbrambene politike, percepciju shvatanja bezbjednosnih izazova, rizika i prijetnji naznačenu u strateškim dokumentima EU te staje na stanovište da je NATO vojni savez dok to EU nije (Hasanović & Latić, 2015, p. 127). Nadalje, ističe se potreba međusobne saradnje i naročito njenog unapređenja na političkom nivou. Tragom navedenog, može se konstatovati da je sve do početka devedesetih godina i prvenstveno do krize, pa i tokom te krize u bivšoj SFRJ, NATO bio neprikosnoven vojni savez da bi, poučena slabostima NATO-a u pogledu učešća u evropskoj bezbjednosti i snažne dominacije prekoatlantskih saveznika, Evropska unija shvatila da mora razvijati svoje sopstvene vojne kapacitete. Čini se da je samo jednim dijelom to uspjela, kratko u periodu od 1995. pa do 2005. godine, i to prvenstveno na primjeru Bosne i Hercegovine i Zapadnog Balkana. Vrlo brzo nakon pojave novih žarišta kao što su Kosovo, Irak, Avganistan, Egipat i Ukrajina, NATO savez očigledno preuzima primat i staje na stanovište

da je on jedini vojni savez. U tom smislu EU uglavnom stavlja svoje kapacitete na raspolaganje NATO savezu, dok je obrnuto sve rjeđe. Najzad, treba istaći da danas NATO ima trideset zemalja članica, a Evropska unija dvadeset sedam. Samo šest zemalja su članice Evropske unije a nisu članice NATO saveza, i to: Irska, Finska, Švedska, Austrija, Kipar i Malta. Usljed novonastale krize i sukoba između Rusije i Ukrajine, dvije tradicionalno vojno neutralne zemlje Švedska i Finska izrazile su namjeru da se priključe NATO savezu.

2. Operacija Namjerna sila

Na početku elaboracije o ovoj konkretnoj operaciji valja konstatovati da je od samog njenog nastanka Republika Srpska bila predmet opservacija NATO saveza i njegovih otvorenih vojnih napada. Pri tome, otvara se pitanje (ne)pristrasnosti NATO-a prema stranama u sukobu u minulom ratu u Bosni i Hercegovini. Srbi su ubijedjeni da su napadani od strane ovog saveza na osnovu montiranih optužbi i podmetanja bošnjačke strane te da je NATO pogodio da druge dvije strane, a prvenstveno bošnjačka, ostvare vojnu superiornost, naročito pred kraj rata. O greškama NATO saveza u tragičnom bosanskohercegovačkom sukobu svoje stavove iznosili su i neki strani novinari, diplomate i oficiri, o čemu će biti riječi nešto kasnije. Prije nego što će se upustiti u organizovanu i zvaničnu vojnu operaciju, NATO savez je proveo nekoliko napadnih operacija na Republiku Srpsku. Tako je NATO učestvovao i u operacijama UN u akcijama blokade Jadranskog mora i zabrane leta nad BiH tokom 1992. godine. „Može se reći da konkretan angažman NATO snaga počinje od jula 1992. godine, s obzirom na to da su od tada NATO snage dobile zadatak da vrše monitoring nad pomorskim saobraćajem u Jadranskom moru koji se odnosi na bivše jugoslovenske republike. Ovaj angažman vezan je za prethodne odluke UN koje su se odnosile na embargo na uvoz oružja u bivšoj Jugoslaviji kao i na ekonomske sankcije koje su uvedene Srbiji i Crnoj Gori 1992. godine. U novembru 1992. godine, NATO snage dobile su ovlašćenje ne samo da vrše monitoring već i da mogu prisiliti zemlje da poštuju nametnuti embargo i sankcije” (Owen, 2000, p. 18). Naredne aktivnosti NATO saveza bile su provođenje operacije Zabranjeni let nad BiH, shodno rezolucijama Savjeta bezbjednosti OUN, br. 781 i 816. Rezolucijom br. 816 NATO je imao odobrenje da presretne i, ukoliko je nužno, obori svaku letjelicu iznad BiH, a koja krši zabranu letenja. U tom smislu, NATO je onemogućio sanitetske prelete Vazduhoplovstvu RS, pa je usljed nedostatka kisika u Kliničkom centru u Banjoj Luci u periodu od 22. maja do 19. juna 1992. godine na Klinici za dječije bolesti umrlo dvanaestoro novorođenčadi. Tadašnji stav NATO saveza da ne dozvoli

humanitarni let dopremanja kiseonika izaziva posebna emotivna sjećanja naroda u Republici Srpskoj. Pored navedenog, NATO je od strane UN imao zadatak da štiti muslimanske enklave i doprema humanitarnu pomoć u ove enklave. Najzad, prije operacije Namjerna sila, NATO je protiv Republike Srpske preduzeo sljedeće operacije: obaranje četiri aviona Vojske Republike Srpske, u februaru 1994. godine; bombardovanje položaja Vojske Republike Srpske u okolini Goražda u aprilu 1994. godine, i to u tri navrata; izviđanje položaja Vojske Republike Srpske u okolini Sarajeva, takođe u aprilu 1994. godine; bombardovanje položaja Vojske Republike Srpske u okolini Ilidže u avgustu 1994. godine; bombardovanje aerodroma Udbina u Republici Srpskoj Krajini, a na kojem su bili avioni Vojske Republike Srpske, u novembru 1994. godine i čitav niz sporadičnih bombardovanja na području Sarajeva na lokacijama Pale, Jahorinski potok i u području Srebrenice (Kojić *et al.* 2017, pp. 49-58).

Uprkos zaključcima Narodne skupštine Republike Srpske, od 28. avgusta 1995. godine, da se iznađe mirno rješenje za okončanje rata, komandant NATO saveza za Južnu Evropu američki admiral Lejton Smit i komandant UNPROFOR-a za bivšu Jugoslaviju francuski general Bernard Žanvije donijeli su odluku o otpočinjanju vazdušne kampanje protiv Republike Srpske. Operacija je započela na insistiranje američke administracije pod vođstvom tadašnjeg predsjednika Bila Klintona. Postoje razmišljanja da je razlog bio potreba za dominacijom SAD na području Balkana (Remzi *et al.*, 2000, p. 71). Sa pravno-političkog aspekta važno je napomenuti da ova operacija nije provedena uz saglasnost sa Organizacijom ujedinjenih nacija (OUN) niti Savjetom bezbjednosti OUN, već je ona izvedena po zamisli i naredbi komandanata NATO saveza. NATO ničim nije pravno opravdao potrebu za ovom akcijom, pa čak nema uporište ni u pomenutom čl. 5 Osnivačkog sporazuma jer nijedna država članica NATO saveza nije napadnuta da bi joj NATO pružao podršku. Štaviše, ovom akcijom se NATO svrstao otvoreno i krajnje agresivno na stranu samo jedne od triju sukobljenih strana u višenacionalnom sukobu u BiH.

NATO vojna operacija pod nazivom Namjerna sila provedena je u periodu od 30. avgusta do 14. septembra 1995. godine i trajala je 16 dana. Povod za preduzimanje intervencije je drugi incident na sarajevskoj pijaci Markale koji se desio 28. avgusta 1995. godine. Podsjećamo, prvi incident pod nazivom Markale I dogodio se 5. februara 1994. godine. Valja naglasiti, da je na suđenju pred Haškim tribunalom u predmetu Karadžić svjedočio i Jasuši Akaši koji je bio specijalni izaslanik generalnog sekretara UN za bivšu Jugoslaviju i koji je pritom izjavio da je zaključak komisije, koju je činilo pet balističara, bio da je u slučaju Markale projektil mogao doći sa obadvije zaraćene strane, a ne samo srpske. „Da su muslimani željeli da pridobiju međunarodnu zajednicu na svoju stranu, a samim tim

da izazovu udare NATO-a na Republiku Srpsku, potvrđeno je i u presudi Pretnosnog vijeća u predmetu protiv Radovana Karadžića u kojoj je konstatovano da su muslimani ponekad gađali osoblje UN u gradu ili otvarali vatru na teritoriji pod njihovom kontrolom kako bi za to okrivili Srbe” (IT-95-5/18, 2016, p. 7, navedeno prema Kojić *et al.* 2017, p. 63). Sumnju da je granata na Markale ispaljena sa srpskih položaja izneo je i ruski pripadnik UNPROFOR-a pukovnik artiljerije Andrej Demurenko, koji je, takođe, o tome svjedočio pred Haškim tribunalom. Sličnu sumnju iznosio je i Dejvid Harland, nekadašnji zvaničnik UN u BiH. Dakle, postoje stavovi koji dovode u pitanje opis događaja kojim se za eksploziju na sarajevskoj pijaci Markale okrivljuje srpska strana, a što je naglašavamo bio glavni povod za NATO udare na Republiku Srpsku. Do danas ovaj događaj je ostao nerazjašnjen u smislu okolnosti i činjenica, a prouzrokovao je energičan odgovor zapadnih sila i veoma moćnog saveza prema samo jednoj strani u ratu.

U operaciji Namjerna sila učestvovalo je 15 država NATO saveza sa oko 5.000 vojnika u vazдушnom dijelu operacije i oko 12.500 vojnika na terenu u sklopu snaga za brzo djelovanje. Korišćeno je 400 raznih letjelica, od čega su 222 aviona obavila 3.515 letova. Ispaljeno je oko 1.026 različitih projektila. Na Republiku Srpsku je sručeno 10.000 tona eksploziva od čega je 3,5 tona osiromašenog uranijuma. Prvi put u istoriji ratovanja upotrijebljeni su tomahavk rakete (njih 13), zatim su upotrijebljene laserski vođene i elektrooptički vođene bombe, najsavremeniji HTS sistemi za protivradarske rakete, bespilotne letjelice predator i još mnogobrojna druga borbeno sredstva koja su u svemu bila noviteti za to vrijeme i nisu ranije bila korišćena. U agresiji je poginulo 46 vojnika Vojske Republike Srpske, a ranjeno njih 98. Poginulo je 152 civila, a ranjeno njih 273. NATO je pogodio 26 naselja i srušio 15 mostova, 14 repetitora i šest radio-stanica. Pored navedenog, NATO je pogodio i pet zdravstvenih ustanova (bolnica, domova zdravlja i ambulanti), šest obrazovnih ustanova (škola i fakulteta), 28 privrednih civilnih objekata i oko 20 individualnih stambenih objekata. Materijalna šteta još nije utvrđena, a primjera radi samo relej na Stolicama je koštao u izgradnji oko 4. 730.000 KM, mostovi u Foči, 12 miliona KM itd. (Kojić *et al.*, 2017, p. 69).

O nesumnjivoj pristrasnosti NATO saveza i njegovoj podršci muslimanskim snagama na terenu, a na štetu srpske strane, govori neskriveno sadejstvo snaga za brzu intervenciju na kopnu i vazдушnih snaga NATO saveza. Naime, na osnovu dogovora američkih, britanskih i francuskih vojnih zvaničnika u Londonu u julu 1995. godine, a na temelju Rezolucije Savjeta bezbjednosti UN br. 998, koja je usvojena u junu 1995, Savjet bezbjednosti je uspostavio Snage za brzo dejstvo sa oko 12.500 pripadnika, koje su opremljene teškom artiljerijom raspoređene na planini Igman. Predstavljale su ojačanje postojećim snagama UNPROFOR-a. Podsjećamo, za Rezoluciju 988 nisu glasale Kina i Rusija, dvije stalne

članice Savjeta bezbjednosti UN bile su uzdržane. „U vrijeme dok su NATO avioni nadlijetali ciljeve Vojske Republike Srpske, francuska, britanska i holandska artiljerija sa Igmana gađala je srpske položaje u zoni Sarajeva. Tako je već prvog dana operacije Namjerna sila, artiljerija Snaga za brzo dejstvo ispalila više od hiljadu granata i uništila 23 položaja Vojske Republike Srpske oko Sarajeva. Snagama za brzo dejstvo pomagali su obučeni posmatrači koji su precizno označavali mete” (CIA, 2002, p. 378). Bilo je i neslaganja sa ovakvim postupcima koje nalazimo i kod nekih britanskih parlamentaraca kao što je Džon Tejlor. Tejlor je osudio bombardovanje Srba koje je naložio britanski general Rupert Smit tvrdeći da je to sve urađeno po nagovoru Amerikanaca (Sims, 2003, pp. 232-233). Takođe, postoje dokumenti u kojima se vide otvorena saradnja, koordinacija i sadejstvo između NATO snaga i Snaga za brzo dejstvo sa muslimanskim snagama na terenu, što još jednom upečatljivo govori o otvorenoj podršci jednoj od strana u sukobu.

Nakon navedenih dejstava, a dvadeset sedam godina kasnije, u Republici Srpskoj bilježimo porast malignih bolesti epidemijskih razmjera, što se vezuje za dejstvo upotrebljenog osiromašenog uranijuma. Obolijevaju naročito mladi i stanovništvo u zoni dejstava NATO projektila. Konkretnije, u Republici Srpskoj, broj malignih bolesti je povećan za preko 60% u odnosu na period prije bombardovanja. Naročito se bilježi porast malignih bolesti u područjima koja su bila izložena bombardovanju kao što su prijedorska, dobojska te sarajevsko-romanijska regija. Ovakvo nešto je izvan svake sumnje takođe razvilo snažnu ličnu i emotivnu reakciju stanovništva Republike Srpske prema NATO savezu, a ta sjećanja ni danas, gotovo dvadeset i sedam godina ne blijede, o čemu govore i provedena istraživanja.

3. Politički i pravni okvir odnosa NATO saveza i Bosne i Hercegovine

NATO savez je u Bosni i Hercegovini, pa samim tim i u Republici Srpskoj prisutan kako u ratnom, tako i u poratnom postdejtonskom periodu. U ratnom periodu, naročito kroz borbena dejstva i direktno učešće u ratnom sukobu, a nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, Bosna i Hercegovina je ušla u intenzivne odnose sa ovim savezom izazivši i želju da postane njegova punopravna članica.

Prema čl. 84 Zakona o odbrani BiH koji nosi naziv „Aktivnosti za prijem u NATO”, Parlamentarna skupština, Savjet ministara BiH, Predsjedništvo, te svi subjekti odbrane, u okviru vlastite ustavne i zakonske nadležnosti, sprovede potrebne aktivnosti za prijem Bosne i Hercegovine u članstvo u NATO-u (Zakon

o odbrani, 2005). Dokument Bezbjednosna politika BiH polazi od stava da je ključni element za ostvarivanje neupitne kolektivne vojne bezbjednosti BiH članstvo u NATO-u, budući da je samo tada, kako dokument naglašava, nacionalni suverenitet i teritorijalni integritet BiH zagarantovan od strane saveza. Nadalje, bezbjednosna politika ističe da priključenje Evropskoj uniji i NATO savezu ostaje osnovni prioritet aktivnosti na svim nivoima (Bezbjednosna politika, 2006, p. 18). U Dokumentu Odbrambena politika BiH navodi se kako BiH razumije i prihvata koncept kolektivne odbrane kao osnovu svoje kolektivne strategije. Prvi korak BiH u navedenom pravcu je postati članicom NATO-a jer su u tom slučaju, kako se navodi, njen suverenitet i teritorijalni integritet zagarantovani (Odbrambena politika, 2008, p. 7).

U genezi odnosa između Bosne i Hercegovine i NATO saveza izdvajamo prijem BiH u Program partnerstvo za mir (*Partnership for Peace – PfP*) u decembru 2006. godine, koji predstavlja svojevrsnu čekaonicu, odnosno predvorje za ulazak u savez. Uslijedila je potom ratifikaciju Sporazuma o statusu snaga (*Status of Forces Agreement – SOFA*) u maju 2008. godine. Iste godine BiH je potpisala sa NATO savezom i prvi Individualni partnerski akcioni plan (*Individual Partnership Action Plan – IPAP*) za period 2008–2010. godina. Kao vrhunac saradnje, BiH je zvanično, preko Predsjedništva BiH, u oktobru 2009. godine podnijela zahtjev za Akcioni plan za članstvo (*Membership Action Plan – MAP*). Konkretnije, zatražila je prijem u NATO savez. Uslijedio je drugi IPAP za period od 2011. do 2013. godine, a zatim treći od 2014. do 2016. godine. Prvi godišnji program saradnje između BiH i NATO-a (*Annual National Plan – ANP*) odobren je krajem 2018. godine, a zatim je Predsjedništvo BiH, nakon duže rasprave i razgovora sa međunarodnim subjektima, te fokusiranja domaće i strane javnosti, 19. novembra 2019. godine usvojilo Program reformi BiH 2019–2020. Navedeni program, koji je u stvari plan saradnje, NATO je prihvatio početkom 2020. godine. Početkom 2021. godine, Bosna i Hercegovina je osnovala Komisiju za saradnju sa NATO-om kako bi olakšala realizaciju Programa reformi za 2021–2022. i druga pitanja na putu pristupanja. Od tada ne bilježimo konkretnije formalne korake BiH prema članstvu u NATO-u, izuzev snažnih političkih izjava koje su dijagonalno suprotne i kreću se od potpunog osporavanja članstva od strane Republike Srpske pa do stalnih zahtjeva za intenziviranje prijema, koji potenciraju politički subjekti u Federaciji BiH.

U međuvremenu, Narodna skupština Republike Srpske, na dvadeset drugoj sjednici održanoj 18. oktobra 2017. godine, donijela je Rezoluciju o zaštiti ustavnog poretka i proglašenju vojne neutralnosti Republike Srpske (Rezolucija NS Republike Srpske, 2017). Nakon konstatacija da Republika Srpska poštuje dejtonsku koncepciju Bosne i Hercegovine, njeno ustavno uređenje, utvrđenu teritorijalnu

podjelu u procentu 51% teritorije BiH za Federaciju BiH i 49% za Republiku Srpsku, pozivajući se na Sporazum o specijalnim i paralelnim odnosima sa Republikom Srbijom od septembra 2006. godine, Rezolucija ističe da je Republika Srpska opredjeljena da svaki budući status koordiniše sa Republikom Srbijom kao potpisnicom Dejtonskog sporazuma. U skladu s tim Narodna skupština Republike Srpske donijela je odluku o proglašavanju vojne neutralnosti Republike Srpske u odnosu na postojeće vojne saveze do eventualnog raspisivanja referenduma u Republici Srpskoj na kome bi se donijela konačna odluka o tom pitanju. Nadalje, Rezolucija naglašava da je obaveza svih organa i institucija Republike Srpske da provode ovu Rezoluciju, primjenjujući ustavne nadležnosti Republike. Svako suprotno postupanje biće sankcionisano u skladu sa zakonom, ističe se u Rezoluciji. Pored navedenog, Narodna skupština obavezuje na poštovanje Rezolucije i sve predstavnike iz Republike Srpske u zajedničkim institucijama Bosne i Hercegovine, jer su birani u Republici Srpskoj, koja je po ustavu i zakonu izborna jedinica. Obaveza se odnosi i na predstavnike iz Republike Srpske u međunarodnim organizacijama i forumima. Najzad, Rezolucija prethodno donesene akte Narodne skupštine Republike Srpske koji se odnose na punopravno članstvo u vojnim savezima stavlja van snage.

Valja napomenuti da je Rezolucija bila predmet preispitivanja pred Ustavnim sudom Republike Srpske, a na osnovu apelacije Kluba Bošnjaka u Vijeću naroda. U ocjeni ustavnosti ovog akta, u predmetu UV-8/17 od 4. 12. 2017. godine, Ustavni Sud Republike Srpske u Vijeću za zaštitu vitalnog interesa stao je na stanovište da se radi o političkom, a ne pravnom aktu. Vodeći se članom 184 Poslovnika Narodne skupštine Republike Srpske (Poslovnik o radu NS RS, 2011 i 2017), a kojim je propisano da se Rezolucijom ukazuje na stanje i probleme u određenoj oblasti društvenog života, utvrđuje politika koju treba sprovoditi u toj oblasti i daju smjernice za sprovođenje te politike, odnosno predviđaju mjere za njeno sprovođenje, Vijeće je utvrdilo da iz sadržaja Rezolucije proizlazi da se ovim aktom izražava politički stav Narodne skupštine u pogledu navedenih pitanja koja takođe spadaju u pitanja političke prirode. Mišljenja smo da se političkim aktom ne mogu staviti van snage prethodno usvojeni pravni akti.

Kako Rezolucija ima oslonac na stav Republike Srbije prema vojnim savezima, kratko ćemo se osvrnuti i na tamošnji dokument. Naime, Narodna skupština Republike Srbije je na sjednici održanoj 26. decembra 2007. godine usvojila dokument pod nazivom Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije, čija tačka 6. glasi: „Zbog ukupne uloge NATO pakta, od protivpravnog bombardovanja Srbije 1999. godine bez odluke Saveta bezbednosti do Aneksa 11 odbačenog Ahtisarijevog plana, u kome se određuje da je NATO 'konačan organ' vlasti

u 'nezavisnom Kosovu', Narodna skupština Republike Srbije donosi odluku o proglašavanju vojne neutralnosti Republike Srbije u odnosu na postojeće vojne saveze do eventualnog raspisivanja referenduma na kojem bi se donela konačna odluka o tom pitanju" (Rezolucija NS Republike Srbije, 2007). Osim u navedenoj tački, Rezolucija nadalje ne pominje vojnopolitičku poziciju Republike Srbije, već se više koncentriše na položaj Kosova i odnos Republike Srbije i njenih institucija prema pitanju samoproglashene nezavisnosti ove pokrajine.

Sagledavajući Rezoluciju Republike Srpske, koja podrazumijeva njenu neutralnost u odnosu na vojne saveze, moramo primjetiti i još nekoliko elemenata odvrćanja ovog entiteta od NATO saveza. Prvi je njena oslonjenost i bliskost sa Rusijom, uključujući i postojanje ruskih investicija u energetskom sektoru u Republici Srpskoj te podršku stavovima Republike Srpske u tumačenju Dejtonskog mirovnog sporazuma, podršku u Savjetu bezbjednosti UN i u Upravnom odboru Savjeta za implementaciju mira, naročito prilikom dejstva visokog predstavnika. Drugo se tiče odnosa sa Kinom, kroz infrastrukturne i druge projekte. Svakako da postoji inkompatibilnost između ruskih i kineskih investicija i članstva zemlje u NATO savezu. Ovo naročito dolazi do izražaja u kontekstu najnovijih dešavanja u Ukrajini.

4. Uporednopravna iskustva zemalja na putu ka članstvu u NATO savezu

U nastavku rada napravićemo kratak uporednopravni osvrt na iskustva zemalja koje su prošle put ka članstvu i postale punopravne članice NATO saveza. Posebno je važno razmotriti da li su i koje zemlje održale referendume za članstvo.

Najnovije je iskustvo Finske koja je postala punopravna članica NATO saveza 4. aprila 2023. godine, ali bez provedenog referenduma uprkos najavi finskog predsjednika Sauli Niinisa (Reuters, 2017). Činjenica je da je provedeno nekoliko anketa u kojima su se građani Finske izjašnjavali o ovom pitanju, ali zvaničnog i konačnog referendumskeg izjašnjavanja građana nije bilo. Identičnu situaciju imamo i kod Švedske, koja očigledno napušta vojnu neutralnost i nastoji da se priključi NATO savezu, ali je trenutno zaustavljena snažnim protivljenjem Turske i Mađarske. Premijerka Švedske Magdalena Anderson svojevremeno je izjavila da referenduma o stupanju u savez u Švedskoj neće biti sve dok je njen parlament odlučan da se ova država priključi savezu (Anadolu Ajansi, 2022). Sjeverna Makedonija se izjašnjavala za članstvo u NATO savezu i EU istovremeno kroz referendumsko pitanje: „Da li ste za članstvo u EU i NATO, sa prihvatanjem sporazuma između Republike Makedonije i Republike Grčke?” Referendum je održan u septembru 2018. godine uz izlaznost od samo 36,7% upisanih birača od

kojih se njih 91,37% izjasnilo potvrdno na postavljeno pitanje. Postavljeno pitanje je u suštini sadržavalo tri pitanja, i to: da li su građani za ulazak zemlje u EU, da li su za ulazak u NATO i da li su za sporazum sa Republikom Grčkom. Podsjećamo, taj sporazum je značio promjenu imena zemlje iz Makedonija u Sjeverna Makedonija, što se za većinu građana pokazalo kao veoma bolno. Konačno, ova država je nakon skoro dvije i po decenije od ispoljene namjere postala članica NATO saveza krajem marta 2020. godine. Tokom 2017. godine Crna Gora je pristupila NATO savezu uz skupštinsku odluku, ali bez provedenog referenduma. Drugim riječima, u istorijatu pristupanja zemalja NATO savezu referendum je održan u Sloveniji (vid: Erjavec, 2005, pp. 33-54), Mađarskoj i Sjevernoj Makedoniji. Konkretnije, Slovenija je provela referendum o ulasku u EU i u NATO istovremeno, i to 2003. godine, kada se 66,05% građana izašlih na referendum izjasnilo za ulazak u savez, a njih 89,64% je glasalo za ulazak u EU. Temeljem ovih rezultata Slovenija je postala članica EU i NATO saveza tokom 2004. godine. U pogledu Mađarske, ona je o pristupanju NATO savezu održala referendum 16. novembra 1997. godine, kada je 85,33% izašlih građana izrazilo volju za pristupanje zemlje NATO savezu čija je punopravna članica Mađarska postala 1999. godine. Upravo iz ovih i još nekih drugih razloga Mađarska smatra da bi trebalo da Švedska i Finska referendumom konsultuju njihove građane o ulasku u savez.

U pogledu BiH, jedan dio političara u Federaciji BiH smatra da je potrebno održati referendum o članstvu u NATO savezu, ali na kojem bi se izjasnili svi građani BiH (dakle po građanskom modelu izjašnjavanja, jedan građanin jedan glas). Takvom stavu se protive političari u Republici Srpskoj stajući na stanovište da i kada bi se provodio referendum, trebalo bi da bude na nivou entiteta. Važno je napomenuti da Ustav BiH ne prepoznaje referendum kao oblik izjašnjavanja građana i da na nivou BiH ne postoji zakon o referendumu. S druge strane, u BiH, jedino Republika Srpska ima Zakon o referendumu i građanskoj inicijativi (Zakon o referendumu i građanskoj inicijativi, 2010). Ovaj zakon je već doživio svoju praktičnu afirmaciju, i to na prilično jedinstven način u BiH kada su se građani Republike Srpske 2016. godine izjašnjavali o Danu državnosti. Po svemu sudeći ostaje neizvjesno na koji način će se BiH u pravnom, ali i u političkom smislu konačno izjasniti o članstvu u NATO savezu imajući u vidu njeno specifično uređenje, ali i duboku podijeljenost po ovom pitanju, što potvrđuju i stavovi građana koje prezentujemo u nastavku rada.

5. Stavovi građana Republike Srpske prema evroatlantskim integracijama Bosne i Hercegovine

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci i Agencija za razvoj preduzeća – EDA sprovedli su tokom 2020. i 2021. godine istraživanje stavova građana u Republici Srpskoj prema evroatlantskim integracijama Bosne i Hercegovine. Dobijeni su sljedeći stavovi: 1) ulazak BiH u NATO podržava 9,2% ispitanika; 2) ulazak BiH u EU podržava 40,8% ispitanika; 3) u slučaju da Srbija uđe u NATO, tada bi podrška ulasku BiH u NATO u Republici Srpskoj bila 4,9%; 4) u periodu od oktobra 2019. do danas, primjetan je konstantan pad podrške građana Republike Srpske za ulazak u EU (od 67,8% do 40,8%), dok se otpor prema ulasku u NATO nakon rasta tokom 2020. godine vratio na prvobitno izmjerenu vrijednost (od 63,4% do 63%); 5) osnovni razlog zbog kojeg većina građana Republike Srpske ne podržava ulazak BiH u NATO je uloga tog saveza na ovim prostorima tokom ratnih dešavanja devedesetih (Savić, 2021, pp. 7-8). Konkretnije, 53,5% ispitanika je kao osnovni razlog vlastitog otpora ulaska BiH u NATO navelo svoj emocionalni odnos koji proizilazi iz NATO bombardovanja Republike Srpske i ostalih oblika djelovanja protiv Republike Srpske tokom devedesetih godina.

Tokom 2019. godine, nevladina organizacija iz Banja Luke, Centar za lobiranje provela je istraživanje o stavovima građana na temu „Vojna neutralnost ili NATO”, na području triju gradova: Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Na uzorku od 700 punoljetnih građana, u sva tri grada, njih 57,71% je odgovorilo da podržava ulazak BiH u NATO, za vojnu neutralnost je bilo 36,29%, a za novi vojni savez njih 6%. Veoma pozitivno i donekle pozitivno mišljenje prema vojnoj neutralnosti BiH imalo je ukupno u svim trima gradovima 48,43% ispitanika, dok je u Sarajevu taj procenat bio 31,66%, a u Mostaru 33,5%. Najzad, veoma pozitivno i donekle pozitivno mišljenje prema vojnoj neutralnosti imalo je 88,5% ispitanika u Republici Srpskoj (Centar za lobiranje, 2019). Kada je u pitanju opcija vojne neutralnosti, može se zaključiti da je ona značajno zastupljena i u Federaciji BiH, gdje se neutralnost neočekivano javlja kao značajna opcija pristupanju NATO savezu.

Opciju vojne neutralnosti je, podsjećamo, proklamovala Republika Srpska s kraja 2017. godine i od tada je intenzivno zagovara. Istraživanja pokazuju da ova opcija ima kako ozbiljnu direktnu podršku, tako i indirektnu podršku kroz protivljenje članstvu BiH u NATO savezu. Takođe, naglašavamo da je preko 30% građana u Federaciji BiH podržalo opciju vojne neutralnosti, što predstavlja značajnu alternativu NATO savezu i što bi vlasti morale uzimati u ozbiljno razmatranje.

6. Ekonomske implikacije članstva Republike Srpske i BiH u NATO savezu

U sklopu integracija BiH u NATO savez neminovno se otvorilo pitanje „koštanja” takvog jednog članstva te eventualno ekonomskih koristi koje bi država imala od članstva u takvom jednom savezu. Dakle, članstvo u savezu ima najmanje tri finansijske implikacije – koliko zemlja mora da plaća za članstvo; koliko mora novca da izdvaja iz nacionalnog budžeta za odbranu kako bi bila interoperabilna s partnerima i da li će članstvo donijeti kakve ekonomske koristi za zemlju.

Članarina se koristi za funkcionisanje civilnog dijela misija kao i stalnih vojnih dijelova misija širom saveza, za centralu saveza u Briselu, infrastrukturu i dr. Svaka zemlja članica NATO-a uplaćuje sredstva u ove budžete na osnovu dogovorene formule podjele troškova. Ovi budžeti, koje možemo nazvati budžeti za članstvo, čine manje od pola procenta od ukupnih rashoda pojedinačnih budžeta za odbranu zemalja članica NATO-a. Primjera radi, ovakva godišnja članarina za Crnu Goru iznosi oko 450.000 evra, a za Hrvatsku oko tri miliona evra, dok Njemačka plaća 313 miliona evra. Planirani budžet po osnovu članarina NATO saveza za 2022. godinu je 1,77 milijardi dolara. SAD i Njemačka najviše izdvajaju za zajednički budžet, što je oko 30% ukupnog budžeta NATO-a.

Sljedeća dimenzija budžeta je ona koja se odnosi na iznos novca koji zemlje članice moraju da izdvajaju za sopstveni sistem odbrane. Na samitu NATO-a održanom u Velsu 2014. godine donesena je odluka da svaka zemlja članica do 2024. godine dostigne izdvajanje od dva posto BDP-a za sopstveni sistem odbrane. Valja naglasiti da se ta sredstva odnose na opremanje i obuku, ali ne uključuju sredstva za plate i druge materijalne troškove lica zaposlenih u sistemu odbrane. U tom smislu, SAD su članica koja najviše troši na svoju vojsku. Taj iznos je, prema Institutu za istraživanje mira iz Stokholma, u 2020. godini iznosio 778 milijardi dolara ili 3,7% BDP-a (Balkans.aljazeera.net, 2022).

Prema ovako postavljenim standardima Bosna i Hercegovina bi na postojećih oko 280 miliona izdvajanja za odbranu (trenutno ispod 1% BDP-a) morala izdvajati najmanje još 180 miliona konvertibilnih maraka, što bi budžet za odbranu približilo iznosu od oko pola milijarde konvertibilnih maraka ili gotovo jednu četvrtinu ukupnog budžeta institucija BiH. Naravno da je ovako nešto nerealno, ali i prilično neopravdano. Značilo bi to udar na budžet i uskraćivanje socijalnih davanja u entitetima, kao i za obrazovanje te mnoge druge mnogo važnije kategorije. Pri tome valja istaći da je do sada samo devet od trideset zemalja članica NATO-a dostiglo propisani standard od 2% izdvajanja BDP-a za potrebe odbrane.

Najzad, kada su u pitanju ekonomske koristi od članstva u NATO savezu, ne postoje jasni dokazi da će neka zemlja zahvaljujući članstvu ekonomski

napredovati. Postoje razmišljanja da se povećava sigurnost stranih ulaganja, čime se privlače strani investitori, te da zemlja dobija mogućnost plasmana svojih proizvoda naročito u oblasti namjenske industrije i sl. Kada govorimo o BiH ne postoje istraživanja o uticaju potencijalnog članstva u NATO savezu na ekonomski prosperitet zemlje. Najveća korist koju građani država članica NATO-a i država partnera mogu očekivati je kroz praktičnu saradnju na mnogim područjima djelovanja kao što su „borba protiv terorizma, reforma odbrane, ekonomski aspekti bezbjednosti, pripravnost na katastrofe, kontrola naoružanja, logistika, vazдушna odbrana, upravljanje vazдушnim prostorom, oružje, obrazovanje i obuka, nauka i životna sredina, te informatički programi” (Balkans.aljazeera, 2020). Kao značajnije koristi ističu se još ulaganje u odbrambene tehnologije, mogućnost naučno-istraživačkog rada u okviru saveza, prenos tehnologija i neki drugi, uglavnom indirektni benefiti.

7. Zaključak

U odnosu Republike Srpske prema NATO integracijama Bosne i Hercegovine možemo identifikovati nekoliko grupa faktora uticaja.

Prvo, emotivno odbacivanje saveza koji je prema mišljenju velikog broja stanovnika bio pristrasan tokom minolog rata te izvršio oružani napad na srpski narod u Republici Srpskoj i Republici Srbiji, a na šta su sjećanja još uvijek svježja, a posljedice i dan-danas osjetne.

Drugo, u Republici Srpskoj prema relevantnim istraživanjima dvije trećine ispitanika odbacuju mogućnost stupanja BiH u ovaj savez, a broj stanovnika koji bi se priklonio vojnoj neutralnosti je značajan. Štaviše, procenat stanovnika koji zagovara vojnu neutralnost u Federaciji BiH nije zanemarljiv.

Treće, stupanje BiH u NATO savez uz saglasnost Republike Srpske dovelo bi u pitanje saradnju, prijateljske i partnerske odnose Republike Srpske i Rusije, pri čemu treba imati u vidu da NATO ne gleda blagonaklono ni na prisustvo kineskog uticaja u zemljama članicama, a on nesumnjivo u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini postoji.

Četvrto, privreda i ekonomija Republike Srpske i Bosne i Hercegovine ne mogu podnijeti gotovo udvostručavanje budžeta za odbranu, kako bi došli na dva procenta izdvajanja bruto nacionalnog dohotka, što jeste zahtjev NATO saveza.

Peto, Republike Srpska ima široku saglasnost političkih subjekata i zvanično usvojen skupštinski akt, to jest rezoluciju kojom se opredjelila ka neutralnosti u odnosu na vojne saveze. Dakle, ovde se radi o pobrojanim faktorima odvrćanja od članstva.

S druge strane, Bosna i Hercegovina, pa samim tim i Republika Srpska su kroz značajne pravno-političke akte i konkretne poteze načinile značajne i ozbiljne korake na putu za članstvo u NATO savezu. Radi se o strateškom opredjeljenju izraženom kroz bezbjednosnu i odbrambenu politiku, kroz Zakon o odbrani, Program „Partnerstvo za mir”, godišnje i višegodišnje planove saradnje i najzad zvaničan zahtjev za članstvo podnijet 2009. godine. Ako se tome doda činjenica stalne saradnje, opremanja i obučavanja, zajedničkih vježbi, učešća u operacijama podrške miru u NATO kontingentima, teško je izmaći se utisku da se radi o ireverzibilnim procesima. Štaviše, Republika Srpska ne poriče ulogu i značaj koji NATO ima u međunarodnim odnosima, uključujući i Zapadni Balkan.

Rješenje vidimo u održavanju strateškog partnerstva i mirovanju aktivnosti članstva do postizanja konsenzusa svih naroda u BiH po ovom važnom strateškom pitanju.

Literatura

- Ćeranić, J. 2008. Ugovor iz Lisabona – institucionalna reforma Evropske unije. *Strani pravni život*, 52(2), pp. 45-62.
- CIA, 2002. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995*. Vol. I. Washington: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis.
- Davorin, R. & Nevena, P. 2014. Međunarodne organizacije i Europski sigurnosno-obrambeni koncept. *ADRIAS – Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 20(14), pp. 61-82.
- Erjavec, K. 2005. Ulazak Slovenije u NATO – da ili ne: Okvir izvješćivanja slovenskog tiska o istraživanju javnog mišljenja. *Medijska istraživanja*, 11(1), pp. 33-54.
- Hasanović, I. & Latić, E. 2015. Odnos EU i NATO saveza u oblasti sigurnosne i odbrambene politike. *Zbornik radova Međunarodna naučna konferencija: Usklađenost zakonodavstva sa ACQUI-em*. pp. 119-130.
- Kojić, M., Vranješ, N., Nuždić, V. & Novković, D. 2017. *Namjernom silom na Republiku Srpsku*. Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.
- Mintas Hodak, Lj. 2011. *Europska unija*. Zagreb: Mate.
- NATO Handbook. 2006. Brussels: Public Diplomacy Division.
- Owen, C. R. 2000. *Deliberate Force, A Case Study in Effective Air Campaigning, Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study*. Alabama: Air University Press. DOI: <https://doi.org/10.21236/ADA374642>
- Predsjedništvo BiH. 2006. *Bezbjednosna politika BiH* (2006). Sarajevo: Predsjedništvo BiH.
- Predsjedništvo BiH. 2008. *Odbrambena politika BiH* (2008). Sarajevo: Predsjedništvo BiH.
- Remzi, K. et al. 2000. *NATO na Balkanu, glasovi otpora*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

- Savić, D. 2021. *Stavovi građana Republike Srpske prema ulasku BiH u NATO i EU (septembar 2021)*. Banja Luka: US Embassy BiH, Fakultet političkih nauka i EDA.
- Sims, B. 2003. *Najsramniji trenutak – Britanija i uništavanje Bosne*. Sarajevo: Buybook.

Pravni izvori

- Poslovnik o radu Narodne skupštine Republike Srpske 2011. *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 31/2011 i 34/2017.
- Rezolucija o zaštiti ustavnog poretka i proglašenju vojne neutralnosti Republike Srpske. 2017. *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 111/2017.
- Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 125/2007.
- Ustavni Sud Republike Srpske, Odluka, UV-8/17 od 4. 12. 2017. godine.
- Zakon o odbrani BiH 2005. *Službeni list BiH*, br. 88/2005.

Internet izvori

- Članstvo u NATO donosi i porast investicija. 2020. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net teme/2020/2/10/clanstvo-u-nato-u-donosi-i-porast-investicija>, (30. 4. 2022).
- European Security: A common concept of the 27 WEU countries. 2022. Dostupno na: <https://www.bits.de/NRANEU/docs/WEU141195.PDF>, (30. 4. 2022).
- Finnish president says joining NATO would require referendum. 2017. Dostupno na: <https://www.reuters.com/article/us-finland-nato-idUSKBN1CZ2K6>), (21. 5. 2023).
- Infografika: NATO članice, vojne operacije i tenzije s Rusijom. 2022. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/interactives/2022/1/12/infografika-clanice-nato-a-misija-i-tenzije-s-rusijom>. (30. 4. 2022).
- Šta je NATO? 2022. Dostupno na: https://www.nato.int/nato-welcome/index_bs.html, (30. 4. 2022).
- Swedish premier rejects holding referendum on NATO membership. 2022. Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/en/europe/swedish-premier-rejects-holding-referendum-on-nato-membership/2575725>), (21. 5. 2023).
- Uparedna analiza istraživanja javnog mnjenja – stav građana BiH: „Vojna neutralnost ili NATO”, avgust 2018 i avgust 2019. 2019. Dostupno na: <https://centarzalobiranje.com/index.php/ct-menu-item-5/ct-menu-item-9/64-uporedna-analiza-istrazivanja-javnog-mnjenja-stav-gradana-bih-vojna-neutralnost-ili-nato-avgust-2018-avgust-2019>, (30. 4. 2022).

PRAVO NA BESPLATNO OSNOVNO OBRAZOVANJE – OD IDEALA DO STVARNOSTI***

Sažetak

U radu su analizirani međunarodnopravni akti, sudske odluke međunarodnih i nacionalnih sudova i kvazisudskih tela, kao i praksa država u pogledu prava na osnovno obrazovanje. Za omogućavanje jednakog pristupa obaveznom osnovnom obrazovanju neophodno je da ono bude besplatno, što je i propisano međunarodnopravnim aktima. Međutim, rezultati istraživanja su pokazali da se ovaj standard različito tumači, a to dovodi do neujednačene prakse u državama. Ilustrativni primer su svakako bivše jugoslovenske republike, te će poseban deo rada biti posvećen analizi normativnog okvira i prakse Republike Srbije, koja i dalje ne obezbeđuje besplatne udžbenike za osnovnu školu.

Ključne reči: pravo na obrazovanje, osnovno obrazovanje, besplatni udžbenici, Evropski sud za ljudska prava.

* Master pravica, istraživačica saradnica Instituta za uporedno pravo u Beogradu, doktorantkinja i istraživačica na projektu Centra za temeljna pravna znanja Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

E-mail: a.zdravkovic@iup.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7514-8892>

** Lektorka, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.

E-mail: aleksandra.sasa.begovic@gmail.com

*** Istraživanje koje je autorka Ana M. Zdravković sproveda deo je Horizon Twinning projekta pod nazivom "Advancing Cooperation on the Foundations of Law – ALF" (broj 101079177). Koordinator ALF-a je Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu (prof. dr Miodrag Jovanović i prof. dr Bojan Spaić), a sprovodi se u partnerstvu sa Univerzitetom u Đenovi (koordinator prof. dr Andrej Kristan), Univerzitetom u Lisabonu (koordinator prof. dr David Duarte) i Univerzitetom u Sareju (koordinator Hrafn Asgeirson). Projekat je finansiran od strane Evropske unije.

THE RIGHT TO FREE PRIMARY EDUCATION – FROM IDEAL TO REALITY

Summary

The paper analyses international conventions, case-law of international and national courts and quasi-judicial bodies, as well as the practice of states regarding the right to primary education. In order to enable equal access to compulsory primary education, it is necessary that it is available free to all, which is prescribed by international legal norms. However, results of this research indicate that the meaning of the term free is interpreted quite differently, hence leads to uneven practice between different countries, even within the same region. The former Yugoslav republics are certainly an illustrative example. Thus, part of the paper is devoted to the analysis of the normative framework and practice of the Republic of Serbia, which still does not provide free textbooks for children in primary school.

Keywords: right to education, primary education, free textbooks, European Court of Human Rights.

1. Uvod

Malo je onoga što o značaju obrazovanja, kako za pojedinca, tako i za društvo u celini, već nije rečeno, napisano i dokazano. Tako je pravo na obrazovanje zagarantovano međunarodnim pravom ljudskih prava, dok je nacionalnim zakonodavstvom većine država u svetu osnovno obrazovanje predviđeno kao obavezno, a u razvijenim državama je aktuelna i tendencija uvođenja obaveznog srednjeg obrazovanja.¹ Ipak, statistički podaci pokazuju da je, uprkos nespornom napretku koji se na ovom polju konstantno ostvaruje, oko 770 miliona ljudi širom sveta i dalje nepismeno, od čega su čak dve trećine žene (UNESCO, 2022, pp. 2). Nemogućnost čitanja i pisanja ove pojedince čini posebno ranjivom grupom, prvenstveno jer im višestruko umanjuje mogućnosti staranja o sopstvenom zdravlju, porodici, privređivanju i zaradi, što na globalnom nivou ishoduje širenjem siromaštva i nejednakosti. Ne iznenađuje, stoga, ni stav Ujedinjenih nacija prema kome je inkluzivno,

¹ Papua Nova Gvineja i Solomonova Ostrva su države koje još uvek nisu uvele obavezno osnovno obrazovanje (Scholaro Database Countries, n.d.). U Austriji je od 2016. godine obavezno i sekundarno obrazovanje, a obaveza važi do 18. godine života ili dok se dati stepen obrazovanja ne završi (Bundesministerium für Arbeit und Wirtschaft, n.d.).

kvalitetno i svima dostupno obrazovanje jedan od najvažnijih preduslova za održivi razvoj (Filho *et al.*, 2020, p. vii).² Premda će u radu biti analizirani međunarodnopravni akti, sudske odluke i praksa država iz kojih se načelno mogu prepoznati naponi da se pravo na osnovno obrazovanje garantuje i zaštiti u skladu sa kapacitetima konkretne države, očigledno je i da postoji prostor za njegovo dalje unapređenje, pogotovo u nerazvijenijim državama. Okosnica izazova da se svima omogućiti pristup osnovnom obrazovanju ogleda se u tome što ono mora biti besplatno, jer u suprotnom ne bi ni moglo biti obavezno. Rezultati istraživanja pokazuju da se značenje standarda besplatno drugačije tumači, što dovodi do neujednačene prakse između različitih država, pa čak i unutar istog regiona.³ Kao ilustrativni primer mogu se uzeti bivše jugoslovenske republike, a poseban deo rada biće posvećen analizi normativnog okvira i prakse Republike Srbije.

Naposletku, pored uočenih problema koji su prisutni u svakoj državi koja pokušava da sprovede pravo na obavezno i besplatno osnovno školovanje, trebalo bi imati u vidu i da je sektor obrazovanja naročito osetljiv na različite društvene fenomene i događaje. Posebno ga ugrožavaju pandemije, aktuelni oružani sukobi, migrantske krize, diskriminatorske prakse, širenje populizma ili humanitarne krize, poput onih koje se trenutno dešavaju u Ukrajini, Avganistanu i Jemenu (UNESCO, 2022, p. 1).⁴ Stoga su razmatranja o daljem unapređenju i osnaživanju ovog prava, kao i analize primera dobre prakse i uočenih nedostataka, uvek aktuelne i poželjne, a kontinuirana diskusija o najadekvatnijim rešenjima povećava šanse da će ona biti usvojena i adekvatno sprovedena.

2. Međunarodnopravna zaštita prava na besplatno osnovno obrazovanje na univerzalnom nivou

Prvi značajni korak u razvoju međunarodnog prava u ovoj oblasti učinjen je 1948. godine, kada je Generalna skupština novoosnovanih Ujedinjenih nacija usvojila Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima (A/RES/217). Iako inicijalno

² „Osigurati inkluzivno i ravnopravno kvalitetno obrazovanje i promovisati mogućnost učenja tokom celog života” je četvrti cilj održivog razvoja (SDG) Ujedinjenih nacija (Global Education Cooperation Mechanism – Education 2030, n.d.).

³ Analizirane države odabrane su na osnovu raspoloživosti empirijskih podataka i njihove obrade, poznavanja jezika na kojima su propisi i sudske odluke objavljeni i dostupnosti ostalih relevantnih izvora. Uzorak pokriva države različitih delova sveta (kontinenta), kao i različitih pravnih sistema i tradicija.

⁴ Posebno je interesantno pitanje položaja nacionalnih manjina u sistemu obrazovanja. Za uporednopravnu analizu ovog pitanja u oblasti visokog obrazovanja vid. (Mrvić-Petrović & Čolović, 2013, pp. 259-277).

ovaj dokument nije imao pravno obavezujuću snagu, odigrao je važnu ulogu u potvrđivanju konsenzusa međunarodne zajednice o ljudskim pravima i postavio je temelje za kasnije usvajanje dva pravno obavezujuća pakta – o građanskim i političkim pravima i o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.⁵ Odredbom čl. 26 Univerzalne deklaracije proklamovano je pravo na obrazovanje, koje bi „trebalo da bude besplatno, bar u osnovnim i nižim školama” i da je osnovno obrazovanje obavezno. Citiranim članom se takođe insistira na tome da bi obrazovanje trebalo da bude usmereno ka punom razvoju ljudske ličnosti i učvršćivanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, te da bi trebalo da unapređuje razumevanje, toleranciju i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i verskim grupama, kao i delatnost Ujedinjenih nacija za održavanje mira. Bitno je, dakle, primetiti da u ovoj normi obrazovanje nije samo po sebi cilj, već je i sredstvo ostvarivanja drugih ljudskih prava, jer omogućava informisanost pojedinaca o pravima koja su im garantovana (Ćavar & Džinić, 2022, pp. 72-73).

S obzirom na to da pravo na obrazovanje pripada, pre svega, grupi ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, garantovano je Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (A/RES/2200(XXI)), usvojenim 1966. godine pod okriljem Ujedinjenih nacija, koji je do danas ratifikovala 171 država.⁶ Odredbom čl. 13 Pakta države ugovornice priznale su svakom licu pravo na obrazovanje i, između ostalog, izričito prepoznale da bi, u cilju postizanja pune realizacije ovog prava, osnovno obrazovanje trebalo da bude obavezno i dostupno svima besplatno, dok bi srednjoškolsko obrazovanje, u različitim oblicima koji uključuju i tehničko i stručno srednje obrazovanje, trebalo da bude dostupno svima na svaki odgovarajući način, a naročito kroz postupno uvođenje besplatnog školovanja i na ovom nivou. Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava, koji je osnovan sa ciljem da obezbedi da se države ugovornice pridržavaju obaveza iz ovog međunarodnog ugovora, u Opštem komentaru broj 13 u vezi sa čl. 13 Pakta pružio je tumačenje standarda dostupnosti obrazovanja (CESCR General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13), 1999, par. 6). Shodno njegovom tumačenju, dostupnost podrazumeva odsustvo diskriminacije, kao i fizičku i ekonomsku pristupačnost. Poslednji navedeni standard zahteva da osnovno obrazovanje bude besplatno za sve, kao i da države takvim postepeno učine i srednje i visoko obrazovanje.

⁵ Imajući u vidu da se države u praksi konzistentno već duže od sedamdeset godina pozivaju na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, ima stavova da su pojedine odredbe ovog dokumenta postale međunarodno običajno pravo i time pravno obavezujuće (Hannum, 1998).

⁶ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija ga je ratifikovala u julu 1971. godine (*Službeni list SFRJ*, br. 7/1971), dok je 12. marta 2001. godine Savezna Republika Jugoslavija dala sukcesorsku izjavu UN koja se odnosila na ponovno pristupanje međunarodnim ugovorima u oblasti ljudskih prava, pa tako i ovom pravnom aktu (Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, n.d.)

U materiji prava deteta, pravo na obrazovanje prvi put je proklamovano 1959. godine, Deklaracijom UN o pravima deteta (A/RES/1386 (XIV)), prema kojoj dete ima pravo na obrazovanje, koje je, bar na osnovnom nivou, besplatno i obavezno. Dodatno, detetu se mora obezbediti obrazovanje koje razvija njegovu opštu kulturu i omogućava mu da, na osnovu jednakih mogućnosti, razvija svoje sposobnosti, individualne stavove i osećaj morala i društvene odgovornosti i postane koristan član zajednice.

Odredbama ove neobavezujuće rezolucije, pravnu snagu udahnula je Konvencija o pravima deteta (A/RES/44/25), usvojena pod okriljem UN, na zasedanju Generalne skupštine tog tela 1989. godine. Karakteristična je po tome što obuhvata celokupan korpus prava deteta, dakle i građanska i politička prava i ekonomska, socijalna i kulturna prava, kao i po tome što predstavlja najšire prihvaćen međunarodni instrument iz oblasti zaštite ljudskih prava, s obzirom na to da je ratifikovana od strane čak 196 država.⁷ Države ugovornice priznale su pravo deteta na obrazovanje odredbom čl. 28, u kome su, radi postepenog ostvarenja tog prava na osnovu jednakih mogućnosti, osnovno obrazovanje proglasile obaveznim i besplatnim za sve. Dalje se podstiče razvoj različitih oblika srednjoškolskog obrazovanja, uključujući opšte i stručno obrazovanje, koje treba da bude dostupno svoj deci, i ističe potreba za preduzimanjem odgovarajućih mera kao što su uvođenje besplatnog obrazovanja i pružanje finansijske pomoći u slučaju potrebe. Prema slovu Konvencije, države ugovornice treba da omoguće sticanje visokog obrazovanja na osnovu sposobnosti, koristeći prikladna sredstva; svoj deci treba da stave na raspolaganje obrazovne i stručne informacije i usluge profesionalne orijentacije i preduzimaju mere za podsticanje redovnog pohađanja škole i smanjenje ispisivanja iz škole. U stavu 2 istog člana propisano je da države članice preduzimaju sve odgovarajuće mere kako bi se disciplina u školama mogla sprovesti na način koji je u skladu sa ljudskim dostojanstvom deteta i Konvencijom. Naposljetku, poslednjim stavom obavezale su se da unapređuju i podstiču međunarodnu saradnju o pitanjima koja se odnose na obrazovanje, posebno radi dalje eliminacije neznanja i nepismenosti u svetu i lakšeg pristupa nauci, tehničkom znanju i savremenim metodama nastave, a u tom pogledu posebna pažnja se poklanja potrebama zemalja u razvoju. Odredbom čl. 29 ove konvencije države ugovornice su se složile da obrazovanje deteta bude usmereno na razvoj ne samo detetove ličnosti, talenta i mentalnih i fizičkih sposobnosti već i poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda i principa utvrđenih Poveljom UN, poštovanja detetovih roditelja, kulturnog identiteta, jezika i vrednosti, nacionalnih vrednosti zemlje u kojoj živi, zemlje iz koje potiče i civilizacije različite od sopstvene

⁷ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju o pravima deteta 18. decembra 1990. godine (*Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 15/1990 i *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 4/1996 i 2/1997).

i poštovanja prema prirodnoj okolini, kao i pripremanje deteta za odgovoran život u slobodnom društvu, u duhu razumevanja, mira, tolerancije, jednakosti polova, prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama i sa licima domorodačkog porekla. Drugi stav zapravo predstavlja interpretativnu klauzulu kojom je propisano da nijedan deo ovog ili prethodnog člana neće biti tumačen tako da ograničava slobodu pojedinaca ili tela da ustanove ili upravljaju obrazovnim ustanovama, uvek u skladu sa poštovanjem principa utvrđenih u stavu 1 i zahtevima da će obrazovanje koje se pruža u takvim ustanovama odgovarati minimalnim standardima koje država propisuje.

Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (A/RES/34/180) iz 1979. godine takođe sadrži odredbu koja se odnosi na obrazovanje, te čl. 10 od država članica traži da preduzmu sve mere kako bi se omogućila jednaka prava i mogućnosti ženama i devojčicama u obrazovanju i otklonila diskriminacija.⁸

Inkluzivnim obrazovanjem i zabranom diskriminacije u ovoj oblasti bavi se i čl. 24 Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom (A/RES/61/106) iz 2006. godine, koji u st. 2, između ostalog, zahteva da nijedno dete sa invaliditetom ne bude isključeno iz besplatnog i obaveznog osnovnog obrazovanja.⁹

Zabrana diskriminacije predmet je još jednog međunarodnog akta, Konvencije protiv diskriminacije u obrazovanju, koja je 1960. godine usvojena od strane Opšte konferencije Organizacije ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESKO), a čije su se ugovornice u okviru odredbe čl. 4 obavezale da će, pored ostalog, obezbediti da osnovno obrazovanje bude besplatno i obavezno.¹⁰

3. Međunarodnopravna zaštita prava na besplatno osnovno obrazovanje na regionalnom nivou

Na regionalnom nivou prisutno je više različitih instrumenata relevantnih za ovu oblast.

Odredba čl. 13 Dodatnog protokola uz Američku konvenciju o ljudskim pravima (Protokol iz San Salvadora) iz 1988. godine pored garancije prava na obrazovanje navodi da ugovornice prepoznaju da bi, radi punog ostvarenja ovog prava, osnovno obrazovanje moralo biti obavezno i dostupno svima bez ikakvih troškova.

⁸ Ratifikovana je od strane Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1981. godine (*Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 11/1981).

⁹ Republika Srbija ju je ratifikovala 29. maja 2009. godine (*Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009).

¹⁰ Tekst Konvencije je dostupan putem sledećeg linka: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3880.html> (30. 9. 2022).

Afrička povelja o pravima čoveka i naroda (CAB/LEG/67/3 rev. 5) iz 1982. godine u st. 1 čl. 17 svakome garantuje pravo na obrazovanje, dok se odredbom čl. 25 državama ugovornicama nalaže da putem podučavanja, obrazovanja i objavljivanja promovišu i obezbede poštovanje prava i sloboda sadržanih u tom dokumentu, kao i da se staraju o razumevanju zajemčenih prava i sloboda i korelativnih obaveza. Primetno je da st. 3, čl. 11 Afričke povelje o pravima i dobrobiti deteta (CAB/LEG/24.9/49) iz 1990. godine, koju su ratifikovale skoro sve članice Afričke unije, ističe samo da će države preduzeti sve potrebne mere kako bi ostvarile potpunu realizaciju prava na obrazovanje, čiji je deo, prema slovu Povelje, i ostvarivanje besplatnog i obaveznog osnovnog obrazovanja.

U Povelji o osnovnim pravima Evropske unije (2007/C 303/01) iz 2000. godine, odredbom čl. 14 svima je zagarantovano pravo na obrazovanje i izričito je propisano da je mogućnost besplatnog obaveznog školovanja sastavni deo ovog prava, te osnovno obrazovanje nije posebno izdvojeno.

Ugovornice Revidirane evropske socijalne povelje (ETS 163) iz 1996. godine su se obavezale da će, direktno ili u saradnji sa javnim i privatnim organizacijama, preduzimati odgovarajuće i neophodne mere koje imaju za cilj da obezbede deci i mladima besplatno osnovno i srednje obrazovanje.¹¹

Naposletku, iako osnovni tekst Evropske konvencije o ljudskim pravima (ETS 5) (dalje: EKLJP) ne sadrži poseban član posvećen pravu na obrazovanje, ono je garantovano Protokolom broj 1 uz Konvenciju iz 1952. godine.¹² Po ugledu na ostale članove Konvencije, ni odredba čl. 2 Protokola kojom se garantuje pravo na obrazovanje nije previše obimna, te samo navodi da niko ne može biti lišen ovog prava i da država mora da poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu sa njihovim verskim i filozofskim uverenjima. Međutim, sistem EKLJP je koncipiran tako da nadzorni mehanizam, Evropski sud za ljudska prava (dalje: ESLJP ili Sud), vrši kontrolu poštovanja odredaba ovog dokumenta od strane država ugovornica i u svojim odlukama pruža autoritativna tumačenja prava garantovanih Konvencijom. Stoga je za sadržinu prava na obrazovanje relevantna i praksa ovog organa.¹³

¹¹ Revidirana evropska socijalna povelja usvojena je pod okriljem Saveta Evrope, a Republika Srbija ju je ratifikovala 14. septembra 2009. godine, ali još uvek nije prihvatila mehanizam kolektivnih žalbi (*Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009).

¹² Republika Srbija ju je ratifikovala 3. marta 2004. godine (*Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 – ispr. i *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 12/2010 i 10/2015).

¹³ Za detaljniju analizu prakse Evropskog suda za ljudska prava u oblasti zaštite prava dece vid. (Čović, 2017, pp. 117-129).

Evropski sud za ljudska prava se u svega nekoliko navrata bavio ovim pravom. U prvom slučaju, koji se ticao čl. 2 Protokola broj 1, Sud je utvrdio da se navedenom odredbom države nisu obavezale da priznaju pravo koje bi od njih zahtevalo da o svom trošku ili putem subvencija uspostave sistem obrazovanja bilo koje vrste ili nivoa, već da odredba podrazumeva samo pravo pristupa postojećim institucijama (*“Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium“ v Belgium*, par. 3, 27-28). Pojedini autori tvrde da se iz navedenog tumačenja može zaključiti da Sud nije prepoznao standard besplatnog osnovnog obrazovanja (Đukanović & Božović, 2020, p. 88), ali kao što ispravno podsećaju, Sud tretira EKLJP kao „živi instrument“ (*Tyrer v UK*, par. 31), koji se mora tumačiti u skladu sa savremenim okolnostima, te sve i da je navedeno tumačenje tačno, ne može se zanemariti činjenica da je citirani stav Suda star više od pola veka.

Jedini predmet u kome se ESLJP bavio pitanjem troškova i naknade za obrazovanje odnosio se na srednje obrazovanje (*Ponomaryovi v Bulgaria*). Podnosioci predstavke bili su ruski državljani, koji su bili obavezni da plate naknadu za srednje obrazovanje, u periodu dok nisu imali stalne boravišne dozvole u Bugarskoj, za razliku od državljana Bugarske i stranaca drugih kategorija, te su zbog toga smatrali da se radi o diskriminaciji i da je došlo do povrede prava iz EKLJP. Sud je utvrdio povredu prava i pri tome istakao nekoliko stavova relevantnih i za osnovno obrazovanje. Najpre je pojasnio da se u ovom slučaju od njega ne zahteva da odluči da li je i u kojoj meri državama dozvoljeno da naplaćuju obrazovanje na bilo kom nivou, zatim da priroda ovog prava zahteva da ga države regulišu, kao i da se ta regulativa može razlikovati u zavisnosti od vremena, mesta, konkretnih potreba i mogućnosti zajednice u pitanju (*Ponomaryovi v Bulgaria*, par. 54). Dalje je podsetio da je organizacija obrazovanja veoma kompleksna i skupa, dok su istovremeno resursi koje vlasti mogu da joj posvete nužno ograničeni. Istakao je i da prilikom odlučivanja o tome kako da reguliše pristup obrazovanju, a posebno da li da naplaćuje naknadu i kome, država mora da uspostavi ravnotežu između obrazovnih potreba svih koji su pod njenom jurisdikcijom i njenog ograničenog kapaciteta da ih primi u obrazovni sistem. S druge strane, Sud je posebno podvukao da je obrazovanje, za razliku od nekih drugih javnih službi, pravo koje uživa direktnu zaštitu po EKLJP, kao i da je to posebna vrsta javne usluge, koja ne samo da direktno koristi onima koji je uživaju već služi i ostvarivanju širih društvenih ciljeva (*Ponomaryovi v Bulgaria*, par. 55). ESLJP je podsetio na svoj ranije iskazan stav da je u demokratskom društvu pravo na obrazovanje neophodno za unapređenje ljudskih prava i da ima fundamentalnu ulogu (*Leyla Şahin v Turkey*, par. 136). Dodatno, Sud je pojasnio da se polje slobodne procene, odnosno diskreciono pravo države da samostalno uređuje pitanja zaštite ljudskih prava,

širi sa svakim sledećim nivoom školovanja, pa se tako naknade za univerzitetsko obrazovanje u današnjim okolnostima mogu smatrati uobičajenim i čak potpuno opravdanim, dok suprotno važi za osnovno školovanje (*Ponomaryovi v Bulgaria*, par. 56). U pogledu srednjeg obrazovanja, Sud je uzeo u obzir i činjenicu da sve više zemalja teži ka društvu „zasnovanom na znanju”, te da srednje obrazovanje igra sve veću ulogu u uspešnom ličnom razvoju i društvenoj i profesionalnoj integraciji pojedinaca. Dakle, prepoznao je sve važniju ulogu srednjeg obrazovanja u modernom društvu, jer je posedovanje samo osnovnih znanja i veština nedovoljno za uspešan lični i profesionalni razvoj, ono onemogućava pojedince da se prilagode svom okruženju i može imati dalekosežne negativne posledice po njihovo socijalno i ekonomsko blagostanje (*Ponomaryovi v Bulgaria*, par. 57).

Premda se tekst ove presude može uzeti za izjašnjenje Suda o pitanju da li je besplatno osnovno obrazovanje garantovano u sistemu EKLJP, ostaje ipak činjenica da se Sud o tome do danas nije izričito izjasnio. Mada ima autora koji tvrde da se u obrazloženju pomenute presude može prepoznati rezervisano prihvatanje prava na univerzalno besplatno i obavezno osnovno obrazovanje od strane Suda (Đukanović & Božović, 2020, p. 97), jedini način da saznamo kako stvarno ovaj organ percipira sadržinu prava na osnovno obrazovanje jeste da sačekamo da se to pitanje u praksi izričito postavi.

4. Suština zahteva da osnovno obrazovanje bude besplatno i njegovo značenje

S obzirom na broj međunarodnih dokumenata koji eksplicitno garantuju pravo na besplatno osnovno obrazovanje, nesporno se može utvrditi da je značaj ovog aspekta prava na obrazovanje prepoznat od strane velike većine država sveta. Međutim, značenje pojma besplatno do danas nije u potpunosti razjašnjeno ni u teoriji, ni u praksi (Inoue & Oketch, 2008, p. 44). Pored neujednačenog pristupa evropskih država, simptomatičan je i primer SAD, gde različite federalne države različito tumače ovaj standard, te će i pojedini navodi iz njihove nacionalne prakse u daljem tekstu biti prikazani.

Pre svega, važno je razumeti da školovanje podrazumeva kako direktne, tako i indirektne troškove. Direktni troškovi uključuju školarinu, troškove za udžbenike i sve ostale troškove koji su direktno povezani sa nastavom, dok su indirektni troškovi oni koji nisu u neposrednoj vezi sa obrazovanjem, ali su svakako neophodni, poput troškova prevoza do škole (Kretzer, 2020, p. 328). Kretzer beleži da u najvećem broju slučajeva u praksi besplatno osnovno obrazovanje uključuje samo direktne troškove, te roditelji nisu u celini oslobođeni finansijskih tereta (2020, p. 328).

Svoje tumačenje ovog standarda pružio je i Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava u Opštem komentaru broj 11 posvećenom planovima akcije u vezi sa osnovnim obrazovanjem i čl. 14 Pakta (CESCR General Comment No. 11: Plans of action for primary education (Art. 14), 1999, par. 7). Komitet tvrdi da je priroda zahteva da osnovno obrazovanje bude besplatno nedvosmislena, jer je pravo izričito formulisano tako da obezbedi dostupnost osnovnog školovanja bez naknade za dete, roditelje ili staratelje. Naknade koje nameću državne ili lokalne vlasti ili škole i drugi direktni troškovi mogu imati destimulišući efekat i ugroziti ostvarivanje ovog prava i moraju se eliminisati planom akcije. Navedeno se može odnositi i na indirektno troškove, kao što su obavezni nameti za roditelje (koji se ponekad prikazuju kao dobrovoljni, a to u stvari nisu), ili obaveza nošenja relativno skupe školske uniforme. Ostali indirektni troškovi mogu biti dozvoljeni, ali svakako ostaju podložni razmatranju Komiteta od slučaja do slučaja.

Komitet za prava deteta se takođe u više navrata izjašnjavao o troškovima obrazovanja. Primera radi, odredba čl. 67 Ustava Kolumbije, prema kojoj se troškovi obrazovanja mogu naplatiti onima koji ih mogu priuštiti, u praksi je dovela do diskriminacije unutar obrazovnog sistema, koji karakterišu proizvoljne naknade i socijalno isključivanje (CRC/C/COL/CO/3, 2006, par. 76). Komitet je posebno istakao zabrinutost povodom postojanja skrivenih troškova koji uključuju administrativne takse i troškove za uniforme, materijal i prevoz, a dovode do sve većeg broja učenika koji napuštaju školu, naročito onih iz posebno ugroženih grupa i u ruralnim područjima (par. 76).¹⁴ Skriveni troškovi zamereni su i Mjanmaru, kada je Komitet utvrdio da se besplatno osnovno obrazovanje ne ostvaruje u praksi jer se od roditelja zahteva da pokriju troškove za uniforme, udžbenike, pribor i druge materijale (CRC/C/15/Add.237, para. 62).

Dakle, iako su ugovorna tela UN u određenoj meri pružila razjašnjenje standarda o besplatnom osnovnom obrazovanju, njegovi pojedini aspekti i dalje su ostali nejasni, što potvrđuje i neujednačena praksa unutar država ugovornica pomenutih međunarodnih ugovora, koja će u tekstu biti prikazana grupisanjem u tri kategorije – države koje, osim školarine, pokrivaju i sve ostale troškove, države koje pored školarine i besplatnih udžbenika pokrivaju i deo ostalih troškova i države koje omogućavaju samo besplatnu školarinu.

Za potpuno razumevanje značenja standarda besplatno, potrebno je sagledati suštinu zahteva da osnovno obrazovanje bude besplatno. Naime, razumno se može pretpostaviti da je inicijalna ideja bila potreba da se što većem broju ljudi omogućí pohađanje osnovne škole i sticanje bazičnih znanja, veština i navika koje

¹⁴ Interesantno je da je 2010. godine Ustavni sud Kolumbije proglasio neustavnom i protivnom međunarodnim ugovorima odredbu Zakona o opštem obrazovanju koja je dozvoljavala naplaćivanje troškova za primarno obrazovanje (Right to Education. Free Education, n.d.).

će ih pripremiti za budući život i rad, ali i neminovno doprineti ličnom razvoju. Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava je to poetski opisao sledećim rečima: „dobro obrazovan, prosvetljen i aktivan um, sposoban da luta slobodno i široko, jedna je od radosti i nagrada ljudske egzistencije” (CESCR General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13), 1999, par. 1). Zato se kao jedino prihvatljivo tumačenje spornog standarda čini sledeće: ako je krajnji cilj da se svima omogući pohađanje osnovnog obrazovanja, onda značenje reči besplatno ne sme ostati ograničeno samo na nepostojanje obaveze plaćanja školarine. Nesporo je da bi ukidanje školarine bio prvi korak ka postizanju ovog cilja, ali bi države morale da nastave dalje sa pružanjem finansijske podrške učenicima, kako bi u perspektivi omogućile da svi aspekti osnovnoškolskog obrazovanja budu besplatni i time zaista svima dostupni. Drugim rečima, jedino prihvatljivo tumačenje standarda besplatno je ekstenzivno, ono koje uključuje i udžbenike, materijale, pribor i sve druge direktne troškove i tek nakon što ga država kao takvog omogući, ovaj međunarodni zahtev biće u potpunosti zadovoljen. Naposljetku, čini se da je takvo tumačenje u skladu i sa opštom karakteristikom ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, koja se ogleda u mogućnosti njihove postepene implementacije, nasuprot građanskim i političkim pravima koja zahtevaju momentalnu implementaciju. Ova njihova karakteristika vidljiva je u st. 1, čl. 2 Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, kojim je predviđeno da se svaka država ugovornica obavezuje da pojedinačno i putem međunarodne pomoći i saradnje, naročito na ekonomskom i tehničkom polju, koristeći u najvećoj mogućoj meri svoja raspoloživa sredstva, preduzima korake u cilju postepenog obezbeđenja punog ostvarivanja prava priznatih u Paktu, i to svim odgovarajućim sredstvima, posebno uključujući usvajanje zakonodavnih mera.¹⁵ Međutim, drugo je pitanje da li su mere koje su države do sada preduzele radi ostvarivanja besplatnog osnovnog obrazovanja adekvatne i dovoljne, imajući u vidu vreme koje je proteklo od momenta usvajanja Pakta, odnosno njegove ratifikacije od strane svake konkretne države ugovornice. Postepena implementacija možda jeste propisana i dozvoljena, ali se svakako ne sme zloupotrebljavati i olako shvatati, a praksa pojedinih država u tom smislu nažalost ne deluje uverljivo.¹⁶

¹⁵ Za detaljniju analizu odredaba Pakta vid. i Limburške principe o implementaciji Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, usvojenog 1986. godine, koji, iako nije pravno obavezujući dokument, predstavlja svojevrstan vodič za razumevanje obaveza država iz Pakta (UN doc. E/CN.4/1987/17, 1987).

¹⁶ Moguće je tvrditi i da se postepena implementacija ne odnosi na pravo na besplatno osnovno obrazovanje, već samo na više stepene obrazovanja, s obzirom na formulaciju iz odredbe čl. 13 Pakta.

5. Koliko „košta” besplatno osnovno obrazovanje u uporednom pravu?

5.1. Besplatno – i školarina i udžbenici i svi ostali troškovi

Shvaćeno u širem smislu, besplatno obrazovanje pored školarine, uključuje i troškove za knjige, materijal, poput radnih sveski i pribora, koji su potrebni za učestvovanje u nastavi (Barnes, 2011, p. 375). Tako je Apelacioni sud Zapadne Virdžinije potvrdio stav nižestepenog suda da je naplaćivanje troškova za udžbenike koji su neophodni za završetak obaveznog školskog programa neustavno (*Randolph County Bd. of Educ. v Adams*). Sud je odrednicu „besplatno” tumačio tako da ona podrazumeva i predmete koji su neophodni da bi školski sistem funkcionisao, s tim da se posebno fokusirao na udžbenike, ističući njihov presudan značaj i fundamentalnu ulogu u besplatnom školskom sistemu (*Randolph County Bd. of Educ. v Adams*, paras. 161-162). Komentarišući ovu presudu, Barnes ističe da inkluzivno tumačenje „besplatnog” obrazovanja vodi ka većoj ujednačenosti među državnim školama i omogućava učenicima jednak pristup obrazovanju (Barnes, 2011, p. 376). Isto tumačenje o tome da su udžbenici i ostala školska oprema neophodan deo sistema besplatnog javnog obrazovanja pružio je i Vrhovni sud države Mičigen (*Bond v Ann Arbor School District*), dok je Ustav države Luizijane eksplicitno prepoznao obrazovne materijale kao deo prava na obrazovanje (Louisiana Constitution of 1974).

Na nivou Evrope, karakterističan primer ovakvog tumačenja može se prepoznati u Finskoj, gde je osim nepostojanja školarine, učenicima obezbeđen i sav materijal potreban za školovanje, uključujući udžbenike, sveske, olovke i gumice i ostali pribor, pa čak i prevoz do škole (ako je udaljenost veća od 7 km) i besplatan ručak tokom boravka u školi (Anđelković, 2021).¹⁷

U Ujedinjenom Kraljevstvu je osnovno obrazovanje u državnim školama bez plaćanja školarine garantovano (Laas, 2023), a u praksi se učenicima obezbeđuje i niz drugih beneficija, poput udžbenika i pripadajućeg materijala, pribora (Ryman Blog, 2022), pa čak i obroka za najmlađe (GOV.UK. School and education, n.d.).

Litvanija je 2018. godine u potpunosti reformisala sistem finansiranja obaveznog obrazovanja, te osim što se osnovno obrazovanje pohađa bez naknade, jedan deo budžeta se odvaja i za nabavku udžbenika i ostalih sredstava potrebnih za osnovno školovanje, ali je taj novac i dalje nedovoljan i nesrazmeran broju upisanih đaka (European Commission, 2023a). Ipak, na osnovu podatka da postoji deo budžeta namenjen za finansiranje ne samo udžbenika već i ostalih materijala,

¹⁷ U Finskoj je od 2021. godine osim osnovnog, obavezno i srednje obrazovanje (Anđelković, 2021).

može se tvrditi da je i ova država prihvatila ekstenzivno tumačenje standarda besplatno, ali je očigledno posredi postepena implementacija, odnosno stvaranje uslova za puno poštovanje ovog standarda.

5.2. Besplatno – školarina i udžbenici, ali ne više od toga

Besplatno školovanje se tumači i kao odsustvo školarine i obezbeđivanje besplatnih udžbenika, ali ne i dodatnih materijala i pribora (Barnes, 2011, p. 377).

Vrhovni sud Severne Dakote tumačio je odredbe Ustava ove države o besplatnom javnom školstvu tako da, osim školarine, uključuju i besplatne udžbenike (*Cardiff v Bismarck Public School District*, p. 113).

Zakonodavstvo i praksa većine razvijenih evropskih država pokazuju da one za sada primenjuju upravo ovakav tip tumačenja besplatnog obrazovanja, što ne znači nužno da se ne radi o jednoj fazi postepene implementacije i da one ne teže da u budućnosti omoguće svojim državljanima obrazovanje koje će biti u potpunosti oslobođeno svih troškova.

U Francuskoj, za školovanje u javnim školama se ne naplaćuje školarina, dok su besplatni udžbenici obezbeđeni za učenike osnovnih škola (*école élémentaire*) i koledža (*collège*), dok se sredstva za finansiranje udžbenika za srednje škole obezbeđuju na regionalnom nivou (European Commission, 2022).¹⁸ Ostala sredstva, poput pribora i sportske opreme, nisu obezbeđena, te ih porodice moraju samostalno finansirati, s tim da država svake godine izdvaja namenski budžet za pomoć najsiromašnijima u njihovoj nabavci (*The Local France*, 2021).¹⁹

Zemlje nemačkog govornog područja neguju dugogodišnju tradiciju izdavanja sredstava za nabavku udžbenika i drugih nastavnih sredstava za svoje učenike.²⁰ Unutar Savezne Republike Nemačke mogu se uočiti neznatne razlike u pogledu legislative koja uređuje pitanje besplatnih nastavnih materijala. Tako, na primer, u pokrajinama Baden Virtemberg (SchG, 1983, čl. 94), Bavarska (BayEUG, 2000, čl. 51), Bremen (Brem. LVerf, 2019, čl. 31) i Hesens (HSchG, 2017, čl. 153) učenici državnih škola tokom obaveznog obrazovanja stavljaju se na raspolaganje udžbenici i druga nastavna sredstva, dok se predmeti manje vrednosti, poput olovaka i školskog pribora, moraju samostalno finansirati. U Berlinu učenici

¹⁸ U Francuskoj osnovna škola (*école élémentaire*) obrazuje učenike uzrasta od 6 do 11 godina, dok koledž (*collège*) pohađaju deca starosti od 11 do 15 godina (Ministère de l'Éducation nationale, 2012, p. 8).

¹⁹ Procenjeno je da roditelji za nabavku ovih sredstava za jednog učenika prve godine koledža moraju izdvojiti 199,64 evra (*The Local France*, 2021).

²⁰ Svakako je važno napomenuti da federalno uređenje ovih država podrazumeva izvesnu autonomiju federalnih jedinica u pogledu odlučivanja u sektoru obrazovanja, ali se ovde radi o opštem trendu koji je utvrđen na osnovu sagledavanja prakse unutar svake od analiziranih država.

državnih škola dobijaju udžbenike i ostala nastavna sredstva samo u prvih šest razreda,²¹ dok nakon toga roditelji, odnosno staratelji, moraju obezbediti sredstva u maksimalnom iznosu od 100 evra po razredu i učeniku (Senatsverwaltung für Bildung, Jugend und Familie, n.d.).

U Austriji se od 1972. godine sprovodi projekat pod nazivom „Školska akcija za besplatne udžbenike” (*Gratis-Schulbuch*), kojim se udžbenici i digitalni dodaci obezbeđuju svim redovnim učenicima državnih osnovnih i srednjih škola, učenicima privatnih škola u periodu obaveznog obrazovanja, kao i onima koji nastavu pohađaju u kućnim uslovima.²² Ovako pribavljeni nastavni materijal postaje vlasništvo učenika, ali se dobrovoljno vraćanje na kraju školske godine svakako ohrabruje, kako bi ih iznova mogli koristiti učenici sledeće generacije (*Schulbuchaktion*, n.d.). Navedeni projekat je čak i nagrađen na nivou EU kao primer dobre prakse (*Schulbuchaktion*, n.d.). Uprkos tome, u poslednje vreme sve više je kritikovan od strane predstavnika učenika, roditelja i nastavnika, jer maksimalni iznos obezbeđenih sredstava po učeniku ne prati adekvatno porast cena i inflacije, što u praksi znači da roditelji moraju preuzeti troškove kupovine nastavnih sredstava ili da škole moraju odlučiti u kojim će se predmetima nastava sprovoditi bez udžbenika, čime se faktički izigrava garantovano pravo na besplatno obrazovanje (*Kronen Zeitung*, 2019). Ipak, 2021. godine država je posle deset godina značajno povećala iznos sredstava koje izdvaja za ovaj projekat, čime je prilagodila visinu budžeta i ublažila uticaj inflacije (*ORF*, 2023).

I države u regionu prate trend ovakvog sprovođenja prava na besplatno obrazovanje. U Republici Hrvatskoj država obezbeđuje sredstva za nabavku udžbenika i drugih obrazovnih nastavnih materijala za učenike osnovnih škola, koji ostaju svojina škole (čl. 14 Zakona o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu, *NN* 116/2018, 85/2022 na snazi od 23. 7. 2022). Republika Slovenija takođe kupuje udžbenike za učenike osnovnih škola, a subvencionise i niz drugih stavki, poput obroka ili prevoza učenika do škola u ruralnim sredinama (*European Commission*, 2023b). Interesantno je da su u Republici Severnoj Makedoniji udžbenici besplatni i za osnovne i za srednje škole (Zakon za učebnici za osnovno i sredno obrazovanje, 2008, čl. 6). U Crnoj Gori su u školskoj 2021/2022. godini prvi put iz državnog budžeta kupljeni udžbenici za učenike

²¹ Navedena okolnost može se objasniti činjenicom da u Berlinu osnovno obrazovanje traje šest godina, za razliku od ostalih pokrajina u kojima traje četiri godine.

²² Pored nastavnih sredstava sadržanih u zvaničnom programu mogu se nabaviti i dodatni nastavni materijali po sopstvenom izboru (stručne knjige, didaktičke igre, CD-ROM, aplikacije za učenje itd.) čija vrednost ne može prelaziti 15% odobrenog budžeta za udžbenike. Odobreni budžet za udžbenike podrazumeva maksimalni iznos sredstava za kupovinu udžbenika po glavi učenika, tipu škole i nivou obrazovanja (*Schulbuchaktion*, n.d.).

osnovnih škola, a isto je učinjeno i naredne 2022/2023. godine (Ministarstvo prosvjete, 2022), premda zakonom koji reguliše ovu materiju nije izričito propisano da su udžbenici besplatni, već samo da se njihovo pribavljanje uređuje propisom Ministarstva prosvete (Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, 2002, čl. 13).

5.3. Besplatno – samo školarina i ništa više

Naposletku, posmatrano restriktivno, ovo pravo se, prema pojedinim autorima, svodi na besplatnu nastavu, odnosno nepostojanje školarine (Barnes, 2011, p. 379).

Tumačeći ustavne odredbe o besplatnom javnom obrazovanju savezne države Viskonsin, Vrhovni sud ove države utvrdio je da se one odnose isključivo na školarinu, a ne udžbenike i predmete koji se koriste individualno, kao što su olovke i papir (*Board of Education v Sinclair*, paras. 147-148).

Osim u Srbiji, koja će u nastavku rada biti posebno analizirana, i u Bosni i Hercegovini je obavezno obrazovanje oslobođeno školarine, ali je na učenicima i njihovim porodicama da finansiraju udžbenike, pribor, prevoz i ostale aspekte redovnog školovanja (Education System of Bosnia and Herzegovina, n.d.).

Sučaj Indonezije je takođe interesantan. Iako su formalne naknade za osnovno obrazovanje zabranjene još 1977. godine, određeni troškovi se i danas naplaćuju od roditelja (Rosser & Anuradha, 2013, pp. 175-189). Pojedine škole zahtevaju, između ostalog, pokrivanje troškova renoviranja prostorija, obrazovnih materijala, uniformi ili fotokopiranja (Widoyoko, 2010, pp. 165-187). Skoro polovina roditelja navela je da plaća uniforme, dok oko 14% kupuje udžbenike (Osman, 2011). Stoga, ne iznenađuje da su rezultati skorašnjeg istraživanja pokazali da učenici u Indoneziji troškove obrazovanja smatraju glavnim razlogom prevremenog prekida školovanja (Zuilkowski, Samanhudi & Indriana, 2019, pp. 16-29).

Iskustva prikupljena iz Malavija i Papue Nove Gvineje takođe pokazuju jedan važan nalaz. Naime, ove države su prihvatile metod koji se u literaturi označava kao „pristup velikog praska”, a koji podrazumeva da je zbog nagle popularizacije obrazovanja, odnosno ukidanja troškova i omogućavanja masovnog upisa u osnovne škole, došlo do preopterećenja obrazovnog sistema, što je nužno dovelo da pada kvaliteta nastave (Kretzer, 2020, p. 333). Primera radi, u Malaviju je 1994. godine upisano čak milion učenika više nego prethodne (Inoue & Oketch, 2008, p. 49). Očekivano, obrazovni sistem nije mogao da se adaptira na novonastale okolnosti i kvalitet obrazovanja bio je prvi na udaru.

Stoga, postepena implementacija besplatnog školovanja može biti bolje rešenje, ali ne bi trebalo da bude pravilo, jer se druge države, sa većom ekonomskom

moći, manjim brojem učenika ili drugačijim istorijskim kontekstom, kao što je socijalističko uređenje, koje je svakako podrazumevalo besplatno obrazovanje, mnogo brže i uspešnije mogu prilagoditi zahtevima besplatnog osnovnog školovanja.

6. Pravo na besplatno osnovno obrazovanje u Republici Srbiji

Ustav Republike Srbije (2006) u čl. 71 svakome garantuje pravo na obrazovanje i propisuje da je osnovno obrazovanje obavezno i besplatno, dok je srednje obrazovanje besplatno. Dodatno, svi građani imaju, pod jednakim uslovima, pristup visokoškolskom obrazovanju, a Republika Srbija omogućuje uspešnim i nadarenim učenicima slabijeg imovnog stanja besplatno visokoškolsko obrazovanje, u skladu sa zakonom.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2017) u st. 1, čl. 4 određuje da se u ustanovi čiji je osnivač Republika Srbija, autonomna pokrajina ili jedinica lokalne samouprave obezbeđuje besplatno vaspitanje i obrazovanje dece u godini pred polazak u školu, zatim osnovno obrazovanje i vaspitanje učenika i odraslih i srednje obrazovanje redovnih i vanrednih učenika, pod jednakim uslovima, a sve u skladu sa ovim i posebnim zakonom.

Odredbom čl. 4 Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (2013) propisano je da svako lice ima pravo na besplatno i kvalitetno obrazovanje i vaspitanje u javnoj školi, kao i da učenik javne škole može besplatno da koristi knjige, školski materijal, prevoz, ishranu, kao i smeštaj kada je potrebno, u skladu sa zakonom.

Značenje pojma besplatno posredno je suženo u našem nacionalnom pravu, i to odredbom čl. 10 Zakona o udžbenicima (2018), kojom je predviđeno da Vlada, u skladu sa raspoloživim sredstvima budžeta Republike Srbije, u cilju omogućavanja jednake dostupnosti obrazovanja i vaspitanja donosi odluku o finansiranju ili sufinansiranju pripreme i/ili nabavke i dodele udžbenika i priručnika, a naročito za učenike i polaznike koji su socijalno i materijalno ugroženi, kao i za učenike sa smetnjama u razvoju i invaliditetom. Odluka se donosi do 1. marta tekuće godine za narednu školsku godinu i njome Vlada utvrđuje nivo i vrstu obrazovanja, razred i predmet za koji će se finansirati, odnosno sufinansirati udžbenici i priručnici, uslove i kriterijume na osnovu kojih učenik, odnosno polaznik ostvaruje pravo na finansiranje, odnosno sufinansiranje. Navedeno rešenje predstavlja novinu u odnosu na prethodno važeći Zakon o udžbenicima (*Službeni glasnik RS*, br. 68/2015), jer je u njemu bio prisutan samo institut maksimalne maloprodajne cene, koji je sada napušten, s obzirom na njegove potencijalne negativne efekte koji se odnose na smanjenje kvaliteta, smanjenje ponude i nedovoljno

ulaganje u razvoj novih udžbenika, kako je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja navelo.²³ Među predlozima istaknutim tokom javne rasprave u vezi sa donošenjem ovog zakona bili su i oni koji se odnose na pitanje besplatnog obrazovanja. Obrazložene primedbe Mreže organizacija za decu Srbije (dalje: MODS) između ostalog sadrže i predlog za dodavanje novog člana kojim se uvode besplatni udžbenici, jer je, po njihovom mišljenju, to u skladu sa čl. 28 Konvencije o pravima deteta. Stav ove organizacije je da besplatno obrazovanje podrazumeva da deca, odnosno njihovi roditelji nemaju nikakvih troškova koji proizlaze iz činjenice da dete ide u školu, te bi strateški cilj Ministarstva morao biti obezbeđivanje besplatnih udžbenika za sve učenike (Mreža organizacija za decu Srbije, 2017). Stoga su zahtevali da se citirana odredba čl. 10 važećeg zakona proširi tako da se mera finansiranja, odnosno sufinansiranja pripreme i/ili nabavke udžbenika, priručnika, nastavnih sredstava i pomagala odnosi na svu decu, a ne samo na već navedene socijalno i materijalno ugrožene, jer bi samo na taj način ova mera podsticala inkluzivno obrazovanje i stvaranje jednakih mogućnosti za sve.²⁴ Suprotno stavu Ministarstva, MODS je predložio da se predvidi najviša cena udžbenika, odnosno da se zadrži rešenje iz tada važećeg zakona. MODS nije ostao jedini predlagač koji je ukazao na potrebu da se obezbede besplatni udžbenici za osnovnu školu, već je takva primedba stigla i od zainteresovanih lica, odnosno građana.²⁵

Dakle, s obzirom na to da je usvajanjem novog Zakona o udžbenicima 2018. godine omogućeno državnim vlastima da obezbede besplatne udžbenike za pojedine kategorije učenika, i to kako bi obrazovanje i vaspitanje bilo jednako dostupno svima, jasno je da se ovde pre radi o meri afirmativne akcije, a ne o odredbi čiji je cilj da osnovno obrazovanje ili bilo koji drugi nivo obrazovanja rastereti dodatnih troškova i doprinese da ono stvarno postane besplatno, te ovo pitanje do danas nije rešeno. U školskoj 2022/2023. godini pravo na besplatne udžbenike po odluci Vlade ostvaruju učenici iz socijalno/materijalno ugroženih porodica (primaoci novčane socijalne pomoći), učenici sa smetnjama u razvoju i invaliditetom koji osnovnoškolsko obrazovanje i vaspitanje stiču po individualnom obrazovnom planu, učenici koji obrazovno-vaspitni rad ne ostvaruju po individualnom obrazovnom planu, ali imaju potrebu za prilagođavanjem, i učenici osnovnih

²³ Ovaj podatak deo je Analize efekata propisa, koja je sa Nacrtom zakona o udžbenicima i Obrazloženjem dostavljena Republičkom sekretarijatu za javne politike 2018. godine (Republički sekretarijat za javne politike, 2018).

²⁴ Dodatno su zahtevali da se u najkraćem roku (narednoj školskoj godini) mera proširi i na decu iz porodica koje su korisnici jednokratne novčane pomoći i na porodice sa troje i više dece bez obzira na to da li su deca istovremeno u obrazovnom sistemu.

²⁵ Za sve navedeno vid. (Republički sekretarijat za javne politike, 2018).

škola koji su u porodici treće ili svako naredno rođeno dete u sistemu obrazovanja i vaspitanja, a novina je da će ovo pravo realizovati i učenici sa izuzetnim sposobnostima koji osnovnoškolsko obrazovanje i vaspitanje stižu po individualnom obrazovnom planu sa proširenim i obogaćenim sadržajima (IOP 3) i učenici prvog i drugog razreda koji su gluvi, a kojima su potrebni prilagođeni udžbenici u elektronskom formatu, sa video-sadržajima na srpskom znakovnom jeziku (<https://mpn.gov.rs/prosveta/udzbenici/besplatni-udzbenici/>).²⁶ Shodno tome, pravo na besplatne udžbenike i dalje ne uživaju svi đaci, a potreba za tim očigledno postoji. Dodatni pokazatelj je i to što pojedine lokalne samouprave pokušavaju, pa makar i delimično, da pruže svoj doprinos na ovom polju, pa je tako, primera radi, u tekućoj školskoj godini Grad Beograd obezbedio besplatne udžbenike za učenike prvog i drugog razreda javnih osnovnih škola na svojoj teritoriji, isto su učinili i Grad Novi Sad i Grad Kragujevac, ali samo za učenike prvog razreda (Blagojević, 2022). Grad Zrenjanin je prvi put pored udžbenika obezbedio svim učenicima prvog razreda osnovne škole i đачke torbe i osnovni pribor (*Dnevni list Danas*, 16. 8. 2022). Opština Ruma je i ove godine obezbedila udžbenike đacima svih razreda osnovnih škola sa svoje teritorije (Anonim, 2022), dok se u Leskovcu doprinos ogleda u refundaciji dela troškova roditeljima učenika prvog razreda osnovne škole (Mladenović, 2022). Premda su ovakve mere pohvalne, s obzirom na to da olakšavaju finansijski teret roditeljima, istovremeno su u izvesnom smislu i problematične, jer učenike sa teritorija različitih jedinica lokalne samouprave dovode u neravnopravan položaj. Zato se ne sme izgubiti iz vida da je besplatno osnovno obrazovanje ne samo međunarodna obaveza koju je naša država dobrovoljno preuzela već je i pravo koje je zagarantovala kako svojim najvišim pravnim aktom, tako i različitim zakonima, te se ovo pitanje neminovno mora rešavati na državnom nivou.²⁷

Ne iznenađuju ni primedbe i preporuke koje je u ovom kontekstu Komitet za prava deteta uputio u svojim Zaključnim zapažanjima za Srbiju (CRC/C/SRB/CO/1) iz 2008. godine, a posebno se ističe zabrinutost Komiteta povodom

²⁶ Vid. i Odluku o finansiranju nabavke udžbenika sredstvima budžeta Republike Srbije za školsku 2022/2023. godinu (*Službeni glasnik RS*, br. 33/2022).

²⁷ Važno je pomenuti i da je 2020. godine počela sa radom Fondacija Alek Kavčić, koja se bavi obezbeđivanjem besplatnih udžbenika i drugih nastavnih sredstava za učenike osnovnih škola u Srbiji. Fondacija je na početku svog delovanja najpre otkupila prava za već postojeće i odobrene udžbenike i postavila ih na svoj sajt, a potom razvila i izdavačku delatnost, odnosno otpočela sa objavljivanjem novih udžbenika, kao i digitalnih izdanja koja su dostupna svima i mogu se koristiti neograničeno i bez interneta. Međutim, aktivnosti Fondacije su predmet kritike mnogih izdavača, što je jedan od pokazatelja da ovakvo rešavanje problema nije adekvatno. Premda ovakvi poduhvati mogu biti korisni, svakako ne predstavljaju sistemsko rešenje, koje bi morala država da sprovede (Fondacija Alek Kavčić, n.d.).

takozvanih skrivenih troškova, na primer za udžbenike, školski pribor, prevoz, privatne časove koje učenici uzimaju zbog toga što je kvalitet obrazovnog sistema nezadovoljavajući (par. 60), kao i preporuka da se, između ostalog, povećaju izdvajanja iz budžeta za školstvo (par. 61). U Zaključnim razmatranjima (CRC/C/SRB/CO/2-3) iz 2017. godine, Komitet u svetlu (obrazovnog) četvrtog cilja održivog razvoja preporučuje da država uloži ozbiljnije napore u cilju promovisanja inkluzivnog obrazovanja za svu decu, a posebno najugroženiju, i obezbedi adekvatnu ljudsku, finansijsku i tehničku podršku za potpunu implementaciju relevantnih odredaba normativnog okvira koji se odnosi na obrazovanje (par. 55).

Aktuelnost teme besplatnih udžbenika potvrđuje i Predlog zakona o izmenama Zakona o udžbenicima koji je nedavno podnet predsedniku Narodne skupštine od strane jedne od poslaničkih grupa sa predlogom da se uzme u pretes.²⁸ Nacrt se odnosi samo na čl. 10 važećeg zakona i predlaže propisivanje da su udžbenici za osnovno i srednje obrazovanje u Srbiji besplatni za sve đake, da Vlada opredeljuje sredstva iz budžeta i donosi odluku o finansiranju pripreme, nabavke i dodele udžbenika i priručnika, i to do 1. marta tekuće godine za narednu školsku godinu, kao i da su udžbenici vlasništvo Republike Srbije i nakon upotrebe i korišćenja vraćaju se i predaju sledećoj generaciji đaka. Značaj ovakve inicijative je u predlogu da se pitanje besplatnih udžbenika neposredno i nedvosmisleno uredi, mada je njegovo obrazloženje nepotpuno, s obzirom na to da se ni u jednom delu ne pominju međunarodne obaveze Republike Srbije kao izvor potrebe za ovakvim zakonskim rešenjem, već se samo ukazuje na Ustavom zagarantovanu posebnu zaštitu porodice i nezadovoljavajući materijalni položaj većine stanovnika. Takođe, ostaje nejasan razlog zbog koga se predlog zakonskog rešenja nije ograničio samo na javne škole u Srbiji, odnosno one čiji su osnivači Republika Srbija, autonomna pokrajina ili jedinica lokalne samouprave, jer bi ovako formulisana odredba podrazumevala finansiranje i udžbenika za učenike privatnih škola, za šta bi moralo da postoji osnovano i detaljno opravdanje. Najzad, nije pojašnjeno ni zašto se inicira uvođenje besplatnih udžbenika za srednje škole, imajući u vidu da je međunarodna obaveza naše države samo da omogućiti besplatno osnovno obrazovanje. Moguće je da su se autori nacarta rukovodili činjenicom da je najvišim pravnim aktom naše zemlje propisano da je i srednje obrazovanje besplatno, premda je i to rešenje sporno. Besplatnost srednjeg obrazovanja u Srbiji faktički se ogleda samo u nepostojanju školarina za javne srednje škole. Istine radi, budući da su propisani međunarodni standardi samo minimum uslova koji država mora da ispuni u pogledu garancije i zaštite ljudskih

²⁸ Predlog je podnet 15. septembra 2022. godine od strane poslaničke grupe Srpski pokret Dveri – Patriotski blok i tekst nacarta je dostupan na http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/13_saziv/1831-22..pdf.

prava, ne postoje prepreke da ona propiše i omogući više prava od onih na koje se po međunarodnom pravu obavezala. U tom smislu, pohvalno bi i poželjno bilo da država osim besplatnog osnovnog, omogući i besplatno srednje obrazovanje, ako za to ima odgovarajuće kapacitete. Međutim, čini se da u pogledu naše države to nije slučaj. Umesto deklarativnog usvajanja ustavnih i zakonskih odredaba o besplatnom obrazovanju, koje se u praksi ne primenjuju tako da ostvare svoju suštinu i cilj, trebalo bi razmisliti o ograničavanju u ostvarivanju besplatnog osnovnog obrazovanja, pa tek kada se ono u potpunosti implementira, proglasiti i učiniti besplatnim i sledeći nivo školovanja.

Još jedna od novina u Zakonu o udžbenicima je i uvođenje takozvanih digitalnih udžbenika, s obzirom na to da je odredbom čl. 2 udžbenik definisan kao osnovno didaktički oblikovano nastavno sredstvo, *u bilo kom obliku ili mediju*, koje se koristi u obrazovno-vaspitnom radu u školi za sticanje znanja, veština, formiranje stavova, podsticanje kritičkog razmišljanja, unapređenja funkcionalnog znanja i razvoj intelektualnih i emocionalnih karakteristika učenika i polaznika, čiji su sadržaji utvrđeni planom i programom nastave i učenja i koji je odobren u skladu sa ovim zakonom. MODS je podržao ovakvo rešenje, koje prati napredak društva, naročito u pogledu informaciono-komunikacionih tehnologija i koje bi „udžbenike učinilo dostupnijim i jeftinijim”, uz insistiranje na definisanju rokova i strategije uvođenja digitalnih udžbenika u škole (Mreža organizacija za decu Srbije, 2017). Štaviše, uzimajući u obzir da korišćenje ovakvih udžbenika zahteva posedovanje odgovarajućih uređaja, predložili su i alokaciju finansijskih sredstava za nabavku tih uređaja za porodice u teškom materijalnom položaju jer bi, u suprotnom, socijalne razlike bile produbljene (Mreža organizacija za decu Srbije, 2017). Mada je ovaj poslednji predlog opravdan iz perspektive sprečavanja potencijalne diskriminacije i neravnopravnog položaja učenika, kontradiktoran je predlogu MODS-a za uvođenje besplatnih udžbenika. Ako je cilj da osnovno obrazovanje bude u potpunosti besplatno, a u tu svrhu je nužno obezbediti i besplatne udžbenike, onda oni moraju biti besplatno omogućeni jednako za sve učenike, a ako je i cilj da, u skladu sa tokovima savremenog društva, udžbenici budu dostupni i korišćeni u elektronskom formatu, onda bi i to trebalo omogućiti svim učenicima.

Uprkos tome što ne deluje da ima puno argumenata protiv korišćenja elektronskih formata u obrazovne svrhe i uopšte digitalnog opismenjavanja đaka, pitanje ove kategorije udžbenika je prilično kompleksno i njihovo uvođenje zahteva dobro osmišljen strateški plan. Načelno, korišćenje digitalnih udžbenika u besplatnom osnovnom obrazovanju podrazumevalo bi da učenici, odnosno roditelji, ne snose troškove ove inovacije, te bi država morala da obezbedi dovoljan broj uređaja i potrebnih materijala koje će učenicima staviti na raspolaganje. U

slučaju da je Republika Srbija u mogućnosti da alocira deo budžeta u tu svrhu, ovo rešenje bi trebalo pozdraviti i podržati. Ako pak nije, ostaje bojazan da će pomenuta novina dodatno zakomplikovati već kontroverzno pitanje obezbeđivanja nastavnih sredstava i materijala, a svi dodatni troškovi nužno će se preliti na učenike, čime ćemo svakako biti još jedan korak dalje od besplatnog osnovnog obrazovanja.

7. Besplatno obrazovanje – sa što manje troškova dok ne bude moguće bez troškova

Većina međunarodnih izvora prepoznaje tri elementa prava na obrazovanje – besplatno i obavezno osnovno obrazovanje, garancije pluralizma u obrazovanju i pravo roditelja da izaberu odgovarajuću vrstu obrazovanja za svoje dete (Marchisio, 2018, p. 269). Analizom samo prvog elementa može se zaključiti da na univerzalnom nivou postoji zadovoljavajući međunarodni i nacionalni normativni okvir, ali se u praksi standard besplatno različito tumači i primenjuje. Tako besplatno osnovno obrazovanje u većini država sveta i dalje podrazumeva samo puko ukidanje školarina, ali ne i ostalih troškova koje redovno pohađanje škole generiše, što za posledicu ima faktičku nepristupačnost osnovnog obrazovanja određenom delu populacije.

Razvijene evropske države već nekoliko decenija uspešno primenjuju i unapređuju mehanizme olakšica i podrške, kako bi u što većoj meri rasteretile učenike i njihove porodice finansijskih troškova i učinile makar obavezno osnovno obrazovanje istinski besplatnim. Interesantno je, međutim, da među ovim državama ne postoji ujednačen pristup u pogledu uzrasta u kome ova faza obrazovanja počinje, a u kome se završava (European Commission, 2018, p. 3).

Republika Srbija, nažalost, ne prati ovaj trend dovoljno brzo. Ne samo da je osnovno obrazovanje proglasila obaveznim i besplatnim, već je propisano i da je srednje obrazovanje besplatno. Ovakvo rešenje je u najmanju ruku problematično, ako se uzme u obzir da srednje obrazovanje nije obavezno, kao i da država još uvek nije omogućila makar besplatne udžbenike za učenike osnovnih škola. Usled ove okolnosti, pojedine jedinice lokalnih samouprava pokušavaju da obezbede sredstva za nabavku udžbenika iz sopstvenih sredstava, što može delovati kao pohvalna mera, ali zapravo dovodi do neravnopravnosti među učenicima na državnom nivou. Dodatno, Barns ističe da do nejednakosti u obrazovanju dolazi i na mikronivou, kada je finansijski teret troškova školovanja na roditeljima, usled razlike u njihovim prihodima (2011, p. 379), što može imati negativne posledice i na sam kvalitet obrazovanja i percepciju učenika prema osnovnoj školi.

U svakom slučaju, restriktivno tumačenje pojma besplatno, poput onog koje podrazumeva samo ukidanje školarine, zapravo obesmišljava svrhu ovog standarda. Uz puno uvažavanje činjenice da nemaju sve države ekonomske kapacitete dovoljne da obezbede sve što može biti potrebno za nesmetano osnovno obrazovanje, neophodno je da makar pokažu svest o tome da teže ovom krajnjem cilju, te da je posredi postepena implementacija ovog prava, a ne puko izigravanje međunarodnih obaveza. Ako argument o važećim međunarodnim obavezama nije dovoljan podsticaj za države da ulože više svojih kapaciteta u ostvarivanje ovog prava, možda bi trebalo naglasiti da obrazovana populacija kasnije po pravilu obavlja bolje plaćene poslove, te nužno plaća i veće poreze, što svakako doprinosi ekonomskoj moći države (Barath & Sanjay, 2020, p. 106). Dakle, trebalo bi da države prepoznaju da besplatno školovanje nije samo korisno za pojedince i isključivo povezano sa ličnim i profesionalnim razvojem, već je i u direktnom interesu država i doprinosi kako ekonomskom, tako i kulturnom osnaživanju zajednice.

Literatura

- Barath, K. & Sanjay, R. 2020. Free Education to Everyone: Shall It Be Implemented?. *Supremo Amicu*, 17, pp. 105–113.
- Barnes, K. 2011. 'Free' Education: The Inclusion of Educational Materials and Supplies as Part of the Right to Free Education. *Journal of Law & Education*, 40(2), pp. 373–382.
- Đukanović, A. & Božović, B. 2020. Pravo na obrazovanje u praksi Evropskog suda za ljudska prava. *Studia Iuridica Montenegrina*, 2, pp. 83–100.
- European Commission. 2018. Compulsory Education in Europe – 2018/19. Eurydice Facts and Figures. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Zuilkowski, S. S., Samanhudi, U. & Indriana, I. 2019. 'There Is no Free Education Nowadays': Youth Explanations for School Dropout in Indonesia. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 49(1), pp. 16–29. DOI: <https://doi.org/10.1080/03057925.2017.1369002>
- Inoue, K., Oketch, M. 2008. Implementing Free Primary Education Policy in Malawi and Ghana: Equity and Efficiency Analysis. *Peabody Journal of Education*, 83(1), pp. 41–70. DOI: <https://doi.org/10.1080/01619560701649158>
- Kretzer, M. 2020. Free Education: Origins, Achievements, and Current Situation. In: Filho, W. L. et al. (eds.), *Quality Education*, Springer, pp. 328–336. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-95870-5>.
- Marchisio, S. 2018. Diritto all'istruzione e integrazione dei rifugiati. *Ordine internazionale e diritti umani*, pp. 267–275.
- Mrvić-Petrović, N. & Čolović, V. 2013. Položaj nacionalnih manjina, grupa i zajednica u oblasti visokog obrazovanja. *Strani pravni život*, 3, pp. 259–277.

- Rosser, A., Anuradha J. 2013. From User Fees to Fee Free: The Politics of Realising Universal Free Basic Education in Indonesia. *Journal of Development Studies*, 49 (2), pp. 175–189. DOI: <https://doi.org/10.1080/00220388.2012.671473>.
- Ćavar, K., & Džinić, M. 2022. Pravo djeteta na odgoj i obrazovanje u kanonskom i međunarodnom pravu. *Obnovljeni život*, 77(1), str. 65–77. DOI: <https://doi.org/10.31337/oz.77.1.5> (25. 2. 2023).
- Filho, W. L. *et al.* (eds.). 2020. *Quality Education*. Springer (Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals Series).
- Hannum, H. 1998. The UDHR in National and International Law. *Health and Human Rights*, 3(2), pp. 144–158. DOI: <https://doi.org/10.2307/4065305>
- Čović, A. 2017. *Prava deteta: evolucija, realizacija i zaštita*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Widoyoko, J. D. 2010. The Education Sector: The Fragmentation and Adaptability of Corruption. In: Aspinall, E. & Klinken, G. van (eds.), *The State and Illegality in Indonesia*. Leiden: KITLV Press, pp. 165–187. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004253681_010

Pravni izvori

- Afrička povelja o pravima čoveka i naroda - Organization of African Unity (OAU). *African Charter on Human and Peoples' Rights* ("Banjul Charter"). 27.06.1981, CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982). Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3630.html> (1.5.2023).
- Afrička povelja o pravima i dobrobiti deteta - Organization of African Unity (OAU). *African Charter on the Rights and Welfare of the Child*. 11.07.1990, CAB/LEG/24.9/49. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38c18.html> (1. 4. 2023).
- BayEUG - Bayerisches Gesetz über das Erziehungs- und Unterrichtswesen in der Fassung der Bekanntmachung vom 31. Mai 2000 (GVBl. S. 414, 632) BayRS 2230-1-1-K. Dostupno na: <https://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayEUG> (1. 4. 2023).
- Brem. LVerf - Landesverfassung der Freien Hansestadt Bremen in der Fassung vom 08. Juni 2019 (Brem. GBl. S. 365), zuletzt geändert durch Gesetz vom 28. Februar 2023 (Brem.GBl. S. 204). Dostupno na: https://www.transparenz.bremen.de/metainformationen/landesverfassung-der-freien-hansestadt-bremen-in-der-fassung-der-bekanntmachung-vom-12-august-2019-136393?asl=bremen203_tpgesetz.c.55340.de&template=20_gp_ifg_meta_detail_d (1. 4. 2023).
- Deklaracija UN o pravima deteta - UN General Assembly. *Declaration of the Rights of the Child*. A/RES/1386 (XIV). 20.11.1959, 14 U.N. GAOR Supp. (No. 16) at 19, U.N. Doc. A/4354. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38e3.html> (1. 4. 2023).
- Dodatni protokol uz Američku konvenciju o ljudskim pravima (Protokol iz San Salvadora) - Organization of American States (OAS). *Additional Protocol to the*

- American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights* ("Protocol of San Salvador"). 16. 11. 1999, A-52. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b90.html> (1. 4. 2023).
- Evropska konvencija o ljudskim pravima - Council of Europe. *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14*. 4. 11. 1950, ETS 5. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b04.html> (1. 4. 2023).
- Zakon za učebnici za osnovno i sredno obrazovanje, *Služben vesnik na Republika Makedonija*, br. 98/2008, 99/2009, 83/2010, 36/2011, 135/2011, 46/2012, 24/2013, 120/2013, 29/2014, 146/2015, 217/2015, 30/2016 i 21/2018.
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, *Službeni glasnik RS*, br. 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon i 129/2021.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020, i 129/2021.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009.
- Zakon o potvrđivanju Revidirane evropske socijalne povelje, *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009.
- Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomski, socijalnim i kulturnim pravima, *Službeni list SFRJ*, br. 7/1971.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 15/1990 i *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 4/1996 i 2/1997.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 11/1981.
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, *Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 – ispr. i *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 12/2010 i 10/2015.
- Zakon o udžbenicima, *Službeni glasnik RS*, br. 27/2018.
- Zakon o udžbenicima, *Službeni glasnik RS*, br. 68/2015.
- Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu, *Narodne novine*, br. 116/2018, 85/2022 na snazi od 23. 7. 2022.
- Konvencija UN o pravima deteta - UN General Assembly. *Convention on the Rights of the Child*. A/RES/44/25. 20. 11. 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577, p. 3. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38f0.html> (1. 4. 2023).
- Konvencija UN o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena - UN General Assembly. *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*. A/RES/34/180. 18. 12. 1979, United Nations, Treaty Series, vol. 1249, p. 13. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3970.html> (1. 4. 2023).
- Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom - UN General Assembly. *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. A/RES/61/106. 24. 1. 2007. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/45f973632.html> (1. 4. 2023).

- Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u obrazovanju - UN Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO). *Convention Against Discrimination in Education*. 14. 12. 1960. <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3880.html> (30. 9. 2022).
- Limburški principi o implementaciji Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima - *Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, UN doc. E/CN.4/1987/17, 1987. Dostupno na: <https://www.escr-net.org/resources/limburg-principles-implementation-international-covenant-economic-social-and-cultural> (1. 4. 2023).
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima - UN General Assembly. *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. A/RES/2200(XXI). 16.12.1966, United Nations, Treaty Series, vol. 993, p. 3. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36c0.html> (1. 4. 2023).
- Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 064/02 od 28. 11. 2002, 031/05 od 18. 5. 2005, 049/07 od 10. 8. 2007, *Službeni list Crne Gore*, br. 004/08 od 17. 1. 2008, 021/09 od 20. 3. 2009, 045/10 od 4. 8. 2010, 073/10 od 10. 12. 2010, 040/11 od 8. 8. 2011, 045/11 od 9. 9. 2011, 036/13 od 26. 7. 2013, 039/13 od 7. 8. 2013, 044/13 od 20. 9. 2013, 047/17 od 19. 7. 2017, 059/21 od 4. 6. 2021, 076/21 od 9. 7. 2021, 146/21 od 31. 12. 2021
- Povelja o osnovnim pravima Evropske unije - European Union: Council of the European Union. *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (2007/C 303/01). 14. 12. 2007, C 303/1. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/50ed4f582.html> (1. 4. 2023).
- Revidirana evropska socijalna povelja - Council of Europe. *European Social Charter (Revised)*. 3. 5. 1996, ETS 163. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3678.html> (1. 4. 2023).
- SchG - Schulgesetz für Baden-Württemberg in der Fassung vom 1. August 1983 (GBl. 1983, S. 397), letzte berücksichtigte Änderung vom 22. November 2022 (GBl. S. 589). Dostupno na: <https://www.landesrecht-bw.de/jportal/?quelle=jlink&query=SchulG+BW&psml=bsbawueprod.psml&max=true&aiz=true> (1. 4. 2023).
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima - UN General Assembly. *Universal Declaration of Human Rights*. A/RES/217. 10. 12. 1948, 217 A (III). Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3712c.html> (1. 4. 2023).
- Ustav Luizijane – Louisiana State Senate. *Louisiana Constitution of 1974*. Dostupno na: <https://law.justia.com/constitution/louisiana/> (1. 4. 2023).
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006 i 115/2021.
- HSchG - Hessisches Schulgesetz in der Fassung vom 1. August 2017 (GVBl. S. 150), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 7. Dezember 2022 (GVBl. S. 734). Dostupno na: https://www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?xid=169561,1 (1. 4. 2023).

Sudska praksa i praksa kvazisudskih tela

- “*Relating To Certain Aspects Of The Laws On The Use Of Languages In Education In Belgium*“ v *Belgium*, predstavke br. 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, presuda ESLJP, 23. 7.1 968.
- Board of Education v Sinclair*, No. 268, Supreme Court of Wisconsin, 222 N.W.2d 143, 14. 10. 1974.
- Bond v Ann Arbor School District*, No. 52567, Supreme Court of Michigan, 178 N.W.2d 484, 17. 7. 1970.
- Cardiff v Bismarck Public School District*, No. 9388, Supreme Court of North Dakota, 263 N.W.2d 105, February 16, 1978 (as corrected 2. 3. 1978).
- CESCR General Comment No. 11: Plans of action for primary education (Art. 14), on 10. 5. 1999, E/C.12/1999/4.
- CESCR General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13), 08.12.1999, E/C.12/1999/10.
- CRC Concluding observations on the combined second and third periodic reports of Serbia, 7.3. 2017, CRC/C/SRB/CO/2-3.
- CRC Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 44 of the Convention: Concluding Observations: Serbia, 20.6.2008, CRC/C/SRB/CO/1.
- CRC Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 44 of the Convention: Concluding Observations: Colombia, 8.6.2006, CRC/C/COL/CO/3.
- CRC Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 44 of the Convention: Concluding Observations: Myanmar, 30.6.2004, CRC/C/15/Add.237.
- Leyla Şahin v Turkey*, predstavka br. 44774/98, presuda ESLJP, 10. 11. 2005.
- Ponomaryovi v Bulgaria*, predstavka br. 5335/05, presuda ESLJP, 21. 6. 2011.
- Randolph County Bd. of Educ. v Adams*, No. 22902, Supreme Court of Appeals of West Virginia, 467 S.E.2d 150, 14. 12. 1995.
- Tyrer v UK*, predstavka br. 5856/72, presuda ESLJP, 25. 4. 1978.

Internet izvori

- Anđelković, N. 2021. Finska i obrazovanje: Pet zanimljivosti o školama u ovoj nordijskoj zemlji. *BBC*. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-58331254> (1. 4. 2023).
- Anonim. 2022. Besplatni udžbenici i ove godine za sve osnovce. *Opština Ruma*. Dostupno na: https://ruma.rs/page.php?pro_id=1523 (1. 4. 2023).
- Anonim. 2022. Grad Zrenjanin obezbedio besplatne udžbenike, torbe i pribor za đake prvake. *Dnevni list Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/grad-zrenjanin-obezbedio-besplatne-udzbenike-torbe-i-pribor-za-djake-prvake/> (1. 4. 2023).
- Bundesministerium für Arbeit und Wirtschaft. AusBildung bis 18. N.D. Dostupno na: https://www.oesterreich.gv.at/themen/jugendliche/ausbildung_bis_18.html (31.5.2023).

- Blagojević, D. 2022. Besplatni udžbenici – zašto to može Beograd, Novi Sad, Kragujevac, a Niš ne?. *Dnevni list Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/besplatni-udzbenedici-zasto-to-moze-beograd-novi-sad-kragujevac-a-nis-ne/> (1. 4. 2023).
- Global Education Cooperation Mechanism – Education 2030. Dostupno na: <https://www.sdg4education2030.org> (31. 5. 2023).
- GOV.UK. School and education. N.D. Dostupno na: <https://www.gov.uk/apply-free-school-meals> (1. 4. 2023).
- Education System of Bosnia and Herzegovina. N.D. Dostupno na: <https://www.bosnia-herzegovinaeducation.info/education-system> (1. 4. 2023).
- European Commission. 2022. Eurydice – France. Dostupno na: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/france/early-childhood-and-school-education-funding> (1. 4. 2023).
- European Commission. 2023a. Eurydice – Lithuania. Dostupno na: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/lithuania/overview> (1. 4. 2023).
- European Commission. 2023b. Eurydice – Slovenia. Dostupno na: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/slovenia/early-childhood-and-school-education-funding> (1. 4. 2023).
- Kronen Zeitung. 2019. Schulbücher: „Immer öfter müssen Eltern bezahlen“. Dostupno na: <https://www.krone.at/2028454> (1. 4. 2023).
- Laas, M. 2023. Primary Schools in the United Kingdom. *Expatica*. Dostupno na: <https://www.expatica.com/uk/education/children-education/primary-schools-in-the-united-kingdom-675750/#state-costs> (1. 4. 2023).
- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog Republike Srbije. N.D. Dostupno na: <https://www.minljmpdd.gov.rs/lat/ljudska-prava.php> (1. 4. 2023).
- Ministarstvo prosvjete. 2022. Ministarstvo prosvjete i ove godine obezbijedilo besplatne udžbenike za sve osnovce. Dostupno na: <https://www.gov.me/clanak/ministarstvo-prosvjete-i-ove-godine-obezbijedilo-besplatne-udzbenedike-za-sve-osnovce> (1. 4. 2023).
- Ministarstvo prosvete. Besplatni udžbenici. N.D. Dostupno na: <https://mpn.gov.rs/prosveta/udzbenedici/besplatni-udzbenedici/> (1. 4. 2023).
- Ministère de l'Éducation nationale. 2012. Files on School Education – School Education in France. Dostupno na: https://cache.media.eduscol.education.fr/file/dossiers/07/3/2013_School_Education_in_France_244073.pdf (1. 4. 2023).
- Mladenović, E. 2022. Grad Leskovac treću godinu zaredom izdvaja 6.000 za udžbenike prvaka, biće obezbeđen i prevoz učenika. *Jugmedia*. Dostupno na: <https://jugmedia.rs/grad-leskovac-trecu-godinu-zaredom-izdvaja-po-6-000-za-udzbenedike-prvaka-bice-obezbenedjeni-prevoz-ucenika/> (1. 4. 2023).
- Mreža organizacija za decu Srbije. 2017. Analiza Nacrta zakona o udžbenicima. Dostupno na: <https://zadecu.org/analiza-nacrta-zakona-o-udzbenedicima/> (6. 2. 2023).
- ORF. 2023. Schulbuchaktion: Budget wird um 7,4 Millionen erhöht. Dostupno na: <https://orf.at/stories/3305972/> (1. 4. 2023).

- Osman, N. 2011. Is This the Final Bell for School Fees in Indonesia. *Jakarta Globe*. Dostupno na: <https://jakartaglobe.beritasatu.com/archive/is-this-the-final-bell-for-school-fees-in-indonesia/> (25. 3. 2023).
- Poslanička grupa SRPSKI POKRET DVERI – PATRIOTSKI BLOK. 2022. Predlog zakona o izmenama Zakona o udžbenicima. Dostupno na: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/13_saziv/1831-22..pdf (1. 4. 2023).
- Republički sekretarijat za javne politike. 2018. Analiza efekata Nacrta zakona o udžbenicima. Dostupno na: <https://rsjp.gov.rs/upload/ANALIZA%20EFEKATA%201.03.pdf> (1.4.2023).
- Right to Education. Free Education. N.D. Dostupno na: <https://www.right-to-education.org/issue-page/free-education> (31.5.2023).
- Ryman Blog. 2022. Back to School Checklist 2022. Dostupno na: <https://www.ryman.co.uk/blog/back-to-school-checklist> (1. 4. 2023).
- Scholaro Database Countries. N.D. Dostupno na: <https://www.scholaro.com/db/Countries> (1. 4. 2023).
- Schulbuchaktion. N.D. Dostupno na: <https://www.schulbuchaktion.at/index2.html> (1. 4. 2023).
- Senatsverwaltung für Bildung, Jugend und Familie. Lehr- und Lernmittel. Dostupno na: <https://www.berlin.de/sen/bildung/unterricht/medien/lehr-und-lernmittel/> (1. 4. 2023).
- The Local France. 2021. Back to School in France: How Much Will It Cost, and How Can You Save Money? Dostupno na: <https://www.thelocal.fr/20210819/back-to-school-in-france-how-much-will-it-cost-and-how-can-you-save-money> (1. 4. 2023).
- UNESCO, 2022. *International Literacy Day – Transforming literacy learning spaces*. Dostupno na: <https://en.unesco.org/sites/default/files/ild-2022-cn-en.pdf> (1. 4. 2023).
- Fondacija Alek Kavčić. N.D. Dostupno na: <https://fondacijaalekkavcic.org> (1. 4. 2023).

IZAZOVI DIGITALIZACIJE RADA I ZAŠTITE LIČNIH PODATAKA

Sažetak

Inovacije u oblasti informacionih i komunikacionih tehnologija su omogućile brže i efikasnije odvijanje ekonomskih transakcija, lakši protok informacija i razmenu velike količine podataka. Premda napredak u oblasti visoke tehnologije donosi određene prednosti, za njega se vezuju i brojni izazovi, budući da pametni uređaji i novi oblici nadzora omogućavaju stvaranje velike baze podataka o ličnosti. Podaci imaju ključnu ulogu u radu digitalnih platformi i obezbeđuju njihovo dobro funkcionisanje, zbog čega digitalne platforme prikupljaju potrebne podatke već u momentu registracije radnika na platformi. To vodi informacionoj asimetriji i nejednakosti, što dodatno otežava položaj platformskih radnika koji, za razliku od digitalne platforme, raspolazu minimumom informacija. Naime, digitalne platforme uskraćuju radnicima informacije o korisnicima njihovog rada, broju i vrsti radnih zadataka koje treba da izvrše, iskustvima klijenata na osnovu kojih su donete odluke o negativnim poenima i diskonekciji radnika sa platforme. Potonja informacija se u svetlu Opšte uredbe o zaštiti podataka o ličnosti Evropske unije smatra ličnim podatkom koji mora biti dostupan radniku na koga se odnosi. U tom smislu, ocena kvaliteta rada koja se smatra ličnim podatkom uživa zaštitu i može biti korišćena kao osnov za automatsku deaktivaciju naloga radnika samo pod određenim uslovima.

Ključne reči: digitalne platforme, podaci o ličnosti, platformski radnik, algoritamsko upravljanje.

* Master pravnica, doktorantkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Srbija.
E-mail: tijanarkovacevic@gmail.com

CHALLENGES OF DIGITALIZATION OF WORK AND PROTECTING PERSONAL DATA

Summary

Innovations in the field of information and communication technologies have facilitated faster and more efficient economic transactions, seamless information flow, and the exchange of large volumes of data. While advancements in high technology bring numerous benefits, they also come with various challenges. Smart devices and new surveillance methods have enabled the creation of extensive databases of individuals, leading to certain concerns. Data plays a crucial role in the functioning of digital platforms, ensuring their optimal performance. Consequently, these platforms collect necessary data during the worker registration process. However, this practice creates information asymmetry and inequality, as digital platforms possess a wealth of data, whereas platform workers have limited access to information. To be more precise, digital platforms deprive workers of vital information concerning the users availing their services, the quantity and nature of assigned tasks, as well as client feedback that shapes decisions related to negative ratings and the termination of workers' connection to the platform. In the light of the General Data Protection Regulation, this information is considered personal data and should be made available to the relevant worker. Accordingly, the evaluation of work quality, which qualifies as personal data, is safeguarded and can only serve as a basis for the automatic deactivation of a worker's account under specific conditions.

Keywords: digital platforms, personal data, platform worker, algorithmic management.

1. Uvodna razmatranja

Savremeno radno pravo se suočava sa brojnim izazovima od kojih su neki usko skupčani sa napretkom u sferi informacionih i komunikacionih tehnologija. Novo informaciono doba označilo je početak dominacije virtuelnog sveta nad realnim, koji menja način na koji čovek razmišlja, komunicira i prenosi značenje. Sagledavajući domašaj digitalizacije i moguće rizike delotvornog ostvarivanja garantovanih prava, Andonović tačno navodi da „pronasci u oblasti nauke

i tehnologije menjaju koncept savremenog života, utiču na percepcije čoveka, njegove aktivnosti i menjaju moralni i pravni ambijent u okviru koga se društvo razvija i funkcioniše” (Andonović, 2020, p. 111).¹

Taj elektronski postmodernizam stavlja na kocku dušu pojedinca i društva u celini, podrivajući samu suštinu ličnog i kolektivnog identiteta i trajanja. U stvari, digitalizacija menja svet koji nas okružuje, uvodi nove načine društvene interakcije i saradnje i generiše nove vrednosti. Poplave informacija koje su prekrile prostore nacionalnih država umrežile su „globalno (elektronsko) selo”, poprimajući karakter fatalnog značaja po sudbinu čoveka i društva, menjajući ne samo životne navike nego i obrasce mišljenja i vrednovanja (Jevtović & Aracki, 2014, p. 320).² Nadalje, digitalizacija dovodi do promena u pristupu radnom odnosu, utiče na radne procese i kreira nove forme rada. U tom drugačijem društveno-ekonomskom ambijentu otvaraju se nova pitanja vezana za ostvarivanje i zaštitu prava građana i radnika.

O nepovratnom talasu digitalizma koji nas svakodnevno zapljuskuje, kako na radu, tako i van rada, u svakodnevnom životu, Makluan kazuje: „Međutim, stvarna revolucija se sastoji u ovoj kasnoj i produženoj fazi 'prilagođavanja' vaskolikog ličnog i društvenog života novom modelu percepcije koji je uspostavila nova tehnologija” (McLuhan, 1973, p. 56). Na opasnost hladnog svetla kompjuterskog ekrana ukazuje i Birkec (1997, p. 53), koji upotrebu interneta doživljava kao negativnu pojavu koju prate osiromašenje ljudske ličnosti, negiranje vremena i prostora i ukidanje privatnosti. Pritom, važan segment prava na privatnost je zaštita podataka o ličnosti, što prvenstveno znači zaštitu od svake neovlašćene i prekomerne obrade podataka o ličnosti.

Dijametralno suprotan stav zauzima američki futurolog Negropong (1998, p. 45), zastupnik bezgraničnog „tehnološkog optimizma”, koji afirmiše što veće ulaganje u pametne uređaje i moderne sisteme komunikacije i povezivanja. U knjizi

¹ U klasičnom grčkom jeziku tehnologija označava umeće ili veštinu koja se koristi u određenom postupku i služi zadovoljenju unapred postavljenog cilja.

² O stvaranju virtuelnog radnog mesta pisao je još šezdesetih godina prošlog veka Makluan navodeći da je bežična tehnologija doprinela ubrzanom povezivanju tržišta sveta u „globalno (elektronsko) selo” (McLuhan, 1973, p. 24). Ovaj autor je poznat po originalnim idejama i ekstremnim stavovima o savremenom društvu koje je povezano na globalnom nivou, ali okamenjeno i neosetljivo. Njegove vizije „svetskog sela” predstavljaju putokaz za digitalnu budućnost koja izgrađuje takozvani „nadzorni kapitalizam” kao refleksiju kapitalizma marksističkog doba. Razlog za to je što su vlasnici multinacionalnih kompanija u želji za uvećanjem profita voljni da zamene čoveka algoritmom koji će nadzirati rad platformskih radnika i donositi odluke na digitalnoj platformi koje se tiču njihovog statusa. Po Zubofu (2019, p. 16) „nadzorni kapitalizam” dovodi do pojave nove vrste moći oličene u instrumentalizmu kao pojmu. Shodno tome, istaknuta profesorka harvardske škole i tvorac kovanice „nadzorni kapitalizam” istakla je potrebu da se obezbedi zaštita podataka o ličnosti i privatnosti radnika.

zanimljivog naslova *Biti digitalan*, on obrazlaže svoje uverenje da će tek u informatičkom društvu biti moguća puna sloboda svakog pojedinca, podržana kompjuterima i telekomunikacijama kao „konačnom tehnologijom slobode”, u kojoj najveću vrednost ima informacija kao razmenska roba (Andevski & Vučković, 2012, p. 93).³ Taj manifest kompjuterske ere trpi brojne kritike u digitalnoj ekonomiji, pa se o slobodi rada platformskih radnika može govoriti samo u kontekstu u kojem ga upotrebljava Teranova (1967, p. 36) odnosno kao inovativni razvoj dobro poznate logike kapitalističke eksploatacije radnika. Ova autorka je skovala termin „slobodan rad” (*free labor*) u istoimenom članku dajući mu ambivalentno značenje budući da je reč o radu koji je istovremeno slobodan u smislu dobrovoljnosti vršenja podređenog rada, ali i slobodan u smislu oslobođenja od plaćanja za izvršeni rad. Naime, digitalne platforme mogu uskratiti radnicima isplatu naknade za rad ako klijenti iskažu nezadovoljstvo postignutim rezultatima.

2. Zaštita ličnih podataka kao neotuđivo pravo

Razvoju zaštite podataka kao posebnog prava doprineo je jedinstveni nemački koncept informacionog samoodređenja. Nemačka savezna vlada je 1983. godine planirala da sprovede opšti popis stanovništva radi sprovođenja Zakona o popisu stanovništva koji je godinu dana ranije jednoglasno usvojen u Bundestagu (Gasmi & Prlja, 2020, p. 8; Franzius, 2015, p. 259). Pritom, Zakon je usvojen bez sprovođenja ozbiljnije skupštinske debate koja bi se ticala zaštite podataka. Nemačko stanovništvo je negodovalo zbog njegovog usvajanja iz straha od nadzora i zbog verovanja da takav statistički popis predstavlja nedopuštenu invaziju na privatnost. To je dovelo do burne javne diskusije i oštrog protesta da bi konačno rezultiralo podnošenjem tužbe Saveznom ustavom sudu Nemačke. Sud je imao velika ovlašćenja koja su dosegala do mogućnosti poništaja federalnih državnih akata, što je i učinjeno kada je Zakon o popisu stanovništva proglašen neustavnim zbog povrede ustavom garantovane lične slobode i prava na ljudsko dostojanstvo (Albers, 2012, p. 110). Rasuđivanje Suda se temeljilo na potrebi zaštite ličnosti, a zasnovano je u ogromnoj meri na teoriji socioloških sistema i radovima čuvenog nemačkog sociologa Nikolasa Luhmana.⁴ Zaštita ličnih podataka

³ Slobodu rada koju nam tehnologija donosi oštro je demantovao Fridman (1978, p. 34) nazivajući je „opasnom mistifikacijom”. Na istom stanovištu je i Horvat (1975, p. 23). On digitalizaciju dovodi u vezu sa fenomenom reifikacije koji ukazuje na gubitak društvenosti u društvenim odnosima. Naime, „reifikacija označava stanje u kom se odnosi među osobama izražavaju i doživljavaju kao odnosi među stvarima. Društveni odnosi gube svoj društveni karakter i postaju mistificirani kao tehnološki...”, te umesto „oslobođenja rada” dolazi do „otuđenja rada”.

⁴ Zaštita podataka nije sama sebi cilj budući da služi ostvarivanju prava koja proizlaze iz

je neophodna za slobodni i samoodređeni razvoj pojedinca, s tim da se pravo na informaciono samoodređenje ne daje samo radi zaštite ličnosti pojedinca budući da je konstituisano i u interesu javnosti kako bi se uspostavio demokratski poredak (Xie, 2017, p. 54; Bull, 2011, p. 33). Sledstveno tome, ako je intervencija u prava pojedinaca neophodna radi zaštite opšteg pravnog interesa, građani se moraju staviti u poziciju u kojoj mogu proceniti rizike koji su povezani sa obradom njihovih ličnih podataka. Otuda se nemački koncept informacionog samoodređenja umnogome razlikuje od ideja o privatnosti kao „pravu da budete ostavljeni na miru” (Danilović, 2017, p. 164). Zaštita ličnih podataka često ima širi okvir, koji prevazilazi privatnost, a koji se tiče pravičnosti, transparentnosti, odgovornosti, nediskriminacije, zakonitosti i proporcionalnosti. Štaviše, zaštita podataka o ličnosti ima više „proceduralnu” prirodu u poređenju sa pravom na privatnost. Uprkos tim razlikama, široko je rasprostranjena terminološka zbrka u pogledu prava na privatnost i prava na zaštitu podataka o ličnosti (Budak, 2019, p. 65; Tzanou, 2022, p. 437). Razlog je što se u evropskim državama najčešće koristi izraz zaštita podataka (engl. *data protection*) koji potiče od nemačke reči za privatnost (nem. *Datenschutz*), dok se u zemljama engleskog govornog područja praktikuje upotreba termina informaciona privatnost kao deo politike privatnosti i zaštite podataka na mreži (vid. Tzanou, 2017, p. 14). Termin zaštita podataka je u stranoj literaturi kritikovan zato što je u nazivu došlo do neopravdanog izmeštanja fokusa sa fizičkog lica koje je indirektni subjekt zaštite na sam predmet zaštite. Umesto pravljenja razlike između subjekta zaštite i predmeta zaštite, Andonović i Prlja se opredeljuju za drugačiji, to jest „sholastički” pristup u kojem se pod objektom zaštite grupišu podaci o ličnosti, ali i prava i slobode fizičkih lica u vezi sa njima (Andonović & Prlja, 2020, p. 19).

Štaviše, dodatan problem stvara i činjenica da granice pojma privatnosti nisu jasno postavljene, budući da se u teoriji koncept privatnosti toliko „raširio” da pokriva čitav skup društvenih vrednosti, prava i interesa pojedinaca kojima se štiti ljudsko dostojanstvo, čast i ugled. U tom smislu, koncept privatnosti je neraskidivo vezan sa privatnom autonomijom pojedinca, slobodom nesmetanog razvoja sopstvene ličnosti kroz komunikaciju sa drugima i zabranom zadiranja nepozvanih lica u privatni život (Kovač-Orlandić, 2020, p. 86).⁵ Osim negativnog određenja, savremeni koncept privatnosti ponuđen u pravnoj doktrini u sebi integriše i pravo na kontrolu podataka o sebi i svom životu.

ljudskog dostojanstva i slobodnog razvoja ličnosti. To je jedan od temelja nemačkog društvenog poretka i stoga uživa prioritet, po rečima uvaženog profesora Bula (2011, p. 1).

⁵ U istom članu u kojem garantuje slobodan razvoj ličnosti, Ustav Republike Srbije pruža zaštitu i ljudskom dostojanstvu koje jeste suštinsko svojstvo ličnosti i glavni sastojak čovekovog bića (Andonović, 2019, p. 90).

Zapravo, pravo na zaštitu podataka o ličnosti nastalo je iz prava na privatnost i postalo autonomno pravo od neprocenjivog značaja za zaštitu dostojanstva ličnosti (Gasmi & Prlja, 2020, p. 10). Upravo iz tih razloga, i pre više od jedne decenije, Međunarodna organizacija rada identifikovala je višestruku upotrebu ličnih podataka kao veoma značajnu pretnju privatnosti radnika (International Labour Organization, 1997, p. 4). No, pitanje je koliko je realno izvodljivo i moguće ostvarenje kontrole ličnih podataka u praksi imajući u vidu prirodu radnog odnosa i subordiniran položaj zaposlenog (Danilović, 2017, p. 164).⁶

Analizirajući autonomiju ličnosti kao osnov ljudskog dostojanstva i svake umne prirode Kant (2016, p. 13) izvodi zaključak da sve ima neku cenu ili dostojanstvo. Ono što ima cenu je relativna kategorija i nema svrhu samo po sebi jer nije obdareno prirodnim svetlošću. U odsustvu unutrašnje vrednosti, ono je merljivo i može biti zamenjeno nečim drugim kao njegovim ekvivalentom. Prema Dimitrijeviću (2014, p. 5), „Ono što je uzvišenije od svake cene je ono što ne dopušta ekvivalent, a to je ljudsko dostojanstvo.” Reč je o supstancijalnoj vrednosti koja zauzima prvo mesto u sistemu vrednosti. „Zakonodavstvo bi trebalo da uvažava ljudsko dostojanstvo, odnosno 'bezuslovnu, neuporedivu vrednost', za koju Kant zahteva poštovanje kao 'dolični izraz ocene koju umno biće može o njoj da ustanovi'” (Dimitrijević, 2014, p. 5).⁷ Idući Kantovim putem primećujemo da je dostojanstvo narušeno kada pojedinac nije u mogućnosti da vrši svoje vlastite sposobnosti zato što ga društvene strukture potpuno guše i iskorišćavaju (Kant, 2016, p. 14). Preneto na teren radnog prava to bi značilo prekarni rad, faktičku potčinjenost i trajno stanje nesigurnosti koje primorava radnike na pristajanje na eksploataciju. Pored toga, dostojanstvo na radu podrazumeva korektno, i u granicama neophodnog, raspolaganje ličnim podacima o licima koja rade.

Po shvatanju Andonovića (2019, p. 90), kao javni oblik čovekove ličnosti različiti podaci o ličnosti svakodnevno se upotrebljavaju i razmenjuju, označavajući i bliže određujući subjekte i druge elemente pravnog odnosa. Lični podaci su sastavni deo ličnosti zbog čega svaka povreda ličnog podatka automatski dovodi do povrede čovekove ličnosti. Upravo taj razlog iziskuje izgradnju pravnog aparatusa koji će omogućiti delotvornu zaštitu podataka o ličnosti u profesionalnoj sferi, uključujući i nove forme rada.

⁶ U nekim pravnim sistemima, poseban naglasak je stavljen na slobodu privatnih stranaka da zaključuju sporazume, što ima za posledicu limitiranje državne intervencije u oblasti zaštite privatnosti na radu. Na drugoj strani su države koje pravo na privatnost uzdižu na nivo fundamentalnog prava koje se ne može ukinuti i koje proističe iz opšteg koncepta radnik–građanin (Ogriseg, 2017, p. 4).

⁷ „Zahvaljujući svemu tome, ljudsko dostojanstvo je i uslov i posledica ljudske slobode, čovekovog ličnog samopotvrđivanja i mogućnosti samoodređenja u svim konstelacijama gde će ispoljava odgovarajući prostor za ljudsku delatnost...” (Vračar, 1983, p. 164).

3. Platformski rad

Razmena velike količine podataka stvorila je osnove za uspon digitalne ekonomije i digitalnih platformi. Digitalne platforme nastaju kao rezultat tehnološkog napretka i ujedno označavaju najveću transformaciju u svetu rada koja se dogodila u poslednjih nekoliko decenija. Platformski rad se posmatra kao hibridni model radnog angažovanja budući da nedostaje bipolarna struktura radnog odnosa, gde se na jednoj strani nalazi zaposleni koji vrši rad, a na drugoj strani poslodavac koji obezbeđuje dovoljnu količinu rada (Kovačević, 2021, p. 107). Naime, digitalna platforma funkcioniše kao posrednik između lica kojima je potreban rad da bi obezbedila sredstva za život i lica kojima je potrebna radna snaga da bi zadovoljila lične potrebe ili željene poslovne ciljeve. Dakle, digitalna platforma ne obezbeđuje rad licima koja imaju potrebu za radom, nego ih dovodi u vezu sa drugim licima ne bi li sama uspešno realizovala istaknute zahteve (Božićić, 2021, p. 272). Sledstveno tome, internet platforma nije ponudilac poslova i vlasnik kapitala u klasičnom smislu, stoga ni krajnji korisnik uloženog rada.

Ekonomija deljenja uključuje tri grupe aktera: privatna lica koja pružaju povremeno usluge, pružaoci usluga koji istupaju u svom profesionalnom svojstvu, korisnici usluga i saradnička platforma koja povezuje korisnike usluga i pružaoce usluga i olakšava međusobne transakcije.⁸ O ubrzanom rastu platformske ekonomije na području EU svedoče podaci o ostvarenim prihodima koji premašuju 20 milijardi evra, kao i to da na tom prostoru ima više od 500 digitalnih platformi i preko 28 miliona platformskih radnika (Dragičević, 2021, p. 149). Razmere ove ekonomije, brojnost radne snage i količinu rada koji se preko digitalnih platformi obavlja još uvek je teško precizno izmeriti kako zbog neujednačenih istraživačkih pristupa i problema sa metodologijom merenja kratkotrajnih poslova i mikrozadataka koji se postavljaju na mreži, tako i zbog nedovoljno transparentne politike i rada digitalnih platformi.

Ipak, saglasnost postoji da je platformski rad u poslednjih nekoliko godina u naglom porastu i da zauzima veliki udeo u tržištu rada zajedno sa novim oblicima rada, nesigurnim i privremenim poslovima. Takođe, statistički podaci pokazuju da postoji disproporcija između ponude i tražnje radne snage, što dodatno otežava položaj platformskih radnika. Na pojedinim platformama 90% registrovanih radnika ne uspeva da nađe posao, što su poražavajuće brojke. U istraživanju koje je pre nekoliko godina sproveo Eurofond, jasno se ukazuje na tri vektora promena u sferi rada – digitalizaciju, automatizaciju i platformizaciju (Baiocco *et al.*, 2022, p. 8). Ovi pojmovi su međusobno povezani, uzimajući u obzir to da

⁸ U ovoj oblasti je najveći broj subjekata koji rade samostalno i angažuju se za određene zadatke na vremenski ograničen rok.

digitalizacija rada olakšava i u neku ruku favorizuje algoritamsko upravljanje. Uz to, algoritamsko upravljanje je ugrađeno u digitalni prostor, to jest mrežu – digitalnu platformu preko koje se odvijaju transakcije u vidu pružanja usluga i plaćanja. Otuda, platformizacija rada označava korišćenje digitalnih radnih platformi u obliku aplikacija ili sličnog elektronskog sistema za koordinaciju radnih procesa (Baiocco *et al.*, 2022, p. 9).

S tim u vezi, da bi mogao da koristi usluge platforme, radnik se obavezno registruje, odnosno pristupa uslovima korišćenja usluga koje pruža platforma i drugim korisničkim politikama sadržanim u formularnim ugovorima (engl. *clickwrap*) (Dragićević, 2021, p. 150). Pritom, budući da radnik ne učestvuje u izradi sadržine tog ugovora, formularni ugovor je po svojoj prirodi adhezioni ugovor. Osim što zahtevaju poštovanje kodeksa ponašanja u vezi sa korišćenjem platforme, formularni ugovori pokrivaju i druge aspekte kao što su prihvatanje ili odbijanje rada, način plaćanja, isključenje sa platforme i deaktiviranje platformskog naloga i korišćenje podataka (Miguel *et al.*, 2022, p. 32).

4. Algoritamsko upravljanje

Na samom početku informatičke ere, u svom revolucionarnom delu *Gutenbergova galaksija: stvaranje tipografskog čoveka*, kanadski autor Makluan (1962, p. 45) definiše društva kroz informatičku prizmu u kojoj je komunikacija sve. Polazeći od toga da je tehnologija suština bitisanja i da je čovek samo jedan podatak u makrokosmosu podataka koji kruže svuda, autor u svom vanvremenskom filozofskom opusu dočarava na jedinstven način informatičku rekonfiguraciju savremenog čoveka (Makluan, 1962, p. 34). Komunikacija utiče na ljudsku svest i stvara tipografskog (digitalnog) čoveka koji predstavlja ništa drugo do fizičko otelotvorenje koda. Komunikacija je osnovna nit povezivanja i stvaranja u čijem središtu se nalazi čovek kao emanacija tehnike.⁹ S tim u vezi se postavlja pitanje da li je Makluanov pristup proučavanju uloge tehnologije u društvu tačan i da li se on može preslikati na mesto rada. Drugim rečima, može li zaposleni biti robot, odnosno može li poslodavac biti algoritam?¹⁰

⁹ U skladu sa njegovim teorijskim postavkama, tehnološka dostignuća su produžeci ljudskog tela, pa tako točak kao mehanički uređaj predstavlja produžetak čovekove noge (Makluan, 1962, p. 56).

¹⁰ Koliko se daleko otišlo svedoči i činjenica da je Sofija prvi robot kojem je dodeljeno državljanstvo Saudijske Arabije, što je otvorilo novo pitanje – može li robot biti nosilac prava i dužnosti? U nacrtu izveštaja Evropskog parlamenta iz 2016. godine, raspravljalo se o stvaranju specifičnog pravnog statusa za robote u slučajevima kada roboti donose autonomne odluke ili komuniciraju sa trećim licima. U svetlu toga, pravila bi se razlikovala između „pravne ličnosti” i „elektronske ličnosti” (Stefano, 2018, p. 3).

Algoritam je skup pravila u programskom kodu za rešavanje problema ili izvršavanje zadatka na osnovu unosa podataka.¹¹ To je skup instrukcija koji je napisao programer o tome kako računar treba da prikuplja i obrađuje podatke.¹² Otuda se algoritamsko upravljanje može definisati kao korišćenje kompjuterski programiranih procedura za izdavanje radnih naloga i uputstava, kontrolu i procenu rezultata rada. Jednostavno rečeno, algoritam izdaje komande, koordiniše aktivnosti i kontroliše rezultate. Nadalje, kontrola se vrši preko digitalnih uređaja koji prikupljaju i obrađuju informacije u realnom vremenu i prostoru (Božićić, 2019, p. 265).

Koncept algoritamskog upravljanja stavlja veći naglasak na algoritam i podatke koji ga „pothranjuju”, dok se medijum za koordinaciju stavlja u drugi plan (Benlian *et al.*, 2022, p. 826).¹³ Shodno tome, može postojati algoritamsko upravljanje bez digitalne platforme ako se digitalne informacije o procesu rada direktno prikupljaju i unose u kompjuterske sisteme koje menadžeri koriste i saopštavaju radnicima. Algoritamsko upravljanje se koristi kao generički termin da označi automatizovane sisteme za praćenje, nadgledanje i procenu radnog učinka i automatizovane sisteme za donošenje odluka koje utiču na radne uslove i položaj platformskih radnika (Reljanović, 2023, p. 375). No, razlika između automatskog praćenja rada putem elektronskih sredstava i automatskog odlučivanja je veštačka, budući da je reč o funkcionalno povezanim ovlašćenjima (Möhlmann & Zalmanson, 2017, p. 5).

Platforme kao inovativni poslovni modeli razvijaju nove metode upravljanja i kontrole radnika korišćenjem razvijenih digitalnih sistema, premda se analitika podataka primenjena na radne procese sreće i u tejljoristički rukovođenim organizacijama (vid. Cherry, 2016, p. 22).¹⁴ Štaviše, upotreba algoritamskog upravljanja se dovodi u vezu sa „digitalnim tejljorizmom” gde se digitalni uređaji koriste za podelu i standardizovanje zadataka, a algoritamsko upravljanje za centralizovanje kontrole i odlučivanje (Hatzopoulos, 2018, p. 154; Adams-Prassl, 2019, p.

¹¹ Etimološki posmatrano, iako naizgled deluje da je reč algoritam grčkog porekla, zapravo algoritam izvorno potiče od srednjovekovne latinske reči *algorismus* i dovodi se u vezu sa prezimenom persijskog matematičara *Al-Khwārizmī*, koji je napisao knjigu o algoritmu kao novom numeričkom metodu hindu-arapskog računanja koji je zamenio stare rimske brojeve (Hatzopoulos, 2018, p. 154).

¹² Podaci su ekonomski resurs koji digitalna platforma prikuplja iz različitih izvora (veb-stranica, mobilni telefon, GPS uređaj).

¹³ Enormna količina ličnih podataka kojima pojedine digitalne platforme raspolažu navela je Stuka (2018, p. 275) na zaključak da se značajna koncentracija tržišne moći upravo stiče na taj način, privlačenjem ličnih podataka ka koralnom grebenu digitalnog ekosistema.

¹⁴ Zadaci malog obima i ograničena naknada su karakteristike platformskog rada koji je nadmašio organizaciju rada utemeljenu na Tejljorovim postavkama (Hatzopoulos, 2018, p. 153).

3). U suštini, algoritamsko upravljanje označava pojednostavljen način odlučivanja, jer algoritam ne uzima niti može da uzme sve činjenice u obzir nego samo najvažnije ili one koje su izdvojene (Reljanović, 2023, p. 372). Odlučivanje nije izmešteno u smislu da klijenti ocenjuju radnika na način na koji to čini poslodavac, budući da kompanija koja upravlja platformom zadržava upravljačka ovlašćenja, dok klijenti prenose podatke o kvalitetu rada na platformu uz korišćenje algoritamskog sistema.

Poreklo algoritamskog upravljanja mnogi vide u Veberovom birokratskom sistemu¹⁵ koji postaje noćna mora Kafkinog glavnog junaka, a temelji se na strogoj hijerarhiji, detaljnoj podeli rada i formalizaciji procesa (upor. Weber, 2015, p. 74). Za razliku od klasičnog sistema regrutovanja novih zaposlenih, koji se bazira na izboru kandidata uzimajući u obzir njihovo obrazovanje, nivo kvalifikacija, veštine i radno iskustvo, algoritamsko podudaranje se često određuje prema indikatorima kao što su recenzije klijenata, ocene kupaca, stope otkazivanja i prihvatanja poslova i slično (Slee, 2015, p. 46). Naime, algoritmi procenjuju radnu efikasnost i ocenjuju performanse i ponašanje radnika koristeći brojne metrike i povratne informacije dobijene od korisnika usluga (Reljanović, 2023, p. 375).

Uz pomoć veštačke inteligencije se vrši procena produktivnosti i sposobnosti radnika za izvršavanje određenih zadataka. Konačno, poslodavci koriste algoritamsko upravljanje za raspoređivanje radne snage, koordinaciju i usmeravanje aktivnosti. Algoritamsko upravljanje zasnovano na veštačkoj inteligenciji na osnovu prikupljenih podataka o ponašanju (npr. stilu, karakteru, brzini vožnje) daje povratnu personalizovanu informaciju, preporuku kako povećati kvalitet usluge, a u ekstremnim situacijama izriče i ukor radniku zbog slabijeg radnog učinka (Benlian *et al.*, 2022, p. 826). Upotreba algoritamskog upravljanja za sankcionisanje radnika zbog neizvršenja radne obaveze može se naći na platformi za vožnju *Uber* gde se odbijanje vozača da prihvati neisplative vožnje sankcioniše privremenom deaktivacijom naloga (do 10 minuta).

Dalje, algoritamsko upravljanje može automatski da gurne radnike na dno liste opcija ako često odbiju ponude za rad ili ih ne izvršavaju na željeni način, čime se dodatno umanjuje mogućnost ostvarivanja odgovarajućih prihoda. To dovodi do preispitivanja prednosti rada na ovaj način, jer se sloboda zaposlenog da bira kada će obavljati poslove, za koga i na koji način bitno ograničava

¹⁵ U sociološkoj literaturi se nasuprot birokratiji smešta algokratija kao novi oblik upravljanja i organizovanja rada zasnovan na kodovima ugrađenim u softverske platforme. Algokratija se razlikuje od birokratskih i tržišnih sistema po tome što je softverski program rukovođen algoritmom, odnosno binarnim kodom preuzeo upravljačku funkciju. Naime, premda deluje da su birokratska pravila delegirana na uređaj zasnovan na kodu, algokratija nije „hiperbirokratija“, ističe Aneš (2009, p. 357).

(Kovačević, 2021, p. 107). Radnici nisu u mogućnosti da odbiju ili otkazu rad a da se to negativno ne odrazi na njihov rejting, što po automatizmu smanjuje pristup slobodnim i bolje plaćenim poslovima ili vodi gubitku bonusa, a može imati za posledicu i težu sankciju u vidu finansijske kazne, pa i deaktivacije naloga (Rosenblat & Stark, 2016, p. 3761). Deaktivacija naloga korišćenjem automatizovanog sistema selekcije i ocene radnika ekvivalentna je „otkazu ugovora o radu” u standardnom radnom odnosu.

Ovako to opisuje Sli (2015, p. 53): „nestalan, lože raspoložen i neodgovoran šef koji vas može otpustiti u bilo kom trenutku, po volji i bez žalbe”. Algoritamsko upravljanje slikovito objašnjava Adams-Prasl (2019, p. 19) koji algoritam poredi sa svevidećim divom iz grčke mitologije Argusom koji je video sve i nikad nije spavao... tako je funkcija algoritma višestruka, budući da „dodeljuje zadatke, isplaćuje naknade, kontroliše rad i sankcioniše bez transparentnosti i odgovornosti”. S druge strane, Möhlmann i Zalmanson (2017, p. 4) izdvajaju pet ključnih karakteristika algoritamskog upravljanja: 1) kontinuirano praćenje ponašanja radnika; 2) stalno vrednovanje rada radnika iz pregleda klijenata; 3) automatska implementacija odluka, bez ljudske intervencije; 4) interakcija radnika sa „sistemom”, a ne sa ljudima, lišavajući ih mogućnosti za povratnu informaciju ili diskusiju i pregovore i 5) niska transparentnost.

Najveća svetska platforma za rad ocenjuje radni učinak radnika nakon završenih pet projekata na skali od 1 do 100%. Ako je nakon sprovedene evaluacije rada algoritam ocenio da je radna efikasnost iznad 90%, radnik se rangira na vrh liste i svrstava u grupu „najuspešnijih”, tako da mu vidljivost na platformi raste (Adams-Prassl, 2019, p. 4). Međutim, ako ocena uspešnosti padne ispod 50%, algoritam automatski „otpušta” radnika, što povlači ili blokiranje profila dok se performanse ne poboljšaju ili trajno gašenje naloga. Štaviše, na profilu radnika ili na sajtu platforme potencijalni klijenti mogu videti različite podatke, od broja i uspešnosti određenih projekata do ukupne dotadašnje zarade radnika (Božićić, 2019, p. 265; Miguel *et al.*, 2022, p. 12). Naime, svaki završeni projekat se automatski registruje na profilu radnika, koji je otvoren i dostupan svim korisnicima platforme. Međutim, rejting radnika se ne može preneti na drugu platformu, što proizvodi takozvani efekat zaključavanja, jer čini radnika zavisnim od rada na jednoj platformi. S druge strane, garantovanje prava na prenosivost podataka o reputaciji bi bilo sredstvo za promovisanje međuplatformske pokretljivosti radnika (Benlian *et al.*, 2022, p. 827).

5. Lični podaci platformskih radnika

Do korenitih promena u oblikovanju radnih procesa dolazi početkom devedesetih godina, kada dolazi do masovne upotrebe elektronske razmene informacija. Uporedo sa tim širi se broj podataka o zaposlenima koji se elektronski obrađuju. Stoga se jasno percipira da je podatak „ključna imovina” koja pokreće digitalnu ekonomiju (Silberman & Johnston, 2020, p. 5). Naime, podatak predstavlja neobrađenu činjenicu koja nema kontekstualno značenje, već se pridružuje drugim podacima kada zadobija logički smisao. Kako podatak nema zasebnu vrednost, redovno ga interpretira čovek ili obrađuje automatizovani sistem.

Sledstveno tome, „neophodna je mentalna aktivnost čoveka ili primena algoritma od strane automatizovanog sistema kako bi skup podataka bez značenja dobio kontekstualno značenje, povećao nivo znanja primaoca i postao osnova za donošenje odluka” (Andonović & Prlja, 2020, p. 9). Iz citirane misli Andonovića i Prlje se izvodi zaključak da se informacija sastoji od podataka i značenja koji je pridodat. Drugim rečima, informacija je strukturisana misaona činjenica sa određenim značenjem. U tom smislu, osnovna ćelija informacionog društva je informacija sastavljena od podataka kojima je dato značenje putem relacijskih veza.

Pod ličnim podatkom smatra se informacija na osnovu koje se identifikuje neko lice u pravnom prometu.¹⁶ Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti Evropske unije pod ličnim podatkom podrazumeva svaki podatak koji se odnosi na fizičko lice koje je identifikovano ili se može indentifikovati direktno ili indirektno na osnovu navedenih podataka ili u kombinaciji sa drugim podacima (Andonović & Prlja, 2020, p. 16). Na sličan način Međunarodna organizacija rada definiše kao lične podatke radnika sve podatke sadržane u jednom ili više dokumenata na osnovu kojih se može utvrditi identitet radnika. U tom smislu, dat je širok pojam „ličnih podataka”, tako da obuhvata sve informacije koje se mogu povezati sa određenim licem. Pritom, informacija ne mora biti tačna i dokazana da bi se smatrala ličnim podatkom.

Štaviše, pod ličnim podacima se smatraju i evaluacije rada i ocene postignutih rezultata. To je potvrđeno u predmetu *Nowak v. Data Protection Commissioner* koji služi kao „potpora” za argumentaciju u pitanjima koja se tiču zaštite ličnih podataka platformskih radnika (Silberman, Johnson, 2020, p. 13). Pred Evropskim sudom pravde se postavilo pitanje da li se imaju smatrati ličnim

¹⁶ U pravnoj literaturi je izgrađena klasifikacija ličnih podataka po različitim kriterijumima. Posebnu pažnju u kontekstu platformskih radnika privlači skupina podataka koja se odnosi na profesionalne delatnosti i društvene aktivnosti u vezi sa radom (podaci o prihvaćenim zadacima, radnopravni status, ocene o rezultatima rada).

podacima odgovori koje je kandidat napisao na ispitu uz prateće komentare ocjenjivača. Evropski sud pravde je zauzeo stav da su informacije sadržane na ispitnim listićima lični podaci iz razloga što odgovori kandidata na pismenom ispitu i komentari ocjenjivača utiču na prava kandidata i otkrivaju njegove mentalne sposobnosti. U tom pogledu, ispit je uticao na prava i interese kandidata, jer je negativna ocena na računovodstvenom ispitu onemogućila kandidata da uđe u tu profesiju i da se njome bavi u budućnosti.

Sledstveno tome, pismeni odgovori koje je kandidat dostavio na stručnom ispitu predstavljaju informacije koje se vezuju za njega kao osobu. Upotreba izraza „bilo koja informacija” u definiciji pojma lični podaci, data u tekstu Direktive 95/46 EZ, nije slučajna i odražava cilj evropskog zakonodavca da tom konceptu dodeli širok opseg, koji nije ograničen na informacije koje su osetljive ili privatne, već obuhvata sve vrste informacija, kako objektivnog, tako i subjektivnog karaktera, koje mogu biti izražene u formi mišljenja i ocena. Zapravo, ocene i mišljenja se karakterišu kao „subjektivne” informacije podložne proceni. Međutim, kada je reč o platformskom radu, situacija se dodatno usložnjava budući da nije jednostavno odrediti ko je subjekt zaštite podataka o ličnosti. Naime, kada radnike ocenjuju korisnici usluge koju nudi digitalna platforma, ocene kvaliteta pruženih usluga i uloženog rada mogu biti lični podaci kako radnika, tako i korisnika usluge. To znači da platforma mora da obezbedi zaštitu podataka i u situacijama kada postoji više subjekata zaštite čiji su interesi suprotstavljeni (vid. Silberman & Johnson, 2020, p. 13). Pritom, digitalna platforma može da anonimizira nalog, odnosno da isključi informacije kojima se identifikuje korisnik usluge kako bi se obezbedila zaštita prava na privatnost. Štaviše, svi podaci koji se koriste za rangiranje radnika na digitalnoj platformi se smatraju ličnim podatkom. Takođe, pod ličnim podatkom se smatraju i stope prihvatanja i odbijanja ponuđenih zadataka na platformi, čak i kada nisu korišćene za evaluaciju radnog učinka (Ogrišeg, 2017, p. 8).

6. Zaštita ličnih podataka platformskih radnika

Veštačka inteligencija i velike baze podataka omogućile su korišćenje naprednih mehanizma od strane poslodavaca za prikupljanje i analizu ličnih podataka radnika, elektronsko praćenje radnika i upravljanje (Mirjanić, 2019, p. 155). Otuda je centar istraživanja smešten na tri pitanja primene digitalnih tehnologija na radnom mestu koje su centar javnih debata i zakonskih inicijativa: prikupljanje ličnih podataka, elektronsko praćenje radnika i algoritamsko upravljanje. U cilju obezbeđenja zaštite ličnih podataka radnika primenjuje se pored

Zakona o radu i Zakon o zaštiti podataka o ličnosti koji je izrađen po uzoru na Opštu uredbu o zaštiti podataka o ličnosti. Potonji evropski izvor prava je značajan zato što se domen primene te uredbe proširuje i na platformski rad.

Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti sadrži garantije da odluke o statusu pojedinca ne mogu biti zasnovane isključivo na automatskoj obradi podataka, uključujući profilisanje, ako značajno utiču na pravni položaj tog lica (Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti, čl. 22). Nesporno je da se na evropskom nivou promoviše transparentnost, pravičnost i odgovornost digitalnog poslovanja. Pritom, „profilisanje” kao pojam je potrebno razjasniti, jer je reč o pozajmljenici koja označava postupak obrade podataka od strane automatizovanog sistema u cilju procene, vrednovanja, analize ili predviđanja nekih aspekata koji se odnose na određeno lice koje vrši rad, bilo da je reč o radnom učinku ili lokaciji i kretanju.

Odluke koje se tiču radnika ne treba da se zasnivaju samo na automatizovanoj obradi ličnih podataka tog radnika. Ne bi trebalo da lični podaci prikupljeni elektronskim praćenjem budu jedini faktori u vrednovanju rada radnika. Dakle, preduslov za pristup radu ne mogu biti stope plaćanja klijenata i procene u kojoj meri je rad ispunio određene unapred postavljene standarde ili kriterijume. Zatim, platformski radnici imaju pravo da budu informisani o podacima koje platforma koristi, i metodama i načinu na koji se raspoređuju radni zadaci na platformi (Stefano, 2018, p. 24). Dakle, ocene o kvalitetu rada i skale merenja postignutih performansi moraju biti dostupne platformskim radnicima s obzirom na to da se lični podaci ne smeju tajno prikupljati i obrađivati. Platforme su obavezne da otkriju informacije koje se tiču radnika „na transparentan, razumljiv način i u lako dostupnom obliku, koristeći jasan i jednostavan jezik” (Silberman & Johnson, 2020, p. 13). Osim toga, lični podaci koji se odnose na emocionalno ili psihološko stanje radnika mogu se zbog neophodnosti izuzetno obrađivati. Pravila koja se tiču „minimizacije podataka” odnose se i na lične podatke dobijene iz privatnih razgovora, uključujući i komunikaciju sa predstavnicima radnika na platformi (Ogriseg, 2017, p. 8).

Predlog direktive EU o zaštiti radnika na digitalnim radnim platformama predviđa obavezu za digitalne platforme da informišu radnike o tome kako algoritam funkcioniše i da uvedu ljudski nadzor nad automatizovanim odlukama, koje radnici mogu osporavati. Konkretno, u pogledu automatizovanih sistema praćenja, radnik mora biti informisan kako o uvođenju i upotrebi ovih sistema, tako i o vrstama aktivnosti koje podležu praćenju i evaluaciji. U Predlogu direktive je sadržano i pravilo o načinu informisanja, gde se izričito nalaže da platforme pismeno, u vidu posebne isprave ili u elektronskom obliku, informišu radnike prvog radnog dana i na zahtev o automatizovanom odlučivanju i sistemima praćenja (Spinelli, 2022, p. 6). Obrada ličnih podataka radnika platforme je dozvoljena

samo pod uslovom da je to usko povezano i suštinski neophodno za izvršenje ugovora. S druge strane, zabranjena je obrada podataka koji se tiču emocionalnog i psihičkog stanja radnika ili njegovog zdravlja. Takođe, zabranjeno je prikupljanje podataka dobijenih iz privatnih razgovora koji su vodili radnici međusobno ili sa svojim sindikalnim predstavnicima, kao i ličnih podataka koji su sakupljeni u periodu kada radnik nije bio radno aktivan (Spinelli, 2022, p. 6). Međutim, Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti zabranjuje obradu šireg kruga podataka, podataka koji otkrivaju rasno ili etničko poreklo, političko mišljenje, verska ili filozofska uverenja, ili sindikalno članstvo, kao i obradu genetskih i biometrijskih podataka namenjenih indentifikaciji fizičkog lica, podataka koji se odnose na zdravlje, život, seksualnost ili seksualnu orijentaciju osobe. Uz to, platforme su dužne da izvrše procenu specifičnih rizika, psihosocijalnih ili ergonomskih, kao i rizika povreda na radu, te da uvedu adekvatne mere prevencije i zaštite (Spinelli, 2022, p. 7). Ipak, Predlog direktive dopunjuje i unapređuje standarde sadržane u Opštoj uredbi o zaštiti podataka o ličnosti, budući da se odnosi ne samo na potpuno automatizovane odluke već i na odluke koje podržavaju automatizovani sistemi za upravljanje podacima (Otto, 2022, p. 55). Pored toga, materijalni obim prava na informisanje je nedvosmisleno postavljen, tako da se informacije pružaju *ex ante* (pre uvođenja automatizovanih sistema za praćenje i donošenje odluka) i *ex post* (na zahtev i nakon što je odluka doneta).

Dalje, platformski radnici imaju pravo na objašnjenje odluke ako je odluka doneta ili podržana od strane automatizovanog sistema.¹⁷ Ovo pravo je ključno kada je u pitanju otkrivanje logike koja stoji iza odluke da se određeni radnik niže rangira ili kazni na drugi način. Zapravo, odbijanje isplate naknade i loše rangiranje platformskog radnika se tumače kao indikatori lošeg radnog učinka. To može dovesti do nepravinih ishoda, da se radnicima uskraćuju honorari iako su se stavili u službu korisniku i trudili da uspešno izvrše zadatak (Araya Paz, 2021, p. 309). Sistemi vrednovanja koji dodeljuju numeričku ocenu radniku neposredno po okončanju posla moraju sadržati jasne kriterijume kako bi se izvršila objektivna evaluacija efikasnosti takvih sistema. Sistemi za praćenje mogu da prikupe netačne ili nepotpune informacije o ponašanju radnika, te da na osnovu toga algoritam generiše nepravilne ishode. Zapravo, poslovanje platforme se temelji

¹⁷ Međutim, postavlja se pitanje ko je nadležan da radnicima pruži obrazloženje o kriterijumima koji su korišćeni u odlučivanju. U najvećem broju slučajeva se zauzima stav da je operator platforme dužan da obrazloži odluku. No, predlaže se i drugačije rešenje – da se odredi kompetentna i obučena osoba za kontakt koja poseduje ovlašćenje da obrazlaže okolnosti i razloge koji su uticali na odlučivanje, dok bi se kod odluka kojima se nanosi veća šteta radnicima izdavalo pisano obrazloženje. U situacijama kada radnici nisu zadovoljni dobijenim obrazloženjem, mogu zahtevati ponovo preispitivanje, odnosno reviziju odluke, ispravku i naknadu štete ako je automatskom odlukom povređeno neko pravo (Silmerman & Johnston, 2020, p. 13).

na odlukama koje se donose na osnovu prikupljenih i površno analiziranih podataka (Silberman & Johnson, 2020, p. 13).

Konačno, ako je sistem ocenjivanja automatizovan, platformski radnik ima pravo da uputi formalni zahtev da umesto mašine konačnu odluku donesu ljudi nakon procene sakupljenih podataka. Dakle, neophodna je ljudska validacija odluke donete korišćenjem veštačke inteligencije. S tim u vezi, „odluka koju donosi veštačka inteligencija podleže preispitivanju od strane ljudskih bića, koja ostaju, zajedno sa svojom organizacijom, pravno odgovorna” (Stefano, 2018, p. 23). U tom smislu, odsustvo ljudskog faktora u odlučivanju ne isključuje ličnu odgovornost. Osim toga što ima pravo da zahteva da u procesu donošenja odluka učestvuju ljudi, platformski radnik može da izrazi svoje mišljenje i da ospori odluku. Takođe, radnik ima pravo na kopiju podataka koji su korišćeni kao osnova za donošenje odluke. S druge strane, platforma je dužna da način ocenjivanja učini transparentnim tako da radnici budu upoznati sa postupkom klasifikacije i evaluacije, te posledicama sprovedenih kalkulacija o produktivnosti (Reljanović, 2023, p. 371).¹⁸ Interesantno je pomenuti da je u španskom pravu sudska praksa bila pokretač zakonodavnih izmena u kojima se platformskim radnicima garantuje pravo na algoritamsku transparentnost i pravo na informisanje koje se proteže do otkrivanja računarskih modela i formula koje algoritmi koriste kada donose odluke (Araya Paz, 2021, p. 308).¹⁹ Štaviše, španski kongres je kraljevskim dekretom izmenio čl. 64 Radničkog statuta sa ciljem poboljšanja uslova rada na digitalnim platformama, te pružanja radnicima prava na informisanje. Odluka najvišeg suda te zemlje bila je revolucionarna budući da je iznedrila novo pravo za sve radnika na digitalnim platformama (Spinelli, 2022, p. 12). Pritom, pravo radnika na informisanje, pojedinačno ili preko zastupnika, proteže se na sve platformske radnike, uključujući vozače. Ovo je važno naglasiti budući da je spor pokrenio vozač kompanije *Glovo* koji je na osnovu odluke algoritma bio otpušten (Reljanović, 2023).

Za razliku od evropske regulative koja koristi restriktivni koncept algoritma, te zahteva da algoritam autonomno i automatski donosi odluke, špansko pravo nalaže svakom operateru platforme da izvesti zakonske zastupnike radnika

¹⁸ Princip transparentnosti je rukovodeći princip od neprocenjivog značaja u obezbeđenju zakonitosti rada digitalnih platformi, budući da je vekovno pravilo „ko radi pošteno, nema šta da krije” uvek primenljivo bez obzira na društveni ambijent (Andonović, 2020, p. 57). Takođe, ovlašćenja poslodavca koja platforma vrši podležu ograničenjima koje postavlja princip proporcionalnosti koji nalaže da između korišćenih mera i nameravanog cilja postoji srazmera. Reč je o etičkom principu koji ima germansko poreklo i koji se najčešće vezuje za XIX vek i Nemačku, koja ga je pretočila u obavezujuće pravno pravilo (Ogriseg, 2017, p. 3).

¹⁹ Takođe, u Holandiji je sud naložio kompaniji *Ola*, koja preko aplikacije povezuje taksiste sa putnicima, da objasni logiku koja stoji iza algoritamskog sistema koji koriste u svom radu.

o matematičkoj ili algoritamskoj formuli koja određuje njihove uslove rada. Dakle, radnički savet mora biti obavešten od strane kompanije o parametrima, pravilima i uputstvima na kojima se zasnivaju algoritmi ili sistemi veštačke inteligencije koji utiču na proces donošenja odluka (Galdon-Clavell *et al.*, 2022, p. 15). Obim informacija (zapošljavanje, dodeljivanje zadataka, određivanje rasporeda, utvrđivanje zarada, merenje produktivnosti, unapređenje, otpuštanje itd.), kao i subjekti koji ih mogu zahtevati, variraju u zavisnosti od toga da li postoji radnički savet ili drugi predstavnik radnika u kompaniji. Na individualnom nivou, postoji obaveza informisanja pojedinačnog radnika o prikupljenim i korišćenim ličnim podacima. Na kolektivnom nivou, to bi značilo da digitalne platforme imaju obavezu da informišu sindikate o vrstama tehnologije, primenjenim softverskim rešenjima i instrukcijama koje koriste algoritmi (Reljanović, 2023, p. 373; Araya Paz, 2021, p. 308). Pravo na individualno informisanje postoji samo kada su odluke u potpunosti automatizovane u smislu odsustva ljudske intervencije u bilo kojoj fazi odlučivanja, dok obaveza informisanja sindikata postoji i kada su odluke poluautomatizovane (Galdon-Clavell *et al.*, 2022, p. 15).

Princip algoritamske transparentnosti unosi etički element u digitalno poslovanje i sadržan je u gotovo svim španskim dokumentima o veštačkoj inteligenciji. Štaviše, princip transparentnosti kao dopunski princip služi ostvarenju osnovnog principa pravde i pravičnosti koji garantuje jednak tretman i poštovanje samoopredeljenja, autonomije i izbora pojedinca. Sledstveno tome, princip transparentnosti služi ostvarenju demokratskih principa i osnovnih prava (Galdon-Clavell *et al.*, 2022, p. 2). U italijanskoj literaturi se princip transparentnosti definiše kao obaveza upravljačkog tima da pruži jasno objašnjenje radnicima o proceduri korišćenja automatizovanih sistema obrade podataka. Pritom, da bi upravljački tim opravdao svoju odluku, objašnjenje mora biti jasno i razumljivo za prosečnog čoveka koji nema nikakvo znanje o tome kako funkcionišu algoritmi (Spinelli, 2022, p. 12).²⁰

Nažalost na potpuno drugačiji pristup nailazimo u Sjedinjenim Američkim Državama gde radnici nemaju pravo da znaju da li se prikupljaju podaci o njima i da li se ti podaci dele sa drugim licima. Uz to, radnici su lišeni prava da pregledaju lične podatke i ako su netačni, da traže njihovu ispravku. Dodatno, poslodavci nisu u obavezi da obaveste radnike o elektronskom nadzoru i upotrebi algoritama u procesu odlučivanja, niti radnici mogu osporavati odluke donete na takav način (Möhlmann & Zalmanson, 2017, p. 4).²¹

²⁰ Interesantan je slučaj u kojem je italijanska poreska uprava naložila platformi *Deliveroo* plaćanje visoke novčane kazne zbog nezakonite obrade ličnih podataka svojih radnika, vozača bicikala.

²¹ U saveznoj državi Kalifornija, aprila prošle godine uvršten je u skupštinsku raspravu Zakon o odgovornosti za upotrebu tehnologije na radnom mestu. Da je usvojen, to bi bio prvi

7. Zaključak

U vremenu burnih tehnoloških, civilizacijskih i društvenih promena, gotovo sve tradicionalne institucije radnog prava suočene su sa neophodnošću preispitivanja vlastite misije i sa potrebom definisanja nove razvojne paradigme. Veštačka inteligencija, korišćenje velikih podataka i algoritamsko upravljanje su postali sveprisutna realnost u svetu rada. Primećuje se da je asimetrija moći na platformi ogromna i da je čitav sistem baziran na principu koji pogoduje poslodavcima i platformi da ostvare ekstraprofit. U literaturi se veća pažnja posvećuje pitanjima uslova rada platformskih radnika i pravnom položaju digitalnih radnih platformi, dok su sistemska istraživanja vezana za zaštitu ličnih podataka platformskih radnika retka i oskudna u svom obimu.

Kod digitalnih platformi zasnovanih na lokaciji poslovi se mahom dodeljuju preko mobilnih aplikacija, koje omogućavaju izbor i upravljanje radnom snagom na osnovu minimalnog standarda kvaliteta rada koji je postavljen u automatskom sistemu kojim upravlja algoritam. Problem je ako algoritam ne može da razlikuje različite podatke i da ih adekvatno obrađuje, pa tretira na isti način neuspeh u obavljanju poslova iz neopravdanih razloga i neizvršenje posla zbog bolesti/povrede ili zbog ostvarivanja prava na štrajk. Ranjiva pozicija radnika se može dodatno pogoršati ako su lični podaci netačni, zastareli ili izvučeni iz konteksta i bez objašnjenja i tako predstavljeni na način koji ne odgovara istini.

Imajući u vidu pomenute nedostatke predlaže se ljudski nadzor nad radom algoritma i učešće ljudi u postupku odlučivanja. Podaci su ranije služili za evaluaciju, predviđanje i donošenje odluka od strane menadžmenta, to jest uprave, dok se danas razmišlja o hibridnom modelu u kojem će automatizovane odluke procenjivati ljudi. U pitanju je *human in command* pristup koji pretpostavlja učešće ljudi u postupku odlučivanja, makar i u krajnjoj istanci, radi procene odluke koju je već doneo softverski sistem na osnovu raspoloživih podataka.

sveobuhvatni zakon u Sjedinjenim Američkim Državama koji bi regulisao upotrebu digitalnih tehnologija od strane poslodavaca i pružao zaštitu ličnih podataka radnika.

Literatura

- Albers, M. 2012. Umgang mit personenbezogenen Informationen und Daten. In: Hoffmann-Riem, W., Schmidt-Aßmann, E. & Voßkuhle, A. (Hrsg.), *Grundlagen des Verwaltungsrechts*. München: Verlag C.H. Beck, pp. 107-234.
- Aneesh, A. 2008. Global Labour: Algocratic Modes of Organization. *Sociological Theory*, 27 (4), pp. 347-370. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2009.01352.x>
- Andonović, S. & Prlja, D. 2020. *Osnovi prava zaštite podataka o ličnosti*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Andonović, S. 2020. Strateško-pravni okvir veštačke inteligencije u uporednom pravu. *Strani pravni život*, 64(3), pp. 111-123. DOI: <https://doi.org/10.5937/spz64-28166>
- Andonović, N. S. 2019. *Zaštita podataka u elektronskoj javnoj upravi u Republici Srbiji – pravni aspekti*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Andevski, M. & Vučković, Ž. 2012. Daroviti u diskursu digitalnog optimizma i nihilizma. U: Gojković, G. & Stojanović, A. (ur.), *Darovitost i moralnost*, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov”, Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu”, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski” – REVIVIS, pp. 91-102.
- Bull, H. P. 2011. *Informationelle Selbstbestimmung - Vision oder Illusion?: Datenschutz im Spannungsverhältnis von Freiheit und Sicherheit*, 2. Auflage. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Budak, A. 2019. Teorijski i praktični aspekti prava privatnosti sa osvrtom na praksu Evropskog suda za ljudska prava u digitalnom dobu. *Civitas*, 9(2), pp. 58-71. DOI: <https://doi.org/10.5937/Civitas1902058B>
- Benlian, A., Wiener, M. & Alec Cram, W. 2022. Algorithmic Management Bright and Dark Sides, Practical Implications, and Research Opportunities. *Business & Information Systems Engineering*, vol. 64, pp. 825–839. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12599-022-00764-w>
- Baiocco, S. et al. 2022. The Algorithmic Management of Work and Its Implications in Different Contexts, Background paper n°9, International Labour Organization, European Commission.
- Božićić, M. D. 2021. *Ostvarivanje i zaštita prava na rad u digitalnoj ekonomiji*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Birkerts, S. 1994. *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age*. Boston. London: Faber and Faber.
- Cherry, A. M. 2016. Beyond Misclassification: The Digital Transformation of Work. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 3, pp. 1-27.
- Galdon-Clavell, G. et al., 2022. Información algorítmica en el ámbito laboral. Dostupno na: https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notasprensa/trabajo14/Documents/2022/100622-Guia_algoritmos.pdf.
- Dragičević, M. 2021. Problemi kvalifikacije i radnopravne zaštite „digitalnih radnika”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 90, pp. 147-164. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfno-32188>

- Danilović, J. 2017. Pravo na privatnost zaposlenih. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 65(2), pp. 162-182. DOI: <https://doi.org/10.5937/AnaliPFB1702162D>
- Dimitrijević, D. 2014. *Ljudsko dostojanstvo kao etička vrednost*. Master rad, Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- Gasmi, G. & Prlja, D. 2020. Pravo na poštovanje privatnog života i pravo na zaštitu podataka o ličnosti. U: Andonović, S., Prlja, D., Diligenski, A. (ur.) *Zaštita podataka o ličnosti u Srbiji*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 5-17.
- Horvat, B. 1975. Alienation and Reification. *Economic Analysis*, 1-2(9), pp. 1-24.
- Hatzopoulos, V. 2018. *The Collaborative Economy and EU Law*. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.
- Friedmann, G. 1959. *Razmravljeni rad*. Zagreb: Naprijed.
- Franzius, C. 2015. Das Recht auf informationelle Selbstbestimmung. *Zeitschrift für das Juristische Studium*. 3, pp. 259-270.
- Jevtović, Z. & Aracki, Z. 2014. Moć glasnika i dezinformacija u kreiranju moralne panike na onlajn društvenim mrežama. U: Todorović, D., Petrović, D. & Prlja, D. (ur.), *Internet i društvo*. Beograd: Srpsko sociološko društvo, Niš: Univerzitet u Nišu - Filozofski fakultet, Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 319-334.
- Kovačević, Lj. 2021. *Zasnivanje radnog odnosa*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Kovač-Orlandić R. M. 2020. Employee's Right to Privacy: Where Is the Bound of the Employer's Right to Monitor Employees' Communications. *Strani pravni život*, 64(4), pp. 85-99. DOI: <https://doi.org/10.5937/spz64-29470>
- Kant, E. 2008. *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: DERETA.
- Miguel, C., Martos-Carrión, E., & Santa, M. 2022. Conceptualisation of the Sharing Economy: Towards Theoretical Meaningfulness. In: Česnuitytė, V, et al. (eds.), *The Sharing Economy in Europe*. Switzerland: Palgrave Macmillan, pp. 21-40. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-86897-0_2
- Mirjanić, Ž. 2019. Zaštita ličnih podataka zaposlenih u uslovima korištenja informacionih tehnologija. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 85, pp. 153-169. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfno-23398>
- Makluan, M. 1973. *Gutenbergova galaksija: nastajanje tipografskog čoveka*. Beograd: Nolit.
- Negropont, N. 1998. *Biti digitalan*. Beograd: CLIO.
- Ogriseg, C. 2017. GDPR and Personal Data Protection in the Employment Context. *Labour & Law Issues*, 3(2), pp. 1-24.
- Otto, M. 2022. A Step Towards Digital Self- & Co-Determination in the Context of Algorithmic Management Systems. *Italian Labour Law e-Journal*, 15(1), pp. 51-64.
- Paz Araya, C. 2021. Transparencia algorítmica ¿un problema normativo o tecnológico?. *CUHSO (Temuco)*, 31(2), pp. 306-334. DOI: <https://doi.org/10.7770/cuhso-v31n2-art2196>
- Reljanović, M. 2023. Izazovi digitalizacije procesa rada – uporedna iskustva u ugrožavanju i zaštiti osnovnih prava radnika. U: Čalić-Rajić, J. (ur.), *Uporednopravni*

- izazovi u savremenom pravu – in memoriam Stefan Andonović. Beograd: Institut za uporedno pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu. DOI: https://doi.org/10.56461/ZR_23.SA.UPISP_MR
- Rosenblat, A. & Stark, L. 2016. Algorithmic Labor and Information Asymmetries: A Case Study of Uber's Drivers. *International Journal of Communication*, 10, pp. 3758–3784.
- Stucke, M. 2018. Should We Be Concerned about Data-Opolies?. *Georgetown Law Technology Review*, 2(2), pp. 275–324. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3144045>
- Slee, T. 2015. *What's Yours Is Mine: Against the Sharing Economy*. New York. London: OR Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1bk65n>
- Spinelli, C. 2022, La trasparenza delle decisioni algoritmiche nella proposta di Direttiva UE sul lavoro tramite piattaforma. *Lavoro Dritti Europa*, 2, pp. 1-15.
- Stefano, V. 2018. "Negotiating the algorithm": Automation, Artificial Intelligence and Labour Protection. *Employment Working Paper*, 246. Geneva: International Labour Office.
- Silmerman, M. & Johnston, H. 2020. Using GDPR to improve legal clarity and working conditions on digital labour platforms: Can a code of conduct as provided for by Article 40 of the General Data Protection Regulation (GDPR) help workers and socially responsible platforms?. *Working paper*, 5. European trade union institute. Brussels: ETUI aisbl. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3699338>
- Tzanou, M. 2022. Data Protection and Data Privacy. In: Binder, C. et al. (eds.) *Elgar Encyclopedia of Human Rights*. United Kingdom: Edward Elgar Publishing, pp. 437–446. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781789903621.data.protection.privacy>
- Tzanou, M. 2017. *The Fundamental Right to Data Protection: Normative Value in the Context of Counter-Terrorism Surveillance*. Oxford and Portland, Oregon: Hart publishing.
- Terranova, T. 1967. Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy. *Social Text*, 18(2), pp. 33-58. DOI: https://doi.org/10.1215/01642472-18-2_63-33
- Vračar, S. 1983. Ljudsko dostojanstvo i državno-pravni poredak. *Anali Pravnog fakulteta*, 4(1), pp. 163-180.
- Zuboff, S. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.
- Xie, Y. 2017. *Informationelle selbstbestimmung im privatrecht und deren hinweise für den chinesischen schutz der personenbezogenen information*. Dissertation. Hamburg: Universität Hamburg.
- International Labour Organization. 1997. Protection of workers' personal data. Geneva: International Labour Office.

Pravni izvori i sudska praksa

Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti EU – Regulation 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the Protection of Natural Persons with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of such Data, and Repealing Directive 95&46EC (General Data Protection Osnovi prava zaštite podataka o ličnosti 221 Regulation), of 27. April 2016, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2016:119:FULL>.

Ustav Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006.

Zakon o radu. *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018.

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti. *Službeni glasnik RS*, br. 87/2018.

CJEU, C-434/16 – *Peter Nowak vs. Data Protection Commissioner*, 20. 12. 2017, ECLI:EU:C:2017:994.

AFIRMATIVNA AKCIJA U ZAPOŠLJAVANJU I NAPREDOVANJU U PRAVU EVROPSKE UNIJE

Sažetak

Jedan od načina ostvarivanja suštinske jednakosti kao konstantne težnje svakog društva je i primena afirmativne akcije. U oblasti rada, afirmativnom akcijom se određenoj kategoriji radnika daje prednost prilikom zapošljavanja i napredovanja, jer se usled različitih društvenih faktora dugi niz godina nalaze u nejednakom položaju u poređenju sa ostalim stanovništvom. Autor u radu, kroz analizu prakse Evropskog suda pravde i primarnih i sekundarnih izvora komunitarnog prava, skreće pažnju na nekoliko mogućih modaliteta primene afirmativne akcije. Ovakav pristup, zajedno sa pregledom relevantnih teorijskih stanovišta o legitimnosti afirmativne akcije omogućuje nam da odredimo granicu jednakosti, granicu posle koje primena afirmativne akcije gubi početnu svrhu zbog koje se primenjuje i počinje da deluje u kontra smeru.

Ključne reči: afirmativna akcija, suštinska jednakost, zapošljavanje, antidiskriminaciono pravo Evropske unije.

* Doktor pravnih nauka, asistent sa doktoratom, Državni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija.
E-mail: milankostic@np.ac.rs

AFFIRMATIVE ACTION IN EMPLOYMENT AND PROMOTION IN EUROPEAN UNION LAW

Summary

One of the ways to achieve substantive equality as a constant aspiration of every society is the use of affirmative action. In the field of work, affirmative action gives priority to a certain category of workers during employment and promotion, because due to various social factors, they have been in an unequal position compared to the rest of the population for many years. In the paper, the author, through the analysis of the practice of the European Court of Justice, and primary and secondary European Union law, draws attention to several possible modalities of the use of affirmative action. This approach, together with a review of relevant theoretical viewpoints on the legitimacy of affirmative action, allows us to determine the limit of equality, the limit after which the use of affirmative action loses its initial purpose for which it is applied and begins to work in the opposite direction.

Keywords: affirmative action, substantive equality, employment, anti-discrimination law of European Union.

1. Uvod

Sklonost pojedinaca, društvenih grupa, pa i celih društava da prave razliku između ljudi, vrlo je stara i istrajna. Iako se često društvena slojevitost i heterogenost posmatrala kao formirana i čvrsta brana najraznovrsnijim oblicima neopravdanog razlikovanja, ova težnja je preživljavala. Profesor Blanpain (2011, p. 38) prepoznaje da je za multikulturalna društva diskriminacija fundamentalni problem, jer „kako društva postaju sve raznovrsnija, ostvarivanje jednakosti postaje sve komplikovanije i teže” (Blanpain, 2008, navedeno u Bisom-Rapp, 2018, p. 337). Upravo zbog toga kao jedan od načina ostvarivanja jednakosti javlja se i primena pozitivne diskriminacije. Pozitivnom diskriminacijom u oblasti rada određenoj kategoriji radnika se daje prioritet prilikom zapošljavanja i napredovanja, jer se usled različitih društvenih faktora dugi niz godina nalaze u nejednakom položaju u poređenju sa ostalim stanovništvom. U te „zapostavljene i ranjive” grupe ljudi uglavnom se ubrajaju: žene, invalidna lica, lica koja su zbog svog etničkog ili rasnog porekla bila diskriminisana itd.

Iako je prvi put korišćena u Sjedinjenim Američkim Državama (dalje: SAD), još pedesetih godina prošlog veka, kao vid mehanizma koji je za cilj imao uklanjanje rasne diskriminacije u obrazovanju (Martín, 2014, pp. 23-24), pozitivna diskriminacija i dalje ne prestaje da izaziva kontroverze. I sam termin pozitivna diskriminacija je kontradiktoran, ali možda i najbolje opisuje suštinu i karakter ovih mera. Polazeći od toga da je diskriminacija negativna društvena pojava, deluje nemoguće da ona može biti pozitivna, jer se direktno dovodi u vezu sa kršenjem fundamentalnog ljudskog prava na jednakost.¹ Jednakost,² kao kompleksan koncept, ima više različitih značenja: jednak tretman, jednake mogućnosti, formalna jednakost, stvarna/suštinska jednakost itd. (vid. više Martín, 2014, pp. 20-23). Pozitivnom diskriminacijom narušava se formalna jednakost koja je oličena u principu koji je definisao još Aristotel da: „jednake treba tretirati jednako, a nejednake nejednako”. Međutim, iako se pozitivnom diskriminacijom narušava formalna jednakost, njenom primenom se ostvaruje suštinska jednakost (vid. Fredman, 2017, p. 128; Gai-bie, 2014, p. 2657). Profesori Fredman (1999, navedeno prema Barnard & Hepple, 2000, pp. 564-567) i Hepple (2001, pp. 7-11) definišu nekoliko pristupa kojima se ostvaruje suštinska jednakost: pristup jednakih ishoda, jednakih mogućnosti i pristup jednakosti ljudskog dostojanstva. Ako se primenom pozitivne diskriminacije narušava koncept formalne jednakosti kao jednog fundamentalnog prava, opravdano je postaviti pitanje da li se ona može opravdati? Odnosno, ako je krajnji cilj ostvarivanje suštinske jednakosti, da li do tog cilja treba doći uz primenu pozitivne diskriminacije i na koji način je treba primeniti?

Posebno treba istaći da ne postoji jedinstven stav ni u pogledu terminološkog određenja pozitivne diskriminacije, tako da se u teoriji i zakonodavstvu za opis ovih mera koriste još i termini: obrnuta diskriminacija, preferencijalni tretman, posebne mere, pozitivna akcija, afirmativna akcija, afirmativne mere, favorizujuća politika (Đorđević, 2018, p. 62; Jovanović, 2018, p. 3). Pored ovih uobičajenih termina, pozitivna diskriminacija opisuje se i terminima kao što su: „jednakost u zapošljavanju” u Kanadi, „pravična zastupljenost”, u Severnoj Irskoj (Hepple, 2001, p. 8). Termin „afirmativna akcija” čini se najprikladnijim.

U radu se najpre predstavlja legitimitet afirmativne akcije kroz navođenje više različitih stavova kojima se opravdava primena ovih mera. Dozvoljenost

¹ U SAD, borba protiv diskriminacije na radu počela je, bar kada je reč o osnovnim zakonskim rešenjima, davne 1963. godine, donošenjem prvog zakonskog teksta koji je bio upravljen na eliminaciju razlika između muškaraca i žena koji su obavljali iste, odnosno slične poslove kod istog poslodavca. Vid. više Reljanović, 2009, pp. 111-130.

² Jednakost kao univerzalno načelo predviđeno je i u brojnim međunarodnim aktima, tako Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima navodi: „da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i u pravima” (čl. 1).

afirmativne akcije je samo prvi korak u suzbijanju nejednakosti.³ Da bi ovaj način suzbijanja nejednakosti bio uspешan, potrebno je predvideti i adekvatan način njene primene. Kako je na ovom polju veliki doprinos pravilnoj primeni afirmativne akcije dao Evropski sud pravde (dalje: ESP), u centralnom delu rada biće analizirane najznačajnije presude iz ove materije. Naime, „ESP se nametnuo kao 'kvazilegislativni' faktor u komunitarnom pravnom poretku, slično ulozi sudske prakse u anglosaksonskim zemljama” (Jašarević, 2006, p. 364). Zbog toga je praksa ESP-a od posebnog značaja za države članice Evropske unije (dalje: EU), ali i za države koje su u procesu pristupanja EU. Kako presude ESP-a imaju veliki uticaj na izmenu trenutnih i donošenje novih primarnih i sekundarnih izvora prava (Kovačević, 2008, p. 179), u poslednjem delu rada biće analizirane odredbe primarnih i sekundarnih izvora komunitarnog prava koje se odnose na afirmativnu akciju.

2. Legitimitet afirmativne akcije

Afirmativnom akcijom se narušava formalna jednakost, ali ovde moramo imati na umu jednu bitnu činjenicu – formalna jednakost nije isto što i pravda. Mnogo bliža shvatanju pravde jeste suštinska jednakost, koja za cilj ima i ispravljanje nejednakosti. Pravda, kao univerzalna društvena vrednost zahteva da se čini ono što je ispravno. Naravno, definisati šta je u ovom slučaju ispravno nije lak zadatak. S jedne strane imamo suzbijanje nejednakosti kojom su pogođene određene društvene grupe, a s druge strane ostajemo dosledni primeni načela formalne jednakosti „da jednake treba da tretiramo jednako, a nejednake nejednako”.

I pored toga što je prihvaćena kao način suzbijanja nejednakosti u instrumentima međunarodnog prava, prava EU, kao i u velikom broju država članica EU, afirmativna akcija i dalje pokreće brojna pitanja. Glavno pitanje koje se postavlja jeste da li je afirmativna akcija primerena, efektivna i legitimna (Lubarda, 2012, pp. 135-136; Gaibie, 2014, p. 2655; Jovanović, 2018, pp. 3-9; Martín, 2014, p. 23)? Odnosno da li je neophodna u cilju uklanjanja nejednakosti koje pogađa određene društvene grupe? Po jednom liberalnom stanovištu, da bi afirmativna akcija bila opravdana, samo je dovoljno dokazati da na radnom mestu postoji nesrazmerna zastupljenost različitih društvenih grupa (Martín, 2014, p. 24). Dosta jači argument koji se ističe jeste da se suštinska jednakost ne može ostvariti prostom zabranom diskriminacije, već zahteva i primenu afirmativne akcije (Gaibie, 2014, p. 2658). Međutim, određeni autori, tumačenjem odluka ESP-a, smatraju da ESP afirmativnu akciju ne smatra neophodnom za ostvarivanje jednakosti (Monaghan, 2011, p. 427). Takođe, moramo napomenuti da afirmativna akcija, iako bitan element u

³ Više o merama afirmativne akcije vid. Matijević & Ćorić, 2010, pp. 85-102.

ostvarivanju jednakosti, nije u stanju da sama obezbedi socijalnu jednakost, naročito kada je krajnji cilj postizanje strukturalnih promena u društvu (Fredman, 2017, p. 145). Neophodna je i primena šireg, proaktivnog pristupa suzbijanja nejednakosti koji se ne oslanja dominantno na afirmativnu akciju, već uključuje svako delovanje koje ima za cilj ostvarivanje narušene jednakosti. Tu se obično ubrajaju: promocija jednakosti, vođenje evidencija, praćenje stanja na tržištu rada, usklađivanje poslovnog i privatnog života (vid. više Kostić, 2021, pp. 30-31).

Često se kod legitimnosti afirmativne akcije ističe i njen privremeni karakter. Naime, kako je cilj afirmativne akcije ispravljanje ranije nejednakosti, samim uspostavljanjem jednakosti neće viši biti osnova za dalje sprovođenje ovih mera. Ipak, iskustva pokazuju da „privremenost” nekada može trajati jako dugo, kao što je slučaj kod rasne nejednakosti u SAD (Međunarodna organizacija rada, Smernice o radnom zakonodavstvu, 2001, p. 300). Profesor Jašarević (2010, p. 272) na osnovu analize komunitarnog prava ispravno zaključuje da je ostvarivanje pune ravnopravnosti ipak trajan proces.

Profesor Hepple (2014, p. 61) afirmativnu akciju vidi kao proporcionalnost između ciljeva mera i sredstava koja se koriste za postizanje tih ciljeva, i kao prepoznavanje da je „retroaktivna pravda proces u kome se moraju pomiriti sukobljeni interesi”. Takođe, presude Vrhovnog suda SAD,⁴ u vezi s afirmativnom akcijom, zasnivale su se u velikoj meri na distributivnoj i kompenzacionoj osnovi (Martín, 2014, p. 24). Jedno od stanovišta afirmativnu akciju vidi kao kolektivni pravni lek koji ima za cilj da kompenzuje neopravdani nejednak tretman (Martín, 2014, p. 24). Smatrati da je afirmativna akcija kolektivni pravni lek je posebno opravdano kada se ima u vidu da ona nije usmerena na ispravljanje nepravde u pojedinačnom slučaju. Tačnije, njen koncept i nije takav da mogu da je koriste samo lica koja su pretrpela diskriminaciju, već je usmerena na iskorenjivanje sistemske diskriminacije. S druge strane, ovakvo gledište je istovremeno i kritika afirmativne akcije, jer ove mere ne dopiru uvek do ljudi koji su neposredno pretrpeli diskriminaciju.

3. Afirmativna akcija u praksi Evropskog suda pravde

Suštinski posmatrano, izdvajaju se dva načina primene afirmativne akcije: kvotni sistem i sistem primene afirmativne akcije od slučaja do slučaja. Primena afirmativne akcije od slučaja do slučaja, a posebno u slučaju kada su kandidati izjednačeni po svim ostalim parametrima, jeste najzastupljeniji način primene

⁴ Iako afirmativna akcija nije izričito dozvoljena u SAD, Vrhovni sud je, tumačeći odredbe Građanskog zakona, omogućio primenu afirmativne akcije u strogo ograničenim okolnostima (Barnard, 1998, p. 367).

afirmativne akcije u radnom zakonodavstvu. Ipak, analiza sudske prakse ESP-a pokazuje da se ističu dva modaliteta ovakve primene, koja se suštinski veoma razlikuju.

Najpoznatiji slučajevi u kojima je razmatrana primena afirmativne akcije pred ESP-om su slučajevi: *Kalanke v Bremen* (Case C-450/93 - *Eckhard Kalanke v Freie Hansestadt Bremen*, Judgment of the Court, 17. 10. 1995), *Abrahamsson and Anderson v Fogelqvist* (Case C-407/98 - *Katarina Abrahamsson and Leif Anderson v Elisabet Fogelqvist*, Judgment of the Court (Fifth Chamber), 6. 7. 2000) i *Marschall v Land Nordrhein-Westfalen* (Case C-409/95 - *Hellmut Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, Judgment of the Court, 11. 11. 1997).

U slučaju *Kalanke*, razmatrana je primena odredbe Zakona o jednakom tretmanu muškaraca i žena u javnoj službi države Bremen, koja je u slučaju podjednako kvalifikovanih kandidata davala automatsku prednost ženi nad muškarcem ukoliko su žene nedovoljno zastupljene. Istim zakonom je predviđeno da nedovoljna zastupljenost postoji ako žene ne čine najmanje polovinu zaposlenih u odnosu na sveukupan broj zaposlenih u tom platnom razredu i u okviru datog odeljenja (*Kalanke v Bremen*, par. 3). Primenjujući ovu odredbu, gospođa Glissman je promovisana na radno mesto rukovodioca pogona u odeljenju za parkove. Gospodin Kalanke je tvrdio da je diskriminisan na osnovu pola u skladu sa čl. 2, st. 1 Direktive 76/207/EEZ o primeni principa jednakog tretmana muškaraca i žena u vezi s pristupom zaposlenju, stručnom osposobljavanju i napredovanju, i uslovima rada – Direktiva 76/207 (Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions).

Bitno je napomenuti da je Savezni radni sud Nemačke u ovom slučaju utvrdio da se radi o podjednako kvalifikovanim kandidatima. Takođe je utvrdio da se u ovom slučaju ne radi o sistemu strogih kvota, u kojem su određena mesta predodređena za žene, već o sistemu koji se zasniva na sposobnosti kandidata, to jest žene neće imati prednost ukoliko nemaju iste kvalifikacije kao i muškarci (*Kalanke v Bremen*, par. 7 i 8).

Direktiva 76/207 zabranjuje diskriminaciju na osnovu pola, ali dozvoljava primenu mera koje za cilj imaju promovisanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce, naročito kada se radi o uklanjanju postojećih nejednakosti (vid. čl. 2, st. 4). Međutim, ESP je zaključio da rešenja koja predviđaju ženama apsolutni i bezuslovni prioritet prilikom zapošljavanja ili napredovanja prekoračuju primenu mera koje su predviđene Direktivom 76/207 jer su one usmerene samo na promovisanje jednakih mogućnosti (Barnard, 1998, pp. 367-368) i da ovakvo automatsko davanje prioriteta podrazumeva diskriminaciju na osnovu pola (*Kalanke v*

Bremen, para. 16). Ovakav zaključak je ispravan jer se davanjem apsolutne prednosti obezbeđuje jednaka zastupljenost žena i muškaraca, čime su se jasno prekorčili izuzeci koje predviđa Direktiva 76/207, a koji su usmereni na obezbeđenje jednakih mogućnosti. Ovde moramo imati u vidu i da ne postoji jedinstveno stanovište šta stvarna jednakost podrazumeva i šta je njen glavni cilj: jednaka zastupljenost ili samo obezbeđenje jednakih mogućnosti. Afirmativnom akcijom se mogu ostvariti i jednake mogućnosti i jednaka zastupljenost, s tim što ostvarivanje jednake zastupljenosti ipak zahteva radikalniju primenu afirmativne akcije (Bell, 2004, p. 247).

Odnos između jednakih mogućnosti i jednake zastupljenosti najbolje je rezimirao advokat Tesauro (1995, par. 13) navodeći u svom mišljenju da: „obezbeđenje jednakih mogućnosti znači dovođenje ljudi u poziciju da budu jednako zastupljeni, odnosno podrazumeva uspostavljanje jednakosti na početnom mestu”. S obzirom na to da su oba kandidata u slučaju *Kalanke* imala iste kvalifikacije, to znači da već imaju jednake mogućnosti, jer su ravnopravni na samom početku (Barnard, 1998, p. 368). Ovo stanovište dodatno pojašnjava profesorka Fredman (2016, p. 723) ističući da se „prava jednakost ne može ostvariti ako pojedinci započinju trku s različitih polazišta”. Suština jednakih mogućnosti jeste da obezbedi da svi kandidati kreću sa istih polaznih tačaka.

Nedozvoljenost davanja automatske prednosti kod afirmativne akcije ESP je potvrdio i u slučaju *Abrahamsson and Anderson v Fogelqvist*. Ovaj slučaj je posebno zanimljiv jer su se u cilju ostvarivanja jednakosti preduzimale mere za koje je očigledno bilo da nisu srazmerne, jer kandidati za radno mesto nisu imali čak ni jednake kvalifikacije. Naime, Zakon o jednakosti Švedske je dozvoljavao afirmativnu akciju kada je usmerena na promovisanje jednakosti na radnom mestu. Međutim, Uredba o visokom obrazovanju je dozvoljavala da kandidat manje zastupljenog pola može biti izabran pre kandidata suprotnog pola pod uslovom da razlike u njihovim kvalifikacijama nisu toliko velike da bi uticale na objektivnost izbora. Legitimitet ovakve odluke branjen je time da se zahtevalo da kandidati svakako imaju dovoljno kvalifikacija za tu poziciju (*Abrahamsson and Anderson v Fogelqvist*, par. 9).

Prilikom izbora za mesto profesora hidrosfernih nauka na Univerzitetu u Geteborgu, gospodin Anderson je imao najbolje naučne kvalifikacije, što je utvrdila izborna komisija koja ga je rangirala na prvo mesto od svih kandidata. Međutim, rektor Univerziteta je za dato mesto imenovao gospođu Fogelkvist. U svojoj odluci se pozvao na Uredbu, kao i na Plan Univerziteta za ravnopravnost žena i muškaraca, obrazlažući da razlike u kvalifikacijama nisu toliko velike da krše zahtev objektivnosti prilikom imenovanja (vid. *Abrahamsson and Anderson v Fogelqvist*, para. 16-20). ESP je istakao da ovakvo rešenje kojim se automatski

daje prioritet kandidatu nedovoljno zastupljenog pola koji ima odgovarajuće ali neznatno slabije kvalifikacije od onih koje ima osoba koja bi inače bila izabrana nije u skladu sa čl. 2, st. 4, Direktive 76/207 i čl. 141 Ugovora iz Amsterdama. ESP je takođe potvrdio da je u skladu sa Direktivom 76/207 dozvoljeno davati prednost manje zastupljenom polu prilikom izbora, ali da je neophodno da kandidati imaju jednake, odnosno ekvivalentne kvalifikacije (vid. više *Abrahamsson and Anderson v Fogelqvist*, par. 56-62).

Princip davanja automatske prednosti kod primene afirmativne akcije nije u potpunosti neosnovan. Legitimitet ovog principa se crpi iz trenutnog stanja, u kome postoji nesrazmerna zastupljenost različitih društvenih grupa, a koja je posledica ranijih kršenja načela jednakosti. Ipak, mora se imati u vidu da će u ovim slučajevima, lica koja pripadaju grupama koje su zastupljenije trpeti negativne posledice zbog okolnosti na koje nisu uticali. Posledice se ogledaju u tome da je njima čak i uskraćeno pravo da imaju jednake mogućnosti. Uskraćena im je mogućnost da budu izabrani za bilo koje radno mesto za koje konkurišu i pripadnici manje zastupljene grupe, ukoliko imaju iste kvalifikacije kao i oni.⁵

Davanje prioriteta ženama u cilju promovisanja jednakih mogućnosti ESP je razmatrao i u slučaju *Marschall*. U odnosu na slučaj *Kalanke*, ESP je ovde ublažio svoj pređašnji stav o striktnom tumačenju promovisanja jednakih mogućnosti i zabrane principa automatizma.

Zakon o javnim službenicima države Severna Rajna-Vestfalija predviđao je da će u slučaju kada na višem radnom mestu postoji manja zastupljenost žena nego muškaraca, žene imati prednost prilikom napredovanja ukoliko poseduju istu stručnost, kompetencije i profesionalni učinak, ali samo pod uslovom da ne postoje specifični razlozi koji za to radno mesto favorizuju (muškog) kandidata

⁵ Težnja da se ukloni nejednakost često dovodi do odluka koje nisu srazmerne cilju koji se postiže. U jednom slučaju iz sudske prakse Južnoafričke Republike, kandidat koji pripada zastupljenijoj grupi nije unapređen na više radno mesto čak i kada je bio jedini kandidat koji ispunjava uslove, jer bi se time dodatno povećala nesrazmera između zastupljenosti različitih društvenih grupa na novom radnom mestu. Naime, policajka Barnard je dva puta odbijena za unapređenje u policijskoj stanici gde je radila, iako je oba puta bila najbolji kandidat, tako da je podnela tužbu zbog diskriminacije. Osnovni sud je utvrdio da kako nije bilo odgovarajućih kandidata koji pripadaju nedovoljno zastupljenoj kategoriji (u ovom slučaju kandidata crne boje kože), to nije razlog da se bez odgovarajućih objašnjenja odbije kandidat koji ispunjava uslove a pripada drugoj kategoriji zaposlenih, koja je većinski zastupljena na novom radnom mestu (u ovom slučaju zaposleni bele boje kože). Na osnovu svega, Osnovni sud je zaključio da je došlo do diskriminacije. Međutim, nakon žalbe koju je uložila Policijska uprava, Apelacioni sud donosi presudu u kojoj smatra da bi njeno imenovanje na novo radno mesto još više povećalo nesrazmeru između zastupljenosti različitih grupa, i da je to direktno u suprotnosti sa ustavnim načelom koje ima za cilj otklanjanje nejednakosti koja pogađa određene društvene grupe! (Vid. više Gaibie, 2014, pp. 2670 i dalje.)

(*Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, par. 3). Gospodin Marschall, nastavnik, konkurisao je za radno mesto koje pripada višem platnom razredu. Međutim, Okružna uprava ga je obavestila da će za tu poziciju imenovati kandidatkinju, jer na osnovu pomenute odredbe ona mora biti unapređena uzimajući u obzir da su na osnovu zvanične evidencije i kandidat i kandidatkinja podjednako kvalifikovani i da su na tom radnom mestu u trenutku prijave na konkurs žene manje zastupljene (*Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, par. 7 i 8).

Na prvi pogled deluje da je ovaj slučaj identičan slučaju *Kalanke* i da će ESP doneti istu odluku i odlučiti da ovakve mere nisu u saglasnosti sa komunitarnim standardima. Međutim postoji jedna bitna razlika. Za razliku od slučaja *Kalanke*, ovde nije predviđeno davanje automatske prednosti ženama ukoliko su manje zastupljene, jer postoji mogućnost da se za to radno mesto izabere muškarac ukoliko postoje specifični razlozi za to. Ipak, s druge strane postoji jak argument da ova odredba nije u skladu sa čl. 2, st. 4 Direktive 76/207 jer prevazilazi promovisanje jednakih mogućnosti i ima za cilj postizanje jednake zastupljenosti žena i muškaraca.

ESP je u ovom slučaju odlučio da je rešenje ono koje daje prednost ženi, ali ne garantuje apsolutni i bezuslovni prioritet, jer se uporedno razmatraju i drugi jednako kvalifikovani kandidati, usklađeno s čl. 2, st. 4 Direktive 76/207 (Vid. *Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, par. 31-33). Pojedini autori ovakve situacije gde su kandidati izjednačeni po svim kriterijumima nazivaju *tie-break* situacije (Barnard, 2001, p. 961), u kojima će žene primenom afirmativne akcije na kraju imati prednost.

Obrazlažući svoju odluku ESP je naveo da „sama činjenica da su ženski i muški kandidati podjednako kvalifikovani ne znači da imaju iste šanse” jer postoji tendencija da se iako imaju podjednake kvalifikacije, muškarci znatno više unapređuju nego žene, posebno zbog predrasuda i stereotipa koji se tiču uloge žena u društvenom životu i radnom okruženju (*Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, par. 29 i 30). Konceptualno posmatrano ESP i dalje na afirmativnu akciju gleda kao na direktnu diskriminaciju koja je u određenim, jako uskim slučajevima opravdana, a ne kao na mere koje su svojstvene ostvarivanju suštinske jednakosti (Barnard & Hervey, 1998, p. 296).

Rešenje u slučaju *Marschall* ima dosta sličnosti s prebacivanjem tereta dokazivanja kod određenih radnih sporova (diskriminacija, zlostavljanje na radu, zaštita uzbunjivača). Ako kandidati imaju jednake kvalifikacije, na poslodavcu je da dokaže da postoje razlozi zbog čega je izabrao/unapredio kandidata zastupljenijeg pola.

4. Afirmativna akcija u primarnim i sekundarnim izvorima EU

Odredbe osnivačkih ugovora EU kao primarnih izvora uglavnom su ekonomskog karaktera. Međutim, osnivački ugovori sadrže i odredbe koje se tiču fundamentalnih prava na kojima se temelji EU. Jedno od tih prava je i pravo na jednakost žena i muškaraca. Kako je afirmativna akcija neodvojivi deo ostvarivanja jednakosti, u osnivačkim ugovorima predviđene su i odredbe koje regulišu njen domet i primenu.

Stanovište ESP-a u slučaju *Marschall* imalo je veliki uticaj na dalje regulisanje afirmativne akcije. Ugovorom iz Amsterdama (Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts), dopunjen je čl. 119 Rimskog ugovora koji je u domenu jednakosti žena i muškaraca predviđao samo obavezu jednake zarade za jednak rad. Amsterdamski ugovor u čl. 141, st. 3 najpre je predvideo da Savet EU „usvaja mere kojima se obezbeđuje primena načela jednakih mogućnosti i jednakog tretmana muškaraca i žena u pitanjima zapošljavanja i rada, uključujući i načelo jednakog plaćanja za jednak rad ili rad jednake vrednosti”. Istim članom, dozvoljeno je „svakoj državi članici da primeni mere kojima se manje zastupljenom polu daju posebne prednosti kako bi lakše obavljali profesionalnu delatnost ili sprečile ili kompenzovale nepovoljan položaj u profesionalnoj karijeri” (čl. 141, st. 4), a sve u cilju ostvarivanja potpune jednakosti žena i muškaraca. Ovakvom odredbom kodifikovana je odluka ESP-a u slučaju *Marschall* (Barnard, 2001, p. 964) i znatno unapređena mogućnost za primenu afirmativne akcije (Blanpain, 2008, p. 663). Takođe, bitno je napomenuti da se na ovaj način predvidelo obezbeđivanje i formalne jednakosti (jednako tretiranje) i suštinske jednakosti (u formi ostvarivanja jednakih mogućnosti).

Trenutno važeći Lisabonski ugovor (Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007) koji je stupio na snagu 2009, samo je neznatno izmenio čl. 141 Ugovora iz Amsterdama. Odredbe o jednakosti i afirmativnoj akciji sada su sadržane u čl. 157 i jedina suštinska izmena tiče se toga da je sada pored Saveta EU i u nadležnosti Evropskog parlamenta da donosi mere kojima se obezbeđuju jednake mogućnosti i jednak tretman žena i muškaraca (čl. 157, st. 3).

Direktive EU u oblasti zapošljavanja i rada, kao najvažniji sekundarni izvori prava, primarno su usmerene na zabranu diskriminacije. Ipak, kako dozvoljavaju primenu afirmativne akcije, i imajući u vidu njihovo tumačenje od strane ESP-a, one imaju za cilj i ostvarivanje suštinske jednakosti (Lahuerta, 2016, p. 354; Barnard, 2001, p. 959). Postoje stanovišta koja smatraju da su direktive o jednakosti i utemeljene na konceptu stvarne jednakosti (Neuvonen, 2015, p. 229).

Kao što smo videli, odredba Direktive 76/207 o primeni posebnih mera, u tumačenju ESP-a imala je veliki uticaj na razvoj i primenu afirmativne akcije. Pored nje, značajne direktive su i: Direktiva 2000/78/EZ o ustanovljavanju opštih uslova za jednak tretman u zaposlenju i zanimanju (Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation) i Direktiva 2000/43/EZ o sprovođenju načela jednakog postupanja prema osobama bez obzira na njihovo rasno ili etničko poreklo (Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin). Prilikom regulisanja afirmativne akcije, obe direktive polaze od čl. 141 Ugovora iz Amsterdama, tako da gotovo na identičan način uređuju njihovu primenu. Naime, u cilju ostvarivanja potpune jednakosti u praksi, države članice mogu da usvajaju posebne mere koje za cilj imaju sprečavanje ili kompenzovanje nepovoljnog položaja koje je povezano s verom ili uverenjem, invaliditetom, godinama i polnim opredeljenjem, kao i sa rasnim ili etničkim poreklom (vid. za prvu čl. 7, a za drugu čl. 5).

Direktivom 2006/54/EZ o sprovođenju načela jednakosti i jednakih mogućnosti muškaraca i žena u pitanjima zapošljavanja i rada – Direktiva 2006/54 (Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast)) izvršena je kodifikacija ranijih direktiva koje su regulisale jednakost žena i muškaraca. Kodifikacija je bila neophodna zbog dopune stavova ESP-a „budući da je jurisprudencija ovog suda dala dragocen značaj razvoju zaštite jednakosti muškaraca i žena” (Kovačević, 2018, p. 116).

Za primenu afirmativne akcije najznačajnija izmena je da se Direktiva 2006/54 sad poziva direktno na čl. 141. st. 4. Ugovora iz Amsterdama. U skladu sa navedenim članom Amsterdamskog ugovora države članice mogu da donose mere koje imaju za cilj ostvarivanje pune jednakosti žena i muškaraca u zapošljavanju i radu (čl. 3).

EU je posle deset godina od prvobitnog nacrtu tek 2022. godine usvojila Direktivu 2022/2381/EU o poboljšanju rodne ravnoteže među članovima direktora kotiranih društava i srodnim merama – Direktiva 2022/2381 (Directive (EU) 2022/2381 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on improving the gender balance among directors of listed companies and related measures). Direktiva 2022/2381 predviđa kvotni sistem afirmativne akcije. Kvotni sistem je baziran na principu da određeni procenat radnih mesta mora biti popunjen kategorijama radnika koji su manje zastupljeni na tim radnim mestima. Ovaj sistem predstavlja suviše radikalan pristup ostvarivanju jednakosti i kao takav uglavnom je predviđen za popunjavanje viših/rukovodećih radnih mesta.

Upravo je kvotni sistem bio razlog što je nacrt direktive dugi niz godina osporavan. Najčešća primedba bila je da propisivanje obaveznih kvota nije u skladu sa načelom supsidijarnosti. Isticalo se da je preuranjeno smatrati da su mere koje preuzimaju države članice u cilju ostvarivanja uravnotežene zastupljenosti polova neefikasne i da to pitanje treba regulisati na nivou EU (Szydło, 2015, pp. 112-115). Takođe, postoji jak argument da kvotni sistem nije u skladu ni sa načelom srazmernosti, jer postojanje kvota nije neophodno za ostvarivanje rodne jednakosti prilikom izbora direktora, i da države članice treba da imaju slobodu da same izaberu pristup kojim treba da obezbede jednakost (Szydło, 2015, p. 110).

Treba istaći da je Evropska komisija kao jedan od najjačih argumenata za donošenje ove direktive navodila da uravnotežena zastupljenost žena i muškaraca utiče pozitivno na bilans kompanija i dovodi do većeg ekonomskog rasta (vid. Lahuerta & Zbyszewska, 2018, pp. 170-171; Szydło, 2015, pp. 101-104). EU se i ranije pozivala na ekonomske razloge kod donošenja mera ovog tipa. Svakako je najpoznatiji slučaj jednako nagrađivanje žena i muškaraca koje je prvobitno imalo samo težnju da spreči nelojalnu konkurenciju. Iako ove mere mogu da doprinesu ekonomskom boljitku svih subjekata, moramo pomenuti da zaštita dostojanstva i profesionalnog integriteta pojedinca ipak mora biti glavni razlog za donošenje ovih mera.

Direktivom 2022/2381 predviđeno je da do 30. juna 2026. godine države članice osiguraju da pripadnici nedovoljno zastupljenog pola zauzimaju najmanje 40% položaja članova neizvršnih direktora i najmanje 33% svih direktorskih pozicija, uključujući i izvršne i neizvršne direktore. Iz domena primene isključena su mikro, mala i srednja preduzeća, koja zapošljavaju manje od 250 lica (čl. 2-5).

Bitno je pomenuti da Direktiva u čl. 8, st. 1, predviđa sankcije za društva koja ne ispunjavaju date ciljeve. Sankcije moraju biti proporcionalne i mogu se kretati od novčanih kazni do mogućnosti da nadležni pravosudni organi ponište odluke o izboru direktora koje nisu donete u skladu sa Direktivom. Po nekim stanovištima propisivanje obaveznih kvota može da bude u skladu sa načelom srazmernosti samo ako nije obavezno, a samim tim i lišeno bilo kakve sankcije (Szydło, 2015, pp. 110-111).

5. Zaključak

Primena afirmativne akcije u zapošljavanju i napredovanju s vremenom je evoluirala. Dugo je bila usmerena samo na obezbeđenje jednakih mogućnosti, što je ispravno stanovište kada se ima u vidu da se suštinska jednakost i ne može ostvariti samo primenom afirmativne akcije već je potrebna i primena niza drugih mera.

Tumačenjem od strane ESP-a proširena je primena afirmativne akcije i na ostvarivanje jednake zastupljenosti. U ovom slučaju neophodno je odrediti granicu jednakosti, granicu posle koje primena afirmativne akcije gubi početnu svrhu zbog koje se primenjuje i počinje da deluje u kontra smeru. Ta granica je postavljena u slučaju *Marschall*. S jedne strane imamo radikalne sisteme primene, oličene u principu automatizma i formi kvota. S druge strane, afirmativnoj akciji koja ima za cilj ostvarivanje jednakih mogućnosti, može se prigovoriti da iziskuje ozbiljna sredstva za sprovođenje i vreme da bi bila delotvorna. Afirmativna akcija, kako je predviđena u slučaju *Marschall*, nalazi se između ovih dvaju modela. Svrha afirmativne akcije je ostvarena jer lica manje zastupljene grupe imaju veliku prednost prilikom zapošljavanja i napredovanja. Ovakva primena afirmativne akcije ne isključuje mogućnost i da osobe zastupljenije grupe budu izabrane, posebno imajući u vidu da razlozi zbog kojih se oni biraju ne moraju da budu usko definisani.

Primena kvotnog sistema afirmativne akcije samo deluje kao najefikasnije rešenje, ali u suštini stvara niz pratećih problema. Glavna zamerka jeste što on dovodi do „kvantitativne” jednakosti. Upitno je da li se jednakost ostvarena na taj način može smatrati stvarnom jednakošću, posebno imajući u vidu da stvarna jednakost mora biti zasnovana i na jednakosti u dostojanstvu.

Literatura

- Barnard, C. 2001. The Changing Scope of the Fundamental Principle of Equality. *McGill Law Journal*, 46(4), pp. 955-978.
- Barnard, C. 1998. The Principle of Equality in the Community Context: P. Grant, Kalanke and Marschall: Four Uneasy Bedfellows. *Cambridge Law Journal*, 57(2), pp. 352-373. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008197398000063>
- Barnard, C. & Hepple, B. 2000. Substantive Equality. *Cambridge Law Journal*, 59(3), pp. 562-585. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008197300000246>
- Barnard, C. & Herve, T. 1998. Softening the Approach to Quotas: Positive Action after Marschall. *Journal of Social Welfare and Family Law*, 20(3), pp. 333-352. DOI: <https://doi.org/10.1080/09649069808410257>
- Bell, M. 2004. Equality and European Union Constitution. *Industrial Law Journal*, 33(3), pp. 242-260. DOI: <https://doi.org/10.1093/ilj/33.3.242>
- Bisom-Rapp, S. 2018. What We Know about Equal Employment Opportunity Law after Fifty Years of Trying. *Employee Rights and Employment Policy Journal*, 22(2), pp. 337-354.
- Blanpain, R. 2011. Decent Work in the European Union: Hard Goals, Soft Results. *Employee Rights and Employment Policy Journal*, 15(1), pp. 29-42.

- Blanpain, R. 2008. The European Union and Employment Law. *Indonesian Journal of International Law*, 5(4), pp. 646-680. DOI: <https://doi.org/10.17304/ijil.vol5.4.183>
- Đorđević, M. 2018. Afirmativna akcija – kvote za pripadnike manje zastupljenog pola u izbornom pravu Srbije. *Sveske za javno pravo*, 9(34), pp. 62-70.
- Fredman, S. 2017. Reimagining Power Relations: Hierarchies of Disadvantage and Affirmative Action. *Acta Juridica*, 124, pp. 124-145. DOI: <https://doi.org/10.1093/icon/mow043>
- Fredman, S. 2016. Substantive Equality Revisited. *International Journal of Constitutional Law*, 14(3), pp. 712-738. DOI: <https://doi.org/10.1093/icon/mow043>
- Gaibie, S. 2014. Affirmative Action – Concepts and Controversies. *Industrial Law Journal (Juta)*, 35(10), pp. 2655-2677.
- Hepple, B. 2001. Equality and Empowerment for Decent Work. *International Labour Review*, 140(1), pp. 5-18. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2001.tb00210.x>
- Hepple, B. 2014. The Key to Greater Gender Equality. *The Equal Rights Review*, 12, pp. 59-61.
- Jašarević, S. 2010. Zaštita jednakosti zaposlenih u pravu Evropske unije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 44(3), pp. 257-273.
- Jašarević, S. 2006. Jednakost zaposlenih prema polu u dokumentima i praksi EU. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 40(2), pp. 359-378.
- Jovanović, P. 2018. Pozitivna diskriminacija (sa osvrtom na oblast rada). *Radno i socijalno pravo*, (1), pp. 1-24.
- Kostić, M. 2021. *Jednakost žena i muškaraca u zapošljavanju*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Kovačević, Lj. 2008. Jednakost i zabrana diskriminacije u radnom pravu. U: Vuković, D. & Arandarenko, M. (ur.), *Tržište rada i politika zaposlenosti*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, pp. 173-194.
- Kovačević, Lj. 2018. Ravnopravnost muškaraca i žena kao bitan element dostojanstvenog zapošljavanja: prilog diskusiji o Nacrtu zakona o rodnoj ravnopravnosti. *Radno i socijalno pravo*, (1), pp. 97-144.
- Lahuerta, B. S. 2016. Taking EU Equality Law to the Next Level: In Search of Coherence. *European Labour Law Journal*, 7(3), pp. 348-367. DOI: <https://doi.org/10.1177/201395251600700303>
- Lahuerta, B. S. & Zbyszewska, A. 2018. EU Equality Law after a Decade of Austerity: On the Social Pillar and It's Transformative Potential. *International Journal of Discrimination and the Law*, 18(2-3), pp. 163-192. DOI: <https://doi.org/10.1177/1358229118799234>
- Lubarda, B. 2012. *Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*. Beograd: Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Martín, N. R. 2014. Positive Action in EU Gender Equality Law: Promoting Women in Corporate Decision-Making Positions, *Spanish Labour Law and Employment Relations Journal*, 3(1), pp. 20-33.

- Matijević, M. & Ćorić, V. 2010. Mere afirmativne akcije: terminološko određenje i uvodna razmatranja o sadržini pojma, *Strani pravni život*, 54(3), pp. 85-102.
- Međunarodna organizacija rada. 2001. *Smernice o radnom zakonodavstvu*. Ženeva.
- Monaghan, K. 2011. Equality and Non-Discrimination. *Judicial Review*, 16(4), pp. 418-428. DOI: <https://doi.org/10.5235/108546811799320790>
- Neuvonen, J. P. 2015. Inequality in equality' in the European Union equality directives: A friend or a foe of more systematized relationships between the protected grounds? *International Journal of Discrimination and the Law*, 15(4), pp. 222-240. DOI: <https://doi.org/10.1177/1358229115591412>
- Reljanović, M. 2009. Diskriminacija na radu – zakonodavstvo i iskustva SAD. *Strani pravni život*, 53(1), pp. 111-130.
- Szydło, M. 2015. Gender Equality on the Boards of EU Companies: Between Economic Efficiency, Fundamental Rights and Democratic Legitimation of Economic Governance. *European Law Journal*, 21(1), pp. 97-115. DOI: <https://doi.org/10.1111/eulj.12074>

Pravni izvori

- Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, *OJ L* 39, 14.2.1976.
- Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, *OJ L* 180, 19.7.2000.
- Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, *OJ L* 303, 2.12.2000.
- Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), *OJ L* 204, 26.7.2006.
- Directive (EU) 2022/2381 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on improving the gender balance among directors of listed companies and related measures, *OJ L* 315, 7.12.2022.
- Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, *OJ C* 340, 10.11.1997.
- Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, *OJ C* 306, 17.12.2007.

Sudska praksa

CJEU, Case C-450/93 - *Eckhard Kalanke v Freie Hansestadt Bremen*, Judgment of the Court, 17. 10. 1995, ECLI:EU:C:1995:322.

CJEU, Case C-409/95 - *Hellmut Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, Judgment of the Court, 11. 11. 1997, ECLI:EU:C:1997:533.

CJEU, Case C-407/98 - *Katarina Abrahamsson and Leif Anderson v Elisabet Fogelqvist*, Judgment of the Court (Fifth Chamber), 6. 7. 2000, ECLI:EU:C:2000:367.

Opinion of Advocate General Tesouro - Case C-450/93, *Eckhard Kalanke v Freie Hansestadt Bremen*, 6.4.1995, ECLI:EU:C:1995:105.

UNIVERZALNI I EVROPSKI STANDARDI OD ZNAČAJA ZA RAD NA DALJINU – RADNOPRAVNI ASPEKTI

Sažetak

Razvoj informacionih tehnologija omogućio je nastanak rada na daljinu kao posebnog oblika fleksibilnog rada. U prvom delu rada definisan je pojam rada na daljinu i identifikovani su njegovi bitni elementi. Nakon toga, detaljno su razmatrani i kritički preispitani standardi o radu na daljinu usvojeni pod okriljem Međunarodne organizacije rada i Evropske unije. Potom je primenom uporednopravnog metoda ukazano na načine i rezultate primene Okvirnog sporazuma o radu na daljinu u državama članicama Evropske unije. U zaključnim razmatranjima autorka je iznela osnovne prednosti i izazove u uređivanju rada na daljinu, uz ukazivanje na moguće načine rešavanja odgovarajućih problema.

Ključne reči: fleksibilni oblici rada, rad na daljinu, rad kod kuće, standardi Međunarodne organizacije rada, pravo Evropske unije.

* Doktorantkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Srbija.
E-mail: andjelapekovicandjela@gmail.com

UNIVERSAL AND EUROPEAN STANDARDS OF IMPORTANCE FOR TELEWORKING – LABOR LAW ASPECTS

Summary

The development of information technologies enabled the emergence of remote work, as a special form of flexible work. In the first part of the paper, the concept of teleworking is defined and its essential elements are identified. After that, the standards of teleworking adopted under the auspices of the International Labor Organization and the European Union are discussed in detail and critically reviewed. Then the ways and results of the implementation of the Framework Agreement of teleworking in the member states of the European Union, using the comparative law method, are pointed out. In the concluding remarks, the authoress presents the basic advantages and challenges in arranging teleworking, indicating possible ways to solve the corresponding problems.

Keywords: flexible forms of work, teleworking, work at home, International Labor Organization standards, European Union law.

1. Uvodna razmatranja

Četvrta industrijska revolucija, odnosno digitalizacija, doprinela je polarizaciji na tržištu rada. Dovode se u pitanje prethodno uspostavljeni temelji radnog zakonodavstva, posebno oni koji u središte postavljaju radni odnos na neodređeno vreme sa punim radnim vremenom, jer se mnogi poslovi sve više počinju obavljati na daljinu, bez jasnog ograničenja radnog vremena (Urdarević, 2021, p. 206). Super inteligentna revolucija zasnovana je na tehnologiji interneta stvari ili interneta inteligentnih uređaja (IoT), sajber-fizičkom sistemu, kao i veštačkoj inteligenciji, te podrazumeva korišćenje brzih mreža, interfejsa i sistema velikih podataka u procesu proizvodnje, što u značajnoj meri utiče na promene u oblasti ljudskog rada (Min *et al.* 2019, p. 400). Izraz internet stvari se koristi za označavanje svih oblika povezivanja ljudi i uređaja putem interneta, nezavisno od prostorne i vremenske dimenzije, sa ciljem osiguranja homogene komunikacije i materijalizacije usluga (Zlatanović Stojković, 2021, p. 3).

Informacione tehnologije nisu samo sredstvo rada već i način kontrole radnika, te utiču na (modifikaciju) procesa rada, zbog čega je potrebno redefinisati osnovne elemente tradicionalnog radnog odnosa. Uz to, neophodno je revidirati

radnopravne standarde koji se odnose na zaštitu zdravlja i bezbednost na radu, organizaciju rada i radnog vremena, zaštitu radnih prava, kao i pitanje prekvalifikacije ili dokvalifikacije radnika prilikom prelaska na nov sistem rada. Primena informacionih tehnologija uticala je na pojavu rada na daljinu, koji se u Okvirnom sporazumu o radu na daljinu iz 2002. godine, zaključenog između evropskih socijalnih partnera (*ETUC*, *UNICE* i *CEEP*), definiše kao oblik organizovanja rada korišćenjem informacione tehnologije, u okviru ugovorenog radnog odnosa, kada se rad koji bi mogao biti obavljan i u prostorijama poslodavca, redovno obavlja van tih prostorija. Postoje brojne prednosti ovakvog oblika rada, u vidu fleksibilnog, produktivnijeg i efikasnijeg rada, kao i boljih mogućnosti za usklađivanje profesionalnih i porodičnih dužnosti radnika. Uz to, radom na daljinu povećavaju se mogućnosti zapošljavanja osoba sa invaliditetom i onih koji žive u geografski udaljenim mestima. Pored prednosti koje ovaj oblik rada donosi, potrebno je razmotriti i njegove negativne strane, poput izolacije radnika koji rade na daljinu od ostalih radnika, smanjenih mogućnosti za razmenu iskustva, saveta i ideja, nedostatka takmičarskog entuzijazma, manjih izgleda za napredovanje, kao i pojave stresa i nesigurnosti. Identifikacija i ublažavanje ili otklanjanje ovih i drugih teškoća koje prate rad na daljinu predstavljaju izazov za savremeno radno pravo.

U domaćem pravu, rad na daljinu je većim delom regulisan zakonom kojim se uređuju rad i radni odnos, dok je konkretizacija zakonskih odredaba izvršena kolektivnim ugovorima o radu. U zemljama Evrope kao što su na primer Litvanija, Poljska, Rusija i Španija, digitalni rad je na jedinstven način zakonski regulisan zakonom o radu. U Italiji je prihvaćeno istovetno rešenje, s tim da različite kategorije radnika imaju drugačije uređen status ako rad obavljaju kao digitalni radnici (Reljanović & Misailović, 2021, p. 413). Rusko rešenje kroz pojam rada na daljinu prihvata samo radnike koji rade u Rusiji, za poslodavca čije se sedište nalazi u Rusiji (Gerasimova, Korshunova & Chernyaeva, 2017, p. 117). U Nemačkoj je zastupljen sistem uređenja ove oblasti isključivo kroz kolektivne ugovore, koji takođe imaju veliki značaj u pravnim sistemima Belgije, Italije, Francuske i Portugalije. Uz to, digitalni radnici su viđeni kao „obični” radnici u pogledu svog pravnog položaja, osim u Španiji i Italiji (Luque Parra & Camargo Rodriguez, 2017, pp. 4-6).

U cilju usaglašavanja zahteva za fleksibilnošću na radu, s jedne, i sigurnosti zaposlenja i prihoda, s druge strane, utvrđena je potreba da se oblast rada na daljinu uredi na međunarodnom i evropskom nivou. Navedeni problem, na evropskom nivou, rešava se tako što se paralelno sa povećanjem fleksibilnosti rada obezbeđuje dovoljan nivo zaštite radnika koji rade sa fleksibilnim oblicima rada, kakav je i rad na daljinu (Kovačević, 2009a, p. 677). U tom smislu, od

izuzetnog značaja je potpuno i pravilno tumačenje Okvirnog sporazuma o radu na daljinu iz 2002. godine, zaključenog između evropskih socijalnih partnera (ETUC, UNICE i CEEP), kao i Konvencije Međunarodne organizacije rada br. 177 o radu kod kuće, koje uz definiciju rada na daljinu preciziraju njegove bitne elemente, ali i proklamuju jednakost radnika na daljinu i ostalih radnika.

2. Bitni elementi rada na daljinu

O značenju pojma rada na daljinu ne postoji saglasnost, zbog čega se u literaturi i nacionalnim zakonodavstvima sreću brojne definicije. Ipak, široko prihvaćenom definicijom smatra se ona navedena iz Okvirnog sporazuma. Iz nje proizilazi da su bitni elementi ovog instituta korišćenje informacionih tehnologija, atipično mesto rada, redovnost i dobrovoljnost.

Centralno obeležje rada na daljinu je upotreba informacionih tehnologija, s tim da treba imati u vidu da navedena definicija ne navodi o kojim tehnologijama je reč, čime ostavlja prostor da budu obuhvaćena ne samo postojeća sredstva za rad već i ona koja će u budućnosti biti uvedena, tim pre što je reč o oblasti koja se brzo razvija.

Evropski socijalni partneri kao drugi važan element rada na daljinu navode atipično mesto rada, budući da se u slučaju rada na daljinu, rad obavlja van poslovnih prostorija poslodavca. Iz navedenog, posebno je interesantno pitanje kontrole poslodavca nad radom zaposlenog na daljinu, imajući u vidu da je specifična kontrola bila jedan od osnovnih razloga zbog kojih su poslodavci izrazili nepoverenje prema ovakvom obliku rada, zbog nesigurnosti na koji način će kontrola biti organizovana. S druge strane, to je otvorilo mogućnost zloupotrebe poslodavčevih nadzornih ovlašćenja, uz preterano i neopravdano zadiranje u privatnost zaposlenih.

Kao treći element rada na daljinu izdvaja se redovnost u obavljanju rada van prostorija poslodavca, što ne treba razumeti na način da se prestacija rada obavlja samo i isključivo van prostorija poslodavca. Umesto toga, zaposleni koji radi na daljinu ponekad može obavljati pojedine poslove za poslodavca i u preduzeću ili drugim poslodavčevim prostorijama (Kovačević, 2009b, p. 5).

Rad na daljinu se, po pravilu, ugovara, što znači da se traži saglasnost obeju strana, odnosno dobrovoljnost za ovakav način rada. Ipak, postoji mogućnost da ovakav oblik rada bude nametnut jednostranom voljom, tako što država može izmeniti pravila ugovaranja kada je nužno da poslodavci organizuju rad na ovaj način, jer klasičan sistem rada nije mogući iz objektivnih razloga (Leonova, 2021, p. 15).

3. Univerzalni standardi od značaja za rad na daljinu

Međunarodna organizacija rada (MOR), zajedno sa Evropskom fondacijom za unapređenje uslova života i rada, definisala je rad na daljinu kao upotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija, kao što su: pametni telefoni, tableti, laptop i desktop računari, u cilju obavljanja rada van prostorija poslodavca (EUROFOUND, International Labour Office, 2017, p. 3) Osim ove definicije, MOR nije posebnim instrumentom neposredno i precizno uredio pitanje rada na daljinu, iz čega bi se mogao izvesti zaključak da, kada je reč o ovakvom obliku rada, upućuje na primenu Konvencije br. 177 o radu kod kuće iz 1996. godine i Preporuke br. 184 o radu kod kuće iz 1996. godine. Autorka je mišljenja da je najveći doprinos ove konvencije u tome što je postavila razliku između radnika kod kuće i radnika koji povremeno rade od kuće. Radnik kod kuće je definisan kao radnik koji plaćeni rad obavlja kod svoje kuće ili drugim prostorijama po svome izboru, osim poslovnih prostorija poslodavca (C177 – Home Work Convention, 1996, čl. 1). Prema odredbama Konvencije, zaposleni se ne mogu smatrati radnicima kod kuće samo zato što povremeno obavljaju posao od kuće, a ne na uobičajenom radnom mestu (C177 – Home Work Convention, 1996, čl. 1). Uz to, proklamovana je i jednakost radnika kod kuće i ostalih radnika, što je, prema stavu autorke, izuzetno značajno za pravni položaj radnika koji rade na daljinu, budući da i oni treba da, jednako kao radnici koji rade u poslovnim prostorijama poslodavca, delotvorno uživaju pravo na sindikalno organizovanje, zaštitu od diskriminacije, zaštitu zdravlja i bezbednost na radu, visinu zarade, obavezno zdravstveno osiguranje, stručno osposobljavanje i usavršavanje, kao i u pogledu starosne granice za zasnivanje radnog odnosa i posebne zaštite žena u vezi sa materinstvom i porođajem (C177 – Home Work Convention, 1996, čl. 4).

Preporuka br. 184 o radu kod kuće iz 1996. godine dopunjava obaveze država u pogledu uređivanja rada kod kuće, najpre kroz uspostavljanje specifičnog sistema nadzora nad obavljanjem rada kod kuće, uključujući rad na daljinu. Taj sistem obavezuje poslodavca da, kada ugovara ovakav oblik rada po prvi put, o tome mora obavestiti nadležni organ javne vlasti (R184 – Home Work Recommendation, 1996, čl. 6). Pored toga, sistem preporučuje poslodavcima da vode evidenciju svih radnika koji rade kod kuće i poslova koje obavljaju, u kojoj bi navodili podatke o radnom vremenu, visini naknade, troškovima nastalim na teret zaposlenog u vezi sa obavljanjem rada i naknadi koja mu je po osnovu tih troškova isplaćena. Takođe, predviđa da visina minimalne zarade radnika kod kuće ili na daljinu mora biti utvrđena putem socijalnog dijaloga. Prema Preporuci, poslodavci snose troškove održavanja opreme za rad i sistema veza (R184 – Home Work Recommendation, 1996, čl. 13–16). Kako se rad kod kuće i rad na daljinu

često povezuju sa problemom usklađivanja profesionalnih i porodičnih dužnosti radnika, posebno značajno pitanje tiče se i vremena odmora, zbog čega Preporuka nalaže poštovanje prava radnika kod kuće na dnevni, nedeljni i godišnji odmor, kao i na privremeno odsustvo sa rada usled bolesti (R184 – Home Work Recommendation, 1996, čl. 23–24). Dalje se navodi da svaka članica, u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom i praksom, treba da odredi telo ili više njih kojima će poveriti formulisanje i sprovođenje nacionalne politike o radu kod kuće. Kada je reč o zaštiti radnika kod kuće, ukazuje da poslodavac treba da obavesti radnika o svim potencijalnim rizicima i opasnostima, da mu ukaže koje mere treba da preduzme u slučaju opasnosti i da mu obezbedi odgovarajuće osposobljavanje. Prema viđenju autorke, Preporukom je adekvatno dopunjena Konvencija br. 177 o radu kod kuće iz 1996. godine i omogućeno je da se na sistematičan način uredi rad na daljinu kroz vođenje evidencije radnika kod kuće i poslova koje obavljaju i obavezivanje država članica da odrede jedno ili više tela čiji zadatak će biti da formulišu i sprovedu nacionalnu politiku o radu kod kuće.

4. Evropski standardi od značaja za rad na daljinu

Kada je reč o evropskim standardima, najznačajniji akt koji uređuje ovo pitanje jeste Okvirni sporazum o radu na daljinu (European Framework Agreement on Telework). Zaključivanju ovog sporazuma prethodili su dvogodišnji pregovori, pri čemu je u pripremnim radnjama procenjeno da je u državama EU deset miliona radnika barem četvrtinu svog radnog vremena radilo na daljinu (Blanpain, 2012, pp. 515–516). Ipak i pored ovakvog broja, primetna je oscilacija među državama članicama, gde procenat radnika koji rade na daljinu iznosi od 1,6% u Bugarskoj do 15,2% u Češkoj (Hießl, 2012, p. 7). Tokom pregovora posebno je razmatrano pitanje zaštite zdravlja i bezbednosti na radu radnika na daljinu, prvenstveno kroz psihosocijalne, a ne isključivo fizičke rizike (Lourdes, 2007, p. 310).

Okvirni sporazum je autonomni izvor radnog prava EU koji rad na daljinu definiše kao oblik organizovanja rada, korišćenjem informacione tehnologije, u okviru ugovorenog radnog odnosa, kada se rad koji bi mogao biti obavljan i u prostorijama poslodavca redovno obavlja van tih prostorija (čl. 2 Okvirnog sporazuma). Rad na daljinu može biti uključen u opis poslova iz ugovora o radu ili može biti naknadno ponuđen radniku, pri čemu on takvu ponudu može prihvatiti ili odbiti. Ukoliko radnik odbije ponudu, to neće predstavljati osnov za prestanak radnog odnosa ili izmenu ugovorenih uslova rada za tog radnika. Suprotno, ukoliko bi zaposleni izrazio želju za rad na daljinu, poslodavac taj zahtev može prihvatiti ili odbiti. Ako rad na daljinu nije sadržan u opisu poslova iz ugovora o

radu, odluka o prelasku na rad na daljinu može biti izmenjena individualnim i/ili kolektivnim ugovorom. Prema Direktivi Evropskog parlamenta i Saveta 2019/1152 o transparentnim i predvidivim uslovima rada u EU, zaštita prava zaposlenih se garantuje nezavisno od oblika njihovog zaposlenja, što znači da obaveza obaveštavanja o uslovima rada važi u pogledu zaposlenih u svim već postojećim i budućim ugovornim oblicima (Kovačević, 2020, p. 1348).

Kao posebno značajnu odredbu Okvirnog sporazuma treba pomenuti čl. 4, koji izjednačava u pravima radnike na daljinu sa uporedivim radnicima koji rade u krugu poslovnih prostorija poslodavca u pogledu uslova rada. Jedno od naročito interesantnih pitanja, koje je našlo svoje mesto i u sudskoj praksi, jeste regulisanje radnog vremena u odnosu na rad na daljinu. U predmetu *CCOO v Deutsche Bank* (ECLI:EU:C:2019:402), Evropski sud pravde odlučio je da broj radnih sati svakog dana treba da bude objektivno i precizno utvrđen. Države članice EU su stoga u obavezi da zahtevaju od poslodavaca da implementiraju jasan sistem za merenje trajanja radnog vremena svakog zaposlenog, uključujući zaposlenog koji radi na daljinu.

Navedeni sporazum je naročitu pažnju posvetio i pitanju privatnosti radnika na daljinu, u cilju zaštite njihovih podataka o ličnosti. U čl. 5 ovog sporazuma navodi se da je poslodavac odgovoran za preduzimanje odgovarajućih mera, naročito vezano za osiguranje zaštite podataka koje radnik na daljinu koristi i obrađuje u profesionalne svrhe, kao i da poslodavac obaveštava radnika na daljinu o svim važećim zakonima i pravilima o zaštiti podataka, kojih se radnik mora pridržavati. Ako se primenjuje neka vrsta nadzora, ona mora odgovarati svrsi i mora biti uvedena u skladu s Direktivom 90/270/EEZ o opremi sa ekranom. Kako je reč o radu koji se obavlja uz opremu sa ekranom, u Okvirnom sporazumu se posebno navodi da sva pitanja vezana za opremu moraju biti jasno definisana pre početka rada na daljinu. Poslodavac je taj koji je odgovoran za obezbeđivanje, instaliranje i održavanje opreme potrebne za redovan rad na daljinu, izuzev kada radnik koristi sopstvenu opremu. Sporazum ne zanemaruje ni troškove koji nastaju za radnika korišćenjem navedene opreme za komunikaciju, te navodi da poslodavac plaća naknadu ili pokriva troškove nastale zbog redovnog obavljanja posla. Okvirni sporazum regulisao je i zaštitu zdravlja i bezbednost na radu, navodeći da je poslodavac u obavezi da obavesti radnika na daljinu o politici zaštite zdravlja i bezbednosti, naročito kada je reč o radu s opremom s ekranom. S druge strane, radnik je dužan da ispravno koristi ovu opremu. Kako bi potvrdili ispravno sprovođenje važećih propisa, poslodavac, predstavnici radnika i/ili nadležne vlasti imaju pravo pristupa mestu obavljanja rada na daljinu, s tim da ukoliko radnik na daljinu rad obavlja u svojoj kući, pravo pristupa uslovljeno je prethodnim obaveštenjem radnika i njegovom saglasnošću, zbog garantije nepovredivosti stana.

Često se kao pozitivna strana ovakvog oblika rada navodi to da radnik sam organizuje svoje radno vreme, što potvrđuje i Okvirni sporazum u čl. 9, s tim što se napominje da su količina posla i norme kvaliteta obavljanja posla radnika na daljinu jednake uporedivim radnicima koji posao obavljaju u prostorijama poslodavca. Među autorima se kao mana ovakvog oblika rada često ističe socijalna isključenost radnika na daljinu i izolovanost od ostalih kolega (Gligorić, 2021, p. 492). Kako bi predupredio navedeno, Okvirni sporazum je predvideo dužnost poslodavca da osigura preduzimanje mera kojima se sprečava izolovanje radnika na daljinu od ostatka radne zajednice u preduzeću, poput pružanja prilika za redovne susrete sa kolegama ili obezbeđivanja pristupa svim informacijama u preduzeću.

Potreba za stručnim osposobljavanjem i usavršavanjem je sve izraženija, posebno kada se ima u vidu ubrzana dinamika pojave novih zanimanja. Okvirnim sporazumom je predviđeno da radnici na daljinu imaju jednako pravo na edukaciju i mogućnosti napredovanja kao i uporedivi radnici koji rade u poslovnim prostorijama poslodavca, te da njihov rad podleže istim sistemima ocenjivanja, iz čega proizilazi da saradnja socijalnih partnera ima ključnu ulogu za uspešno sprovođenje koncepta usavršavanja u praksi (Kovač Orlandić, 2011, p. 54).

Poseban član Okvirnog sporazuma posvećen je i kolektivnim pravima radnika na daljinu, u kojem ih takođe izjednačava sa radnicima koji obavljaju rad u poslovnim prostorijama poslodavca. Pritom ne smeju postojati prepreke u komunikaciji radnika na daljinu sa predstavnicima radnika, dok za sve vrste radnika vrede isti uslovi za učešće i kandidovanje na izborima za predstavnička tela radnika.

Direktive Evropske unije se, takođe, primenjuju u oblasti rada na daljinu. Najpre, kroz Direktivu 89/391/EEZ od 1989. godine (Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work) poboljšani su bezbednost i zdravlje na radu svih radnika u okviru Evropske unije. Članom 5 Direktive proklamovana je dužnost poslodavca da obezbedi bezbednost i zdravlje radnika u svakom aspektu povezanom sa radom, iz čega se može zaključiti da se isto odnosi i na radnike na daljinu. Pravila na polju zaštite zdravlja i bezbednosti na radu za svoj primarni cilj imaju prevenciju nezgoda na radu i profesionalnih bolesti koje dovode do privremene ili trajne sprečenosti radnika za rad, te tako vode ka smanjivanju dodatnih troškova poslodavca i doprinose poboljšanju produktivnosti preduzeća (Kovačević, 2002, p. 217). Pitanje bezbednosti i zdravlja radnika na daljinu direktno je regulisano Direktivom 90/270/EEZ od 1990. godine, koja predviđa zaštitu onih radnika koji svoje radne obaveze obavljaju posredstvom opreme sa ekranom (Council directive 90/270/EEC on the minimum safety and health requirements for work with

display screen equipment (fifth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 87/391/EEC)). Poslodavci su obavezni da sprovedu analizu radnih mesta i izvrše procenu opasnosti kojima su zaposleni koji koriste opremu sa ekranom izloženi, kako onih koji utiču na fizičko zdravlje radnika, tako i onih koji utiču na njihovo psihičko stanje. U literaturi se kao takvi rizici redovno navode nesanica, nervoza, poremećaj komunikacije sa drugim članovima zajednice i celokupno pogoršanje duševnog zdravlja (Musiala, 2021, p. 187). Više je nego jasna namera tvorca Direktive broj 2019/1152 (Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union) da ukaže na činjenicu da novi oblici radnog angažovanja i takozvana „fleksibilizacija rada” ne smeju da dovode do urušavanja osnovnih principa radnog prava i uskraćivanja osnovnih radnih prava licima koja su na taj način angažovana (Reljanović, 2020, p. 774).

Sa pojavom takozvanog „autonomnog rada”, koji omogućava zaposlenima da rade nezavisno od utvrđenog vremena i mesta, javljaju se novi izazovi za oblast rada na daljinu, koji samo ekstenzivnim tumačenjem mogu biti obuhvaćeni definicijom rada na daljinu datom u Okvirnom sporazumu.

5. Implementacija Okvirnog sporazuma u državama članicama Evropske unije

Kvalitet navedenih uporednopravnih rešenja ogleda se, najpre, u zakonskim definicijama rada na daljinu, koje nalikuju definiciji iz Okvirnog sporazuma o radu na daljinu. U zakonskom rešenju Hrvatske posebno se navodi jednakost u zaradama zaposlenih koji obavljaju rad u poslovnim prostorijama poslodavca i onih koji obavljaju rad van poslovnih prostorija, što je u skladu sa Okvirnim sporazumom i Konvencijom br. 177 o radu kod kuće iz 1996. godine. Hrvatska, Španija i Slovenija su utvrdile adekvatan normativni okvir zaštite zdravlja i bezbednosti na radu, saglasno Okvirnom sporazumu i Direktivi 90/270/EEZ od 1990. godine. Zakon 3/2012 o usvajanju hitnih mera za reformu tržišta rada Španije regulisao je i oblast kolektivnog radnog prava, navodeći da radnici na daljinu imaju pravo na kolektivno predstavljanje i da, u tu svrhu, mogu da koriste prostorije poslodavca, time precizirajući odredbe Konvencije br. 177 i Okvirnog sporazuma o izjednačavanju zaposlenih koji rad obavljaju u poslovnim prostorijama poslodavca sa onima koji rad obavljaju van poslovnih prostorija, u pogledu prava na sindikalno organizovanje.

5.1. Grčka

Zakonom 3846/2010 (Νόμος υπ' αριθ. 3846, 2010) koji uređuje status radnika na daljinu, uvedena su određena poboljšanja u cilju efikasnije zaštite ove kategorije radnika. Zakon predviđa da je poslodavac dužan da zaposlenom, u pisanoj formi, u roku od osam dana od dana zaključenja ugovora o radu, dostavi sve informacije koje se odnose na obavljanje rada na daljinu i naročito informacije koje se odnose na organizaciju, zadatke, obračun zarade, raspored radnog vremena i naknadu troškova po osnovu rada. Ukoliko je reč o svojevrsnoj transformaciji iz redovnog rada u okviru poslovnih prostorija poslodavca u rad na daljinu, neophodno je obezbediti prilagođavanje radnika radu van poslovnih prostorija, pri čemu svaka od strana u ugovornom odnosu može prestati sa radom na daljinu, uz obavezu da drugoj ugovornoj strani dostavi obaveštenje o tome 15 dana ranije. Poslodavac ima obavezu da obezbedi i održava opremu za rad i tehničku podršku, kao i da nadoknadi troškove komunikacije.

5.2. Holandija

Holandija je donela poseban zakon u oblasti fleksibilnih oblika zapošljavanja koji nosi naziv Zakon o fleksibilnom radu (Flexible Work Act) i stupio je na snagu 1. januara 2016. godine. Prema odredbama ovog zakona, zaposleni koji rade najmanje 26 nedelja imaju pravo da od poslodavca zatraže promenu rasporeda radnog vremena, prilagođavanje broja radnih sati i mesta rada, pod uslovom da je reč o poslodavcu koji zapošljava najmanje deset osoba. Ovakav zahtev zaposleni u pisanoj formi moraju podneti najmanje dva meseca pre dana kada žele da ovakve promene stupe na snagu. Zahtev mora da sadrži podatke o promeni koja se zahteva i datum stupanja na snagu promene. Rešenje kojim poslodavac odbija zahtev zaposlenog mora biti u pisanoj formi i sadržati obrazloženje u vidu razloga zbog kojih nije prihvatio zahtev. Ukoliko zahtev bude odbijen, zaposleni ima pravo na podnošenje istog zahteva u toku godine.

5.3. Hrvatska

U Hrvatskoj je rad na daljinu regulisan Zakonom o radu (Zakon o radu Republike Hrvatske, 2014) počev od čl. 17, zaključno sa čl. 17c. Zakon propisuje obavezni sadržaj pisanog ugovora o radu na izdvojenom mestu rada. Posebno reguliše pitanje jednakosti u zaradama zaposlenog koji radi u prostorijama poslodavca na istim ili sličnim poslovima sa onim koje obavlja radnik na daljinu. Predviđa obavezu poslodavca da zaposlenom obezbedi sigurne uslove rada, kao i

obavezu zaposlenog da se pridržava mera zaštite zdravlja i bezbednosti na radu. Osim toga, ističe shodnu primenu odredaba ovog zakona koje se odnose na raspored radnog vremena, prekovremeni rad, noćni rad i promenu rasporeda radnog vremena i na ugovor o radu na daljinu, ako drugačije nije predviđeno posebnim propisom, kolektivnim ugovorom, sporazumom sklopljenim između saveta zaposlenih i poslodavca ili ugovorom o radu. Rokovi za izvršenje poslova koji se obavljaju na osnovu ugovora ne smeju onemogućiti zaposlenom korišćenje prava na dnevni, nedeljni i godišnji odmor. U skladu sa Zakonom, povreda odredaba o radu na izdvojenom mestu rada smatra se jednim od najozbiljnijih prekršaja poslodavca, za koji je predviđena novčana kazna od 8.040 do 13.181 evra.

5.4. Španija

U Španiji je oblast rada na daljinu regulisana Zakonom 3/2012 o usvajanju hitnih mera za reformu tržišta rada (Ley 3/2012, de 6 de julio, de medidas urgentes para la reforma del mercado laboral) koji je posebno imao u vidu rad na daljinu, zbog sve jače potrebe za fleksibilnim radom i balansom između profesionalnog i privatnog života radnika. Ovaj zakon definiše rad na daljinu kao rad čije se aktivnosti pretežno, dakle ne isključivo, obavljaju u kući zaposlenog ili u drugom prostoru, a da to nisu prostorije poslodavca. Pored toga, izjednačava radnike na daljinu sa radnicima koji obavljaju posao u prostorijama poslodavca, uz napomenu da se izuzimaju prava koja su striktno vezana za obavljanje poslova u prostorijama poslodavca. Radnik na daljinu ima pravo na naknadu koja predstavlja najmanji ukupni iznos naknade koja je utvrđena za njegovo zanimanje, odnosno profesionalnu dužnost. Zakon je uzeo u obzir i profesionalno usavršavanje i napredovanje na radu, adekvatnu zaštitu zdravlja i bezbednosti na radu, a nije zanemario ni oblast kolektivnog radnog prava, navodeći da radnici na daljinu imaju pravo na kolektivno predstavljanje i da u tu svrhu mogu da koriste prostorije poslodavca.

5.5. Slovenija

Prema Zakonu o radnim odnosima (Zakon o delovnih razmerjih, 2013) ugovor o radu mora da sadrži podatke u vezi sa mestom rada, jer se u suprotnom pretpostavlja da zaposleni obavlja rad u registrovanim poslovnim prostorijama poslodavca. Iz navedenog, može se zaključiti da su zaposleni i poslodavac u obavezi da u ugovoru o radu izričito navedu da će zaposleni obavljati rad u svom domu. Ovaj zakon definiše rad na daljinu kao rad koji zaposleni obavlja u svojoj kući ili prostorijama po izboru, van poslovnih prostorija poslodavca,

uz upotrebu informacionih i komunikacionih tehnologija. Poslodavac je obavezan da informiše inspekciju rada o nameravanoj organizaciji rada na daljinu, pri čemu inspektor rada može da zabrani takav oblik rada ukoliko je štetan ili bi mogao postati štetan za radnika, njegovo životno ili radno okruženje, kao i ukoliko je reč o poslu koji se ne može obavljati na taj način. Posebno izdvaja pravo zaposlenog na naknadu za korišćenje ličnih sredstava prilikom obavljanja posla na daljinu, pri čemu se iznos naknade utvrđuje ugovorom o radu. Poslodavac je dužan da osigura bezbedne uslove za rad, kroz pripremu i usvajanje Pravilnika o bezbednosti i zdravlju na radu, kao i akta o proceni rizika, koji je u obavezi da revidira kada se pojavi novi rizik.

6. Zaključak

Nesporno je da veliki broj poslodavaca i zaposlenih želi veću fleksibilnost u organizovanju rada, što im upotreba informacionih tehnologija i omogućava. Iz navedenog, rad na daljinu predstavlja kako ekonomsku, tako i socijalnu nužnost. Takav rad donosi brojne prednosti, pre svega u vidu fleksibilizacije rada i produktivnijeg izvršavanja radnih obaveza, kao i lakšeg usklađivanja profesionalnih i porodičnih dužnosti radnika. Osim toga, povećava šanse za zapošljavanje osoba sa invaliditetom i lica koja žive na udaljenim mestima. Međutim, da bi ovakav oblik rada bio izbalansiran sa merama za očuvanje ekonomske i socijalne sigurnosti zaposlenih i njihovih porodica, neophodno je da se postavi jasan normativni okvir u kome bi zaposleni na daljinu uživali viši nivo zaštite.

Kao što je u svom radu istakao Reljanović (2020), neophodno je „redefinisati radnog odnosa i elemenata koji čine radni odnos”, u cilju zaštite radnika na daljinu. Kroz takvo revidiranje rešenja u domaćem pravu, kao i kroz jačanje univerzalnih i evropskih standarda, mogu se dodatno podstaći poslodavci i zaposleni da koriste ovakav oblik rada, uživajući pogodnosti koje on omogućava.

S druge strane, potrebno je ponuditi rešenja za adresiranje identifikovanih nedostataka ovakvog oblika rada. Naime, izolovanje zaposlenih na daljinu u odnosu na ostale zaposlene, te nemogućnost da sa njima razmene iskustva i ideje u obavljanju radnih zadataka, moguće je otkloniti kroz češće *team building*-e, koji bi okupljali sve zaposlene kod poslodavca.

Definicija data u Okvirnom sporazumu o radu na daljinu često se navodi kao potpuna i celishodna u regulisanju ovog instituta. Ipak, sa pravom se ističe da ovom definicijom nisu obuhvaćeni svi radnici na daljinu, već samo oni koji su u radnom odnosu sa poslodavcem. Stoga se frilenseri, samozaposleni, platformski radnici ne uklapaju u ovu definiciju (Leonova, 2021, p. 26).

Ključni izazov, koji postaje sve značajniji, odnosi se na pitanje prekograničnog rada na daljinu, što podrazumeva da se poslodavac i zaposleni na daljinu ne nalaze u istoj zemlji, što otvara pitanje dozvoljenosti ovakvog oblika rada. Navedeno nije regulisano Okvirnim sporazumom, te bi u bližoj budućnosti bilo potrebno odgovoriti na ovo pitanje i proširiti datu definiciju, kako bi njome bile obuhvaćene sve kategorije radnika na daljinu.

Literatura

- Blanpain, R. 2012. *European Labour Law*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.
- Eurofound-International Labour Office. 2017. *Working Anytime, Anywhere: The Effects on the World of Work*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gerasimova, E., Korshunova, T. & Chernyaeva, D. 2017. New Russian Legislation on Employment of Teleworkers: Comparative Assessment and Implications for Future Development. *Pravo, Zhurnal Vyshey shkoly ekonomiki*, 2, pp. 116–129. DOI: <https://doi.org/10.17323/2072-8166.2017.2.116.129>.
- Gligorić, S. 2021. Pravni režim rada od kuće u domaćem i međunarodnom pravu. *Strani pravni život*, 65(3), pp. 481–495. DOI: <https://doi.org/10.5937/spz65-33413>.
- Hießl, C. 2012. *Basics on European Social Law*. Wien: Linde Verlag.
- Kovač Orlandić, M. 2011. Pravo na stručno usavršavanje i koncept doživotnog učenja. *Radno i socijalno pravo*, (2), pp. 53–72.
- Kovačević, Lj. 2002. Bezbednost i zdravlje radnika u okviru Evropske unije. *Strani pravni život*, (1-3), pp. 217–234.
- Kovačević, Lj. 2009. Komunitarnopravna načela zaštite zaposlenih sa atipičnim radnim odnosom. *Pravo i privreda*, (5-8), pp. 675–678.
- Kovačević, Lj. 2009. Rad na daljinu: pravni aspekti. U: Šunderić, B., Lubarda, B. & Jovanović, P. (ur.). *Socijalna prava i ekonomska kriza. Dvanaesti zlatiborski pravnički dani. Zbornik radova sa Savetovanja pravnika*. Beograd: Udruženje za radno pravo i socijalno osiguranje Srbije, pp. 93–108.
- Kovačević, Lj. 2020. Predvidivost uslova rada kao pretpostavka delotvornog ostvarivanja radnih prava: Osvrt na Direktivu (EU) 2019/1152. *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. Novi Sad. Pravni fakultet. pp. 1339–1362. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfns54-27454>
- Leonova, A. 2021. *Working Remotely: Legal and Human Resources Challenges (Comparative Analysis of the Netherlands, the Russian Federation and the EU)*. Master thesis. Tilburg: Tilburg University, Law School.
- Lourdes Mendez, M. 2007. New Limits of ICTs at Work. The Right to Disconnect from Them. U: Davulis, T. (ed.) *Labour Law Reforms in Eastern and Western Europe*, Brussels: P.I.E. Peter Lang, pp. 307–326.

- Min, J. *et al.* 2019. The Fourth Industrial Revolution and Its Impact on Occupational Health and Safety, Worker's Compensation and Labor Conditions. *Safety and Health at Work*, (10), pp. 400-408. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2019.09.005>
- Musiala, A. 2021. Le travail à distance dans le contexte socio-eco-nomique Polonais. *Revue de droit comparé du travail et de la sécurité sociale*, 1, pp.186-187. DOI: <https://doi.org/10.4000/rdctss.753>
- Luque Parra, M. & Camargo Rodríguez, A. 2017. Teleworking and Labor Conditions – Conclusions. *IUSLabor*, 2, pp. 1-39.
- Reljanović, M. 2020. Informacione tehnologije i izazovi u reformi radnog prava. *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 54(2), pp.763-779. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfns54-23133>
- Reljanović, M. & Misailović, J. 2021. Radnopravni položaj digitalnih radnika – Iskustva evropskih zemalja. *Strani pravni život*, 65(3), pp. 407-432. DOI: <https://doi.org/10.5937/spz65-33727>
- Urdarević, B. 2021. Rad na daljinu kao specifičan način organizacije rada. *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. Novi Sad. Pravni fakultet. pp. 205-221. DOI: <https://doi.org/10.5937/zrpfns55-32276>
- Zlatanović Stojković, S. 2021. Radnopravne implikacije IV industrijske revolucije i digitalizacije rada – Izazovi normiranja i perspektive razvoja. *Pravo i privreda*, 1, pp. 1-18. DOI: <https://doi.org/10.5937/PiP2101001S>

Pravni izvori

- Konvencija br. 177 o radu kod kuće iz 1996. godine (C177 – Home Work Convention, 1996 (No. 177)). Dostupno na: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NOR-MLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312322 (18. 3. 2023).
- Council Directive 90/270/EEC of 29 May 1990 on the minimum safety and health requirements for work with display screen equipment (fifth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC), *OJ L* 156, 21. 6. 1990, pp. 14-18.
- Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work, *OJ L* 183, 29. 6. 1989, pp. 1-8.
- Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union, pp. 105-121.
- Νομοσ υπ' αριθ. 3846 (Φεκ Α'66/11. 5. 2010).
- Zakon o radu Republike Hrvatske (*Narodne novine*, br. 93/2014, 127/2017, 98/2019 i 151/2022).
- Zakon o delovnih razmerjih (*Uradni list RS*, št. 21/2013, 78/2013 – popr., 47/2015 – ZZSDT, 33/2016 – PZ-F, 52/2016, 15/2017 – odl. US, 22/2019 – ZPosS, 81/2019,

203/2020 – ZIUPOPDVE, 119/2021 – ZČmIS-A, 202/2021 – odl. US, 15/2022 in 54/2022 – ZUPŠ-1).

Ley 3/2012, de 6 de julio, de medidas urgentes para la reforma del mercado laboral (BOE-A-2012-9110). Dostupno na: https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2012-9110 (18. 3. 2023).

Okvirni sporazum o radu na daljinu iz 2002. godine (Framework Agreement on Telework, 2002). Dostupno na: https://resourcecentre.etuc.org/sites/default/files/2020-09/Telework%202002_Framework%20Agreement%20-%20EN.pdf (15. 3. 2023).

Preporuka br. 184 o radu kod kuće iz 1996. godine (R184 – Home Work Recommendation, 1996 (No. 184)). Dostupno na: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R184 (18. 3. 2023).

Sudska praksa

CCOO v Deutsche Bank, 2019. Arrest van het Hof (Grote kamer) van 14 mei 2019. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/nl/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0055> (18. 3. 2023).

Dr Jelena Vukadinović Marković

**POSTUPAK REŠAVANJA SPOROVA
PRED MEĐUNARODNIM TRGOVINSKIM ARBITRAŽAMA
Beograd: Institut za uporedno pravo, 2022**

Dr Jelena Vukadinović Marković u monografiji *Postupak rešavanja sporova pred međunarodnim trgovinskim arbitražama* donosi celovit pregled postupka rešavanja sporova pred međunarodnim trgovinskim arbitražama, s posebnim osvrtom na relevantne zakonske odredbe, odredbe arbitražnih pravila i sudsku i arbitražnu praksu. Njeno bogato znanje i iskustvo u ovoj oblasti jasno se reflektuje kroz naučni i sveobuhvatan pristup temi, čineći ovu monografiju značajnim doprinosom pravu međunarodne trgovinske arbitraže. Izdata u Beogradu 2022. godine, pod okriljem Instituta za uporedno pravo, prema rečima autorke u predgovoru, ova monografija pruža detaljnu analizu „tradicionalnog koncepta arbitražnog postupka koji je najčešće sproveden u arbitražama”.

Monografija se sastoji od devet poglavlja. U prvom poglavlju je pružen istorijski osvrt na razvoj arbitraže kao načina rešavanja sporova. Na samom početku autorka navodi zanimljive primere arbitražnog odlučivanja u starom veku, a zatim se osvrće na razvoj arbitraže u zemljama Evrope tokom srednjeg i novog veka, ističući afirmaciju moderne međunarodne trgovinske arbitraže tokom dvadesetog veka. Autorka dalje razmatra različite vrste arbitraža i izvodi podelu arbitraža na nacionalne i međunarodne, trgovinske i investicione, i institucionalne i *ad hoc* arbitraže, uz njihovu detaljnu analizu, a takođe istražuje i nacionalne, međunarodne i autonomne izvore prava koji regulišu arbitražni postupak.

U drugom poglavlju autorka na jedinstven način daje objašnjenje pojma merodavnog prava, pri čemu pruža detaljnu analizu i jasno objašnjava razlike između merodavnog prava za osnovni posao, merodavnog prava za arbitražni sporazum i merodavnog prava za arbitražni postupak. Pažljivo su razmotrene definicije ovih pojmova i naglašena je važnost njihovog pravilnog utvrđivanja od strane arbitražnog suda prilikom odlučivanja, budući da izbor merodavnog prava značajno utiče na ishod spora. Takođe, pruženi su konkretni primeri iz prakse koji ilustruju situacije u kojima izbor merodavnog prava predstavlja ključno

* Master pravica i doktorantkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija.
E-mail: lidijapzecevic@gmail.com

pitanje. Ovi primeri služe kao osnova za razumevanje kompleksnosti ovog pitanja i za naglašavanje važnosti pravilnog izbora merodavnog prava.

U trećem poglavlju autorka daje detaljnu analizu pojmova i karakteristika arbitražnog postupka, ističući njegovu odvojenost i autonomiju u odnosu na sudski postupak. Ona takođe razmatra različite subjekte koji su uključeni u arbitražni postupak, odnosno stranke, njihove zastupnike i treća lica koja mogu biti učesnici postupka, i dodatno obrađuje pitanje njihove stranačke i procesne sposobnosti. Nadalje, autorka se posvećuje paralelnim postupcima, istražujući situacije u kojima stranke spor povodom istih ili sličnih pitanja vode pred više sudova, nadnacionalnih sudova ili arbitražnih tribunala. Na ovom mestu istaknuto je da je vođenje paralelnih postupaka nepoželjno, analizirani su izazovi koji proizlaze iz ovakvih situacija i pružen je uvid u praksu Suda pravde Evropske unije, kao i rešenja Uredbe Brisel I.

Obradom pitanja paralelnih postupaka, autorka priprema čitaoca za četvrto poglavlje koje se bavi problematikom složenih arbitraža. U četvrtom poglavlju se na jasan način vrši distinkcija između višestranačkih arbitraža od arbitraža sa više ugovora, uz osvrt na otvorena pitanja u praksi. Takođe, analizirani su procesni mehanizmi za nastanak složenih arbitraža, uključujući spajanje ili konsolidaciju arbitražnih postupaka i pridruživanje stranaka u postojećim arbitražama. Pri tome, autorka se poziva na arbitražna pravila koja direktno uređuju složene arbitraže, kao što su pravila Holandskog arbitražnog instituta, pravila Londonskog suda za međunarodnu arbitražu, pravila Komisije Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovinsko pravo, pravila Beogradskog arbitražnog centra i mnoga druga.

U petom poglavlju monografije temeljno su objašnjeni principi arbitražnog postupka koji su od suštinskog značaja za pravično i efikasno rešavanje sporova. Ovi principi uključuju princip stranačke autonomije ili dispozicije, princip raspravnosti i istražni princip, princip kontradiktornosti ili obostranog saslušanja, princip ravnopravnosti, princip tajnosti, princip celishodnosti i princip vođenja poštenog postupka (*due process*). Pozivajući se na institucionalna arbitražna pravila, domaće propise kao i međunarodne konvencije koji uređuju ovu materiju, autorka pruža uvid u samu suštinu svakog od navedenih principa.

Poslednja tri poglavlja tematski obrađuju procesna pitanja koja su od značaja za razumevanje arbitražnog postupka. U šestom poglavlju fokus je stavljen na konstituisanje arbitražnog suda i imenovanje arbitara, pri čemu su jasno objašnjene razlike između imenovanja arbitara od strane stranaka, imenovanja arbitara od strane organa imenovanja i imenovanja arbitara u *ad hoc* arbitražama. Takođe, analizirano je pitanje broja arbitara, rokova za njihovo imenovanje a navedeni su i razlozi njihovog izuzeća. U sedmom poglavlju autorka razmatra rokove, zastarelost, tužbu, odgovor na tužbu i kontratužbu, prigovore koji

moгу biti podneti tokom postupka, i na kraju momenat okončanja i odustanka od arbitražnog postupka. U osmom poglavlju analizirani su pojmovi obustavljanja postupka, privremenih proceduralnih mera, prekida arbitraže, a u devetom poglavlju dat je detaljan prikaz usmene rasprave, postupka izvođenja dokaza, kao i okončanja arbitražnog postupka donošenjem arbitražne odluke.

Monografija *Postupak rešavanja sporova pred međunarodnim trgovinskim arbitražama* predstavlja rezultat minucioznog teorijskog istraživanja autorke. Zahvaljujući temeljnoj obradi najznačajnijih pitanja koja se javljaju u arbitražnom postupku, kao i preglednom izlaganju i referenciranju relevantnih arbitražnih pravila i slučajeva iz prakse, ova monografija se ističe kao dragoceni izvor informacija u oblasti međunarodne trgovinske arbitraže i pruža čitaocima sveobuhvatan uvid u materiju kroz analitički pristup, detaljno istraživanje i precizna objašnjenja. Jasan i koncizan stil pisanja, zajedno sa dobro strukturiranim sadržajem, čine ovu monografiju korisnim štivom za stručnu javnost, kao i za studente osnovnih i postdiplomskih studija. Stoga se može konstatovati da monografija *Postupak rešavanja sporova pred međunarodnim trgovinskim arbitražama* predstavlja nesumnjiv doprinos naučnoj zajednici i višestruko je značajna za dalji razvoj prava međunarodne trgovinske arbitraže.

UPUTSTVO AUTORIMA

PRIJAVLJIVANJE RUKOPISA ZA OBJAVLJIVANJE

Autori mogu da dostave radove napisane latiničkim pismom na srpskom ili na engleskom jeziku u elektronskom formatu, kao *Word* dokument. Rokovi za predaju radova su: za prvi broj – 15. februar, za drugi broj – 15. maj, za treći broj – 15. avgust i za četvrti broj – 15. novembar. Rukopisi se dostavljaju putem linka: <http://aseestant.ceon.rs/index.php/spz/>, izuzetno elektronskom poštom na adresu uredništva: **redakcijaspz@gmail.com**, koje će ih uputiti kako da se prijave na sistem *Assestant* (CEON). Autori tom prilikom daju i autorsku izjavu. U slučaju dostavljanja koautorskih radova, korespondencija se u ime svih autora odvija sa autorom koji je rad poslao i koji će biti odgovoran za komunikaciju sa ostalim autorima (tzv. autor za korespondenciju). Autorskom izjavom autori garantuju da su prihvatili uređivačku politiku časopisa i da su prilikom izrade rada i njegovog prijavljivanja za objavljivanje poštovali etičke standarde publicistike i naučnog rada.

Očekuje se da autori u radu, kako bi ostvarili naučni doprinos, poštu od rezultata već sprovedenih istraživanja na datu temu, konsultujući relevantnu domaću naučnu i stručnu literaturu na sistematičan način, moguće korišćenjem digitalnih repozitorijuma domaćih naučnoistraživačkih organizacija i drugih zbirki naučnih i stručnih publikacija u otvorenom pristupu.

Sve aktivnosti vezane za uređivanje časopisa (od prijema rukopisa do objavljivanja elektronskog izdanja časopisa) obavljaju se posredstvom elektronskog sistema *Assestant* (CEON) koji omogućava pripremu i objavljivanje časopisa u elektronskom obliku (*Open Journal Systems* – OJS). U slučaju da autor nema nalog, potrebno je da se registruje preko linka: <http://aseestant.ceon.rs/index.php/spz/user/register>. Detaljno uputstvo za registraciju autora i prijavu rukopisa može se preuzeti sa sajta časopisa *Strani pravni život* (www.stranipravnizivot.rs). Navedene aktivnosti se obavljaju unutar samog sistema, pod nadzorom glavnog i odgovornog urednika i tehničkog urednika, a ključna obaveštenja koja su namenjena autorima, recenzentima ili drugim korisnicima automatski se prosleđuju elektronskom poštom. Zahvaljujući sistemu *Assestant* (CEON) obezbeđeno je čuvanje svih verzija objavljenih radova i odbijenih radova u elektronskoj bazi podataka. Autori, takođe, mogu da se upoznaju u svakom trenutku sa tokom i ishodom postupka recenziranja.

NAPOMENE VAŽNE ZA PRIPREMU RUKOPISA

Način oblikovanja naučnih članaka i ostalih priloga koji se dostavljaju redakciji *Stranog pravnog života* uređen je ovim uputstvom. Molimo autore da svoje priloge prilagode tematici časopisa i predviđenom načinu oblikovanja rukopisa, kako prilozima ne bi bili eliminisani nakon početne provere, budući da uredništvo primenjuje kriterijume iz važećeg podzakonskog akta o uređivanju naučnih časopisa.

Naučni i stručni članci mogu biti napisani na srpskom ili engleskom jeziku. Oni moraju sadržati podatke o autoru, naslov, sažetak, ključne reči i spisak referenci (literaturu i pravne izvore, po potrebi i spisak citiranih sudskih i drugih odluka). Uz priloge koji se objavljuju na srpskom jeziku, dostavlja se prevod naslova rada, rezimea i ključnih reči na engleskom jeziku. Prilozi koji se dostavljaju na engleskom jeziku sadrže prevod naslova, sažetka i ključnih reči na srpski jezik.

Autorski članci po pravilu ne prelaze obim od jednog autorskog tabaka (28.800 znakova sa razmacima), font Times New Roman, veličina 12pt, prored 1,5, leva margina 3,5 cm, a desna 3 cm. Izuzetno, prihvatiće se duži rukopis i to obima do 1,5 tabaka, ako to zahteva tema rada, po prethodnom dogovoru autora sa glavnim i odgovornim urednikom. U ostalim situacijama, rad većeg obima biće vraćen autoru radi skraćivanja. U obim se ne računaju tekstovi navedeni u beleškama na dnu strane (dodatni podaci o autoru, organizaciji u kojoj je zaposlen, druge napomene), naslov članka, sažetak (do 800 karaktera sa razmacima), ključne reči (do 5 pojmova ili sintagmi), spisak literature, pravnih izvora i sudskih odluka. Naučni članci se klasifikuju u: originalne (u kojima se iznose prethodno neobjavljeni rezultati sopstvenih istraživanja zasnovanih na primeni naučnih metoda) i pregledne (koji sadrže originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kojem je autor ostvario određeni doprinos, prikazan u vidu autocitata). Za razliku od naučnih radova, u stručnom radu autor na osnovu izvršenog istraživanja zasnovanog na prikupljanju postojećih teorijskih saznanja i raspoloživih činjenica ukazuje na iskustva značajna za unapređenje prakse u određenoj oblasti, preporučuje promene u načinu primene propisa i slično.

U časopisu je moguće objaviti i **naučnu kritiku ili polemiku**, koja predstavlja raspravu, zasnovanu na naučnoj argumentaciji, na određenu naučnu temu. Obim naučnog rada ove vrste može da iznosi do 10.000 znakova sa razmacima. Osim podataka o autoru i naslova članka, naučna kritika mora da sadrži apstrakt (do 400 znakova sa razmacima), ključne reči (do 5 pojmova ili sintagmi) i spisak bibliografskih izvora. Svi navedeni podaci ne uračunavaju se u obim rada.

Ostali prilozima. Komentari sudskih odluka mogu da imaju najviše do 15.000 znakova. Izlaganja sa naučnih i stručnih skupova, prikazi knjiga i slično po pravilu ne smeju biti obima većeg od 7.000 znakova. Ne sadrže apstrakt i rezime.

Osnovno oblikovanje teksta

Svi prilozi moraju biti sačinjeni u Microsoft Word-u, latiničkim pismom, fontom Times New Roman, veličine 12 pt, sa proredom 1,5, na strani formata A4, sa uvlačenjem pasusa za 1 tabulator, bez deljenja reči na slogove (hifenacije). Posle svakog znaka interpunkcije staviti samo jedan razmak. Za posebna slova iz srpskog i stranog latiničkog pisma koriste se raspoloživi simboli – dijakritički znaci. Ćirilički znaci iz stranog pisma i iz drugih pisama (kineskog, japanskog, arapskog itd.) transliterišu se i transkribuju prema tablici dostupnoj na: <https://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>. Imena i prezimena stranih autora navode se u originalu, osim kada se moraju transkribovati na latinicu (na primer imena iz ruskog jezika). Kada se autor poziva na radove objavljene u *Stranom pravnom životu*, koristi isključivo naziv časopisa na srpskom jeziku. Reference na srpskom jeziku koje se citiraju u radu pisanom na engleskom jeziku se ne prevode.

Prevod stručnih pojmova iz strane literature, kada je to moguće, treba da bude zamenjen odgovarajućim nazivom u srpskom jeziku. Prevod latinskih pravnih izraza ili izreka nije potreban. Strani pojmovi pišu se kurzivom. Druge strane reči ili sintagme koje označavaju specifične izraze ili institute u stranom pravu, koje se ne mogu sa preciznošću prevesti na srpski jezik ili ne postoje u srpskom pravu, zadržavaju se u originalnom nazivu (složene kurzivom), s tim što se objašnjava njihovo značenje na srpskom jeziku. U tekstu ne treba koristiti podebljana (boldirana) niti podvučena slova.

Strani pravni život prihvata citiranje i oblikovanje referenci prema stilu citiranja i referenciranja – Harvard britanski standard, prema modelu autor/rad. Navedeni stil je modifikovan jedino u pogledu načina citiranja pravnih izvora. Način primene navedenog stila pri citiranju i sastavljanju spiska literature i popisa pravnih izvora objašnjen je detaljno u ovom uputstvu.

S obzirom na prihvaćeni stil referenciranja, beleške u dnu teksta (fusnote) sadrže dopunska objašnjenja, a ne treba da upućuju na korišćenu literaturu, što se čini u tekstu. Članovi i stavovi pravnih odredbi na koje se poziva autor navode se u tekstu, a ne u fusnotama.

Ime, srednje slovo i prezime autora (jednog ili više njih) navode se na prvoj strani rukopisa u gornjem levom uglu. Pišu se uz upotrebu posebnih znakova (č, đ, š itd.), bez naučnih titula. Imena stranih autora takođe se pišu dijakritičkim znacima, bez obzira na jezik rada.

Ostali podaci koji se odnose na autore: naučna i stručna zvanja, akademske titule, ORCID broj autora, naziv ustanove autora i podaci za kontakt (mejl autora) navode se u posebnoj belešci (fusnoti) na istoj strani ispod teksta, označeni zvezdicom.

Naziv ustanove autora (afilijacija): navodi se potpun, zvanični naziv i sedište ustanove (grad i država) u kojoj je autor zaposlen ili u kojoj je obavio istraživanje. Studenti poslediplomskih studija navode naziv ustanove u kojoj studiraju.

Istraživački podatak / istraživački projekat. Autor može nakon naslova uneti posebnu fusnotu u kojoj će navesti tačne, potpune i aktuelne podatke o okolnostima pod kojima je rad nastao (u okviru međunarodne saradnje, međunarodnog programa, kao deo naučnog ili istraživačkog projekta, u okviru postdiplomskih studija ili postdoktorskih studija, kao saopštenje sa održanog naučnog skupa, gostujuće predavanje i slično) i/ili naznaku o instituciji, državnom organu ili međunarodnoj organizaciji koja je finansijer ili korisnik projekta.

U zahvalnici (posebnoj napomeni na prvoj strani rada ispod teksta označeno zvezdicom posle naslova rada) navode se imena drugih lica koja nisu autori, ali su imala učešća u istraživanju ili su pomagala u priređivanju rada, sa objašnjenjem njihove uloge. U fusnoti se može navesti i obaveštenje da je rad urađen u okviru određenog naučnoistraživačkog projekta, da je ranije usmeno izlagan na naučnom skupu i slično.

Naslov rada piše se malim slovima na sredini, font 14 pt. Naslov ne bi trebalo da ima više od 10 do 12 reči.

Sažetak se navodi ispod naslova članka. Sažetak ne sme da bude duži od 800 znakova sa razmacima. Veličina fonta je 11 pt (složeno kurzivom). U sažetku autor ukazuje na značaj teme, osnovno istraživačko pitanje/hipotezu, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U apstraktu treba koristiti termine koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne reči su termini ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka za potrebe indeksiranja i pretraživanja. Potrebno je dati pet ključnih reči ili sintagmi na srpskom. U članku se navode ispod apstrakta (veličina fonta 11 pt, kurzivom).

Naslov rada, Sažetak i ključne reči na engleskom jeziku (ako je članak na srpskom jeziku), **odnosno, na srpskom jeziku** (ako je članak na engleskom jeziku) navode se dva reda ispod.

Podnaslovi u tekstu se pišu na sredini, malim slovima i podebljanim (boldiranim) slovima, veličine 12 pt i numerišu se arapskim brojevima. Uvod i zaključak se, takođe, označavaju rednim brojevima. Podnaslovi drugog reda se pišu podebljanim (boldiranim) slovima, složeno kurzivom. Podnaslovi trećeg reda se pišu kurzivom.

Tabele, grafikoni i slični prilozi dostavljaju se posebno u formatu i rezoluciji pogodnoj za štampu.

Popis korišćene literature, pravnih izvora i spisak sudskih i drugih odluka navode se na kraju rada, fontom 11 pt. Popis bibliografskih jedinica sastavlja se po abecednom redosledu imena autora, bez numerisanja.

NAČIN CITIRANJA I SASTAVLJANJA SPISKA REFERENCI

NAVOĐENJE IZVORA UNUTAR TEKSTA

Od autora se očekuje da navedu korišćene izvore, i to potpuno i tačno, i da precizno prenesu tuđe navode, te se prilikom citiranja knjiga ili članaka preporučuje da, gde je moguće, budu navedene strane sa kojih se preuzima tuđi tekst. Brojevi stranica moraju biti sadržani kod doslovnog citiranja tuđeg teksta, prilikom parafraziranja ili upućivanja na određeni deo knjige ili članka. Jedna stranica se označava sa „p.”, a više strana sa „pp.” (skraćeno lat. *paper – pluta paper*). Moguće je koristiti i rad prihvaćen za objavljivanje, pod uslovom da je za rad određen digitalni identifikator (DOI broj), koji će biti naveden u spisku literature uz druge podatke o citiranom radu.

Način navođenja izvora zavisi od toga da li je potrebno istaći ime autora ili sadržaj njegovog teksta. U prvom slučaju se ime autora čiji se rad koristi navodi u samoj rečenici; u drugom slučaju se navodi na kraju rečenice u zagradi, uz godinu objavljivanja rada (po potrebi i strana). Na primer:

Kako je istakao profesor Konstantinović (2006, p. 36) obimnost Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima bila je posledica težnje da zakon bude razumljiv svima, a ne da učesnike u prometu nauči pravu.

Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima bila je obimna, zato što se težilo da zakon bude razumljiv svima, a ne da učesnike u prometu nauči pravu (Konstantinović, 2006, p. 36).

Isticanje imena autora. Kada se u rečenici pominje ime nekog autora, bez dodatnih informacija o sadržaju rada koji se citira (sumarni pregled ili ukazivanje na izvor), dovoljno je navesti prezime autora i u zagradi godinu u kojoj je objavljen rad. Navodimo primer:

U svom radu Ćirić (2008) konstatuje da je...

Kada se upućuje na posebne delove u radu, mora biti naveden i broj stranice ili stranica na kojima se nalazi citat. Primeri:

U svom radu Ćorić (2017, pp. 26-30) opisuje procesna sredstva za naknadu štete u sudskom poretku Evropske unije.

Stoga, prema Đorđeviću (2016, pp. 28-29), trebalo bi da se uzmu u obzir i drugačija rešenja iz uporednog prava.

Preuzeti sadržaj drugog autora se može saopštiti i parafraziranjem:

Stoga Perović u predgovoru ponovljenom izdanju Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima (Konstantinović, 2006, p. 16) zaključuje da svaki pravni sistem dopušta slobodu ugovaranja, ali do izvesne granice.

Ako se citira neodređen broj strana, navodi se samo početna stranica sa koje se preuzima citat, dok iza nje stoji „i dalje”. Na primer:

Sve ove teorije se mogu podeliti u nekoliko grupa (Čolović, 2009, pp. 83 i dalje)...

Kada se upućuje na izvor iz fusnote nekog rada, posle broja strane piše se skraćenica „fn.”:

Navedeno rešenje je nesumnjivo podložno kritici (Jovanović, p. 8, fn. 14)...

Doslovno citiranje koristi se retko, uglavnom da bi se izbeglo pogrešno tumačenje originalnog teksta, da se istakne bitan argument ili ideja koja će potom biti posebno analizirana ili pobijana ili kada je na lep i efekatan način autor izrazio svoju misao, a taj efekat bi parafraziranje poništilo. U svakom slučaju doslovnog citiranja teksta drugog autora neophodno je navesti tačnu stranicu (ili strane) na kojima se citat nalazi, kako bi zainteresovani čitalac mogao proveriti iznete podatke.

Kraći citati, dužine do 30 reči, sastavni su deo rečenice, istaknuti navodnicima. Mogu biti direktno ili indirektno citirani, na primer:

Kako ističe Stanković (1972, p. 177) „neimovinska šteta predstavlja posebnu pojavu i pojam za sebe”.

Ili:

Sve su to razlozi što treba prihvatiti da „neimovinska šteta predstavlja posebnu pojavu i pojam za sebe” (Stanković, 1972, p. 177).

U citate duže od 30 reči autor nas uvodi svojim rečima, a zatim počinje citat, koji ističe navodnicima, obavezno uz naznaku prezimena autora i tačne strane ili strana na kojima se nalazi citat. Tekst se može preuzeti direktno:

Nemogućnost korišćenja uništene stvari može da izazove neimovinsku štetu, nezavisno od *pretium affectionis*. Prema Stankoviću (1972, p. 307) reč je o slučajevima: „u kojima nemogućnost upotrebe uništene odnosno oštećene stvari unosi veliki poremećaj u oštećenikov svakodnevni praktični život, lančanu reakciju raznovrsnih maltretiranja i ograničavanja, koja mogu predstavljati potpunu dezorganizaciju oštećenikovog načina života i njegovih svakodневnih navika”.

Indirektno se isti tekst može preuzeti na sledeći način:

Nemogućnost korišćenja uništene stvari može da izazove neimovinsku štetu, nezavisno od *pretium affectionis*, u slučajevima „u kojima nemogućnost upotrebe uništene odnosno oštećene stvari unosi veliki poremećaj u

oštećenikov svakodnevni praktični život, lančanu reakciju raznovrsnih maltretiranja i ograničavanja, koja mogu predstavljati potpunu dezorganizaciju oštećenikovog načina života i njegovih svakodnevnih navika” (Stanković, 1972, p. 307).

Dugačke citate bi najpravičnije bilo preuzeti tako što se iza dve tačke navedu u posebnom redu uvučeno, složeno manjim fontom (11pt), uz naznaku izvora i stranice. Izostavljeni deo reči iz citata označava se trima tačkama u ugaonim zagradama, na primer:

Prilikom organizacije izvršenja rada u javnom interesu „pragmatični razlozi [...] ukazivali bi na potrebu većeg učešća lokalne zajednice (u sektoru službi socijalne zaštite)” (*Alternative zatvorskim kaznama*, 2005, p. 44).

Citiranje različitih radova dva autora. Kada se u istoj rečenici upućuje na radove dva autora (bilo da imaju saglasne ili oprečne stavove) u tekstu se navodi prezime svakog od autora, uz godine kada su radovi objavljeni, prema sledećim primerima:

I Đorđević (2012, p. 34) i Mrvić Petrović (2011, p. 86-87) smatraju da uvođenje sistema dani-novčane kazne nije ostvarilo željene efekte u pravnom sistemu Republike Srbije.

Kauzalitet kod propuštanja se različito objašnjava po teoriji aliud agere u odnosu na teoriju prethodno preduzete radnje (vid. za prvu Welp, 1968, p. 30, a za drugu Rudholphi, 1972).

Citiranje imena dva ili tri autora istog rada. U tekstu se upućuje na zajednički rad autora uz navođenje prezimena oba autora povezana simbolom &, dok se u zagradi navodi godina u kojoj je rad objavljen.

Na ovakav odnos države i crkve trebalo bi da obratimo posebnu pažnju (Đorđević & Stanić, 2015, p. 63).

U svom radu Nikolić & Čović (2018) ukazali su na...

Uporednopravno istraživanje (Mrvić Petrović & Petrović, 2018) potvrdilo je...

Mrkšić, Popović & Novaković (2018, pp. 477) analiziraju...

Citiranje rada koji ima više od tri autora. U tekstu se navodi samo prezime prvog autora i iza njega opšteprihvaćena skraćenica „et al.” (*et alia*). Na primer:

Ćeranić et al. (2018) istražili su..

Citiranje više radova istog autora, objavljenih iste godine. U tekstu se uz prezime autora i godinu dodaju latinična slova a, b, c, d, kako bi se označili različiti radovi istog autora objavljeni iste godine. Primer:

Svakako, navedeni vid krivice trebalo bi da je više u našem fokusu (Ćirić, 2004a, p. 70)... Pored „tvrde”, ne bismo smeli da zaboravimo „meku moć”... (Ćirić, 2004b, p. 334).

Citiranje rada objavljenog pod okriljem organizacije. U slučaju da je navedeni tekst objavila neka organizacija (pravno lice, udruženje, ustanova, međunarodna, nevladina organizacija i slično), tako da pojedini autor nije posebno naveden, u tekstu treba uputiti na naziv organizacije i godinu objavljivanja rada. Dozvoljena je upotreba uobičajenih službenih skraćenica međunarodnih organizacija ili njihovih tela, na primer:

Od presudne je važnosti istraživati izborne procese u domaćem i stranom pravu (Institut za uporedno pravo, 2013, pp. 32-35).

Media and information technologies can offer such spaces to allow different groups to interact with each other, so in Tallin Guidelines on National Minorities and the Digital Age (OSCE, 2019)...

Citiranje rada nepoznatog autora. Umesto podataka o autoru koristi se naslov rada:

U *Teoriji države i prava* (1995, p. 204) jasno se kaže...

Rad nepoznate godine izdanja. U navedenom slučaju koristi se skraćenica n.d. (od *no date*):

Zirojević (n.d.) ukazuje na obeležja terorizma...

Ili indirektno:

Obeležja savremenog terorizma su... (Zirojević, n.d.).

Sekundarne reference. Ako primarni izvor nije bilo moguće pronaći, nego ga autor preuzima iz rada drugog autora, mora se pozvati na primarni izvor i sekundarnu referencu na sledeći način:

Zlatarić (1967), kako navodi Kambovski (2005, p. 701) uključuje u saizvršilaštvo i radnje preduzete pre ili posle dovršenja krivičnog dela.

Ili:

U ranijoj teoriji se smatralo da saizvršilaštvo uključuje i radnje preduzete pre ili posle dovršenja krivičnog dela (Zlatarić, 1967, navedeno u Kambovski, 2005, p. 701).

Navođenje propisa. Naziv zakona i drugog propisa navodi se u tekstu punim nazivom (složeno običnim slovima), uz broj godine kada je usvojen, sem kada se analizira određena izmena ili dopuna propisa, kada se navodi kao izvor službeno

glasilo u kome je objavljena takva izmena. Prilikom prvog pominjanja propisa može se dodati crta posle naziva i navesti skraćenica pod kojom će se isti propis dalje u tekstu navoditi. U daljem tekstu dovoljno je koristiti samo skraćenicu. Isto pravilo važi i za inostrane pravne akte, s tim što se podaci koji se na njih odnose navode na način kako je to uobičajeno za to strano pravo. Skraćenice se sačinjavaju prema izvornom nazivu propisa, a ne prema njihovom prevodu na srpski ili engleski jezik.

U krivičnom zakonodavstvu Srbije (Krivični zakonik RS, 2005 – KZ).

Temeljna reforma krivičnih dela protiv privrede u pravu Republike Srbije izvršena je 2016. godine (Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, 2016).

Pravo na obeštećenje se žrtvama nasilja u Nemačkoj priznaje od 1976. godine na osnovu posebnog saveznog zakona, s tim što je 1985. godine donet novi (*Gesetz über die Entschädigung für von Gewalttaten* – OEG) s tim što je 1985. godine donet novi zakon koji je i sada na sanzi (OEG, 1985).

U francuskom Građanskom zakoniku (*Code civil* – CC), prema poslednjoj verziji od 1. oktobra 2018. Godine predviđeno je... (CC, 1804).

Akti međunarodnih organizacija citiraju se tako što se u tekstu navodi donosilac akta i pun naziv akta, koji se, po potrebi skraćeno, navodi u zagradi uz naznaku godine u kojoj je donet.

U Istanbulskoj konvenciji Saveta Evrope (CETS No. 210) od 11. 5. 2011. godine (CoE CETS, 2011) predlaže se...

Prava deteta, regulisana Konvencijom Organizacije ujedinjenih nacija o pravima deteta (Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, 1990)...

U pravu Evropske unije doneta je Uredba o stečajnim postupcima br. 1346/2000 (Concil Regulation (EC), 2000)...

Na isti način kako je citiran propis naveden u tekstu, mora biti označen u popisu literature.

Autor može da koristi tekst propisa preuzet sa interneta sa službene stranice nadležnog organa ili javnog servisa zaduženog za objavljivanje pravnih propisa i praćenje izmena. U tom slučaju u popisu literature moraju biti označeni osnovni podaci o propisu i godini u kojoj je objavljena poslednja verzija dostupna na službenoj stranici nadležnog organa ili preuzeta sa javnog servisa zaduženog za objavljivanje pravnih propisa i praćenje izmena. Autor može da koristi tekst propisa i prema objavljenom službenom prevodu na engleski (ili neki drugi) jezik (što mora biti naznačeno).

Član, stav i tačka propisa skraćeno se pišu čl., st. i tač., a iza napisanih brojeva se ne stavlja tačka. Na primer:

čl. 5, st. 2, tač. 3 ili čl. 5, 6, 9 i 10 ili čl. 4–12.

Navođenje sudske prakse i odluka drugih organa. Autor u tekstu treba da navede što potpunije podatke: vrstu odluke sudskog, upravnog tela ili Ustavnog suda, naziv donosioca i druge podatke na osnovu kojih je odluka klasifikovana (slovo koje označava vrstu postupka, broj postupka, godinu pokretanja postupka) i datum kada je doneta i, ako postoji, izvor iz kog je preuzeta. Za presude Evropskog suda za ljudska prava merodavan je i broj predstavlke. Iza teksta autor navodi u zagradi skraćeno oznaku odluke, koja će biti korišćena i u popisu literature. Na primer:

Odluka Ustavnog suda Republike Srbije, broj IUo-173/2017 utvrđena je nesaglasnost... (Odluka US, 2017).

Cass. crim., 19 December 1991, RCA 1992.170 (*Ius Commune Casebook for the Common Law of Europe*, 2018).

... kako se navodi u obrazloženju Presude Apelacionog suda u Beogradu, Gž.636/2011 od 28. 5. 2012 (*Arhiv Apelacionog suda u Beogradu*, 2012).

Odluke međunarodnih sudova i tribunala treba da sadrže što potpunije podatke (vrsta odluke, podaci o sudskom veću koje je odluku donelo, datum donošenja odluke, uobičajeni naziv predmeta, registarski broj, kod (ako ga ima), strana, stav ili tačka na koju se upućuje ili sa koje je citiran deo odluke). Odluke međunarodnih sudova ili tribunala navode se uz korišćenje skraćenica za nazive sudova npr: PCIJ, ECHR, ICJ, ICTY i slično. Prilikom citiranja sudskih slučajeva koristi se veznik skraćenica „v” za veznik *versus*, npr. *Fremkin v Russia*, *Goobald v Mahmood*.

Prilikom citiranja prakse Evropskog suda za ljudska prava navodi se i broj podnete predstavlke. Na primer:

Borodin v Russia, predstavlka br. 41867/04, presuda ECHR, 6. 2. 2013, par. 166.

Sudska praksa Suda Evropske unije obavezno se navodi uz korišćenje evropske identifikacione oznake sudske prakse (*European Case Law Identifier* – ECLI). Na primer:

Judgment of the General Court (Second Chamber) of 13 October 2015.

Intrasoft International SA v European Commission (Case 403/12, ECLI:EU:T:2015:774)

Citiranje referenci preuzetih sa interneta. Ukoliko se u radu koriste sadržaji sa interneta, navode se na isti način kao i ostali sadržaji, ako su poznati autori ili organizacije ili državne ustanove koje su ih publikovale, s tim što će u spisku literature na odgovarajući način biti naglašeno da je reč o URL izvoru ili o članku sa DOI brojem. Elektronski dostupni sadržaji retko imaju označene stranice, pa se preciznost kod navođenja citata postiže pozivanjem na odeljke ili pasuse, ako su numerisani u tekstu.

Citiranje rada nepoznate godine izdanja ili rada nepoznatog autora. U radu se navedena vrsta rada citira tako što se na mestu gde bi trebalo da stoji godina navodi „n.d.” (*non dated* – nepoznat datum), na primer:

Njihov značaj za parlamentarne procese je nemerljiv (Ostrogorski, n.d).

Ako se u rukopisu koristi rad nepoznatog autora, navešće se naslov rada koji se citira, uz godinu, ako je poznata:

Sve nam to potvrđuje i mešovita, objektivno-subjektivna teorija (Elementi krivičnog dela, 1986, p. 13).

SASTAVLJANJE SPISKA LITERATURE I POPISA PRAVNIH IZVORA

Spisak literature je obavezan na kraju rada. U spisak literature se unose sve bibliografske jedinice korišćene u radu, osim pravnih izvora i spiska sudskih odluka, koji se posebno navode, iza spiska literature.

U spisku literature se bibliografske odrednice (reference) navode po abecednom redu, prema početnom slovu prezimena autora, početnom slovu organizacije u slučaju da je autor nepoznat ili, ako su nepoznati i autor i organizacija, prema početnom slovu naslova bibliografske jedinice. Kod koautorstva, neophodno je navesti prezime i početno slovo imena svakog koautora.

1. KNJIGE (ELEKTRONSKE), DRUGE MONOGRAFIJE I UDŽBENICI, POGLAVLJA U MONOGRAFIJAMA

Navode se obavezno sledeći elementi po modelu: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. *Naslov: podnaslov.* Podatak o izdanju. Mesto izdanja: izdavač. Kada ima više od četiri autora, knjiga se sortira prema početnom slovu prezimena prvog autora, a umesto imena ostalih autora može se koristiti skraćenica „*et al.*”. Kada knjiga nema podatak o autoru, ali je istaknuto ime urednika ili organizacije, umesto autorovog imena navodi se ime urednika (uz naznaku tog svojstva) ili naziv organizacije koja je izdala publikaciju.

Za urednike koristiti skraćenicu „ur.” (ako je knjiga izdata na srpskom jeziku), a „ed.” (za knjige na engleskom jeziku sa jednim urednikom) ili „eds.” (kada ima dva ili više urednika). Na primer:

- Ćirić, J. 2008. *Objektivna odgovornost u krivičnom pravu*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Ćeranić, J. 2015. *Unitarni patent*. Beograd: Institut za uporedno pravo; Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta.
- Sime, S. 2018. *A Practical Approach to Civil Procedure*. 31st ed. Oxford: Oxford University Press.
- Carlen, P. & Worrall, A. 1987. *Gender, Crime and Justice*. Philadelphia: Open University.
- UNICRI. 1997. *Promoting Probation Internationally*. Publ. no 58. Rome/London: UNICRI.
- Tappan, P. W. (ed.). 1951. *Contemporary corrections*. New York: McGraw-Hill.
- Srzentić, N., Stajić, A. & Lazarević, Lj. 1995. *Krivično pravo Jugoslavije. Opšti deo*. 18. izd. Beograd: Savremena administracija.

Obavezni elementi koji se moraju navesti kada se citira sadržaj elektronske knjige su: Autor, Inicijal(i) godina. Naslov knjige, [e-book], Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju), Mesto izdavanja e – knjige: Izdavač, pristup preko Naziv baze podataka, URL za tu e – knjigu (datum pristupa). Na primer:

- Molan, M. T. 2012. *Series: Questions & Answers*, [eBook]. 8th ed, 2012-2103. Oxford: OUP Oxford. Database: eBook Academic Collection. Dostupno na: <http://eds.a.ebscohost.com/> (18. 1. 2019).

2. DOKTORSKE DISERTACIJE, MAGISTARSKI ILI ZAVRŠNI MASTER RADOVI

Obavezno se navode: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. *Naslov*. Doktorska disertacija. Mesto publikovanja: fakultet/univerzitet na kome je odbranjen. Na primer:

- Stanić, M. 2017. *Pravna priroda poslaničkog mandata*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

3. POGLAVLJA U KNJIGAMA I NAUČNI/STRUČNI RADOVI OBJAVLJENI U ZBORNICIMA I ZBIRKAMA RADOVA SA NAUČNIH SKUPOVA

Podaci o navedenim bibliografskim jedinicama sadrže obavezno sledeće elemente koje treba navesti po modelu: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdava-

nja. Naslov rada: podnaslov. U: Prezime, inicijal(i) urednika (ur.). *Naslov zbornika: podnaslov*. Mesto izdavanja: izdavač, str. od-do.

Za urednike koristiti skraćenicu „ur.” (ako je zbornik na srpskom jeziku), a „ed.” (za zbornike na engleskom jeziku sa jednim urednikom) ili „eds.” (kada zbornik uređuju dva ili više urednika). Primer:

- Moss, G. 2015. New World and Old World: Symphony or Cacophony?. In: Parry, R. & Omar, P. (eds.), *International Insolvency Law: Future Perspectives*. Nottingham/Paris: INSOL Europe, pp. 17-42.
- Čolović, V. 2011. Status stranog stečajnog postupka u nemačkom zakonodavstvu. U: Vasiljević, M. & Čolović, V. (ur.), *Uvod u pravo Nemačke*. Beograd: Institut za uporedno pravo i Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 524-541.

4. ČLANCI

Obavezni elementi koji se navode su: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. Naslov članka: podnaslov. *Naslov časopisa*, oznaka sveske/godišta/volumena (broj), str. od-do. Ako je članak prihvaćen za objavljivanje ili je već objavljen sa DOI brojem, taj broj treba dodati u obliku linka: <https://doi.org/DOIbroj>.

Navodimo primere:

- Kostić, J. 2018. Investiranje društava za osiguranje na tržištu kapitala Republike Srbije. U: Petrović, Z. & Čolović, V. (ur.), *Odgovornost za štetu, naknada štete i osiguranje: zbornik radova sa XXI međunarodnog naučnog skupa*. Beograd/Valjevo: Institut za uporedno pravo, pp. 463-476.
- Gasmi, G., Prlja, D. & Jerotić, A. 2017. European leading legal principles of combating gender based violence: “Istanbul Convention”. U: Lilić, S. (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije: zbornik radova*. Knj. 7, (Biblioteka Zbornici). Beograd: Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, pp. 335-349.
- Đukić-Milosavljević, I. *et al.* 2017. Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku – Domaće pravo i praksa. *Temida*, 20(1), pp. 45-64.
- Višekruna, A. 2018. Ostvarivanje saradnje u stečajnim postupcima sa elementom inostranosti: primer protokola. *Strani pravni život*, 62(3), pp. 65-88. Dostupno na: <https://doi.org/10.5937/spz1803065V> (18. 1. 2019).

5. ČLANCI OBJAVLJENI U ELEKTRONSKOM ČASOPISU ILI ONLINE BAZI PODATAKA

Navode se sledeći podaci: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. Naslov rada: podnaslov. *Naslov časopisa* volumen/godište (broj). DOI broj, ako ga članak ima ili URL adresa elektronskog izdanja časopisa ili naziv *online* baze podataka (datum posete stranici). Odlučujući kriterijum za određeni način navođenja jeste kako korisnik najlakše može pronaći dokument koji ste citirali. Na primer, prethodno navedeni izvor u kome je naznačen link sa DOI brojem (Višekruna, A.) može biti citiran i na sledeće načine:

- Višekruna, A. 2018. Ostvarivanje saradnje u stečajnim postupcima sa elementom inostranosti: primer protokola. *Strani pravni život*, 62(3), pp. 65-88. Dostupno na: <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/article/view/686> (18. 1. 2019).

Ili:

- Višekruna, A. 2018. Ostvarivanje saradnje u stečajnim postupcima sa elementom inostranosti: primer protokola. *Strani pravni život*, 62(3), pp. 65-88. Dostupno u: SCIndeks.ceon.rs (18. 1. 2019).

6. ČLANCI, IZVEŠTAJI, RADOVI IZ ZBORNIKA DOSTUPNOG NA INTERNETU, KOJI IMAJU AUTORA

Članci koji su dostupni na internetu, sa poznatim autorom, ali nisu iz elektronskog časopisa, i različiti izveštaji navode se prema sledećem modelu: Prezime, inicijal(i) autora. (godina izdavanja). *Naslov: podnaslov*. Mesto izdavanja: izdavač ili organizacija odgovorna za održavanje stranice na internetu. URL: (datum posete stranici). Na primer:

- Mutavdžić Obradović D. 2015. *Odgovornost vlasnika odnosno držaoca psa za štetu koju je prouzrokovao drugom licu*. Beograd: Paragraf. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/> (18. 1. 2019).
- Lietonen, A. & Ollus, N. 2017. *The costs of assisting victims of trafficking in human beings: a pilot study of services provided in Latvia, Estonia, Lithuania, Report Series 87*. Helsinki: HEUNI. Dostupno na: https://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/HY3EXasQ3/HEUNI_Report_no.87.pdf (18. 1. 2019).

Podaci o radu iz zbornika čiji je sadržaj objavljen na internetu navode se na sledeći način: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. *Naslov rada* (sa

nazivom časopisa i drugim podacima koji se zahtevaju za članak). URL: (datum posete stranici).

- Rabrenović, A. 2008. Razvoj službeničkog sistema federalne uprave SAD: od potrage za političkim plenom ka ostvarenju javnog interesa. U: Ćirić, J. (ur.), *Uvod u pravo SAD*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 49-70. Dostupno na: <http://iup.rs/wp-content/uploads/2017/10/Uvod-u-pravo-SAD.pdf> (18. 1. 2019).

7. ČLANAK DOSTUPAN NA INTERNETU KOJI NEMA NAZNAČENOG AUTORA

Osnovni podaci koje treba navesti su: Naslov rada, godina izdanja, URL ili naziv *online* baze podataka, (datum pristupa stranici). Na primer:

- *National Action Plan to combating corruption – Mongolia*. 2016. Dostupno na: <https://www.opengovpartnership.org/.../06-national-action-plan-combating-corruption> (18. 1. 2019).

8. SPISAK KORIŠĆENIH PRAVNIH IZVORA I IZVORA SUDSKE PRAKSE

Popisuju se nazivi zakona i drugih propisa korišćenih u radu, sa brojevima službenih glasila u kojima su objavljeni ili podacima o elektronskim izvorima sa kojih su preuzeti. U slučaju potrebe, razdvajaju se domaći od stranih propisa (u podnaslovima se navodi na koju se državu propisi odnose). Propisi se navode prema hijerarhiji citiranih pravnih akata (od Ustava, preko zakona do uredbi i pojedinačnih akata). Ako se navodi više akata iste pravne snage, koristi se abecedni red. Kada se navode akti Evropske unije, obavezno se navodi broj službenog glasnika u kome je propis objavljen i strana na kojoj se nalazi:

- Krivični zakonik RS 2005. *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.
- Izmene KZ RS 2016. *Službeni glasnik RS*, br. 94/2016.
- OEG, 1985. Gesetz über die Entschädigung für Opfer von Gewalttaten, od 7. januara 1985 (*BGBI. I S. 1*), sa poslednjom izmenom od 17. jula 2017 (*BGBI. I S. 2541*). Dostupno na: <https://www.gesetze-im-internet.de/oeg/> (18. 1. 2019).
- CC, 1804. Code civil, poslednja verzija od 25. decembra 2018. Dostupno na: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721> (18. 1. 2019).
- CETS, 2011. Council of Europe, Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No.210) od 11. 5. 2011. godine. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210> (18. 1. 2011).

- EU Decision 2010. EU Commission Decision of 5 February 2010 on standard contractual clauses for the transfer of personal data to processors established in third countries under document C(2010) 593 (Text with EEA relevance). *OJ L* 39, 12. 2. 2010, pp. 5-18.
- Rec 2011. Council of Europe, Recommendation CM/Rec (2011)13 of the Committee of Ministers to member states on mobility, migration and access to health care. Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011.
- UNSC Resolution 1286, UN dok. S/RES/1286 (19 January 2000).

Izvori sudske prakse ili prakse drugih državnih organa se posebno navode. Praksa međunarodnih sudova ili tribunala navodi se uz korišćenje službenih skraćenica sudova, na primer: ICJ, PCIJ, ICTY, ICTR, ECHR, zatim se piše naziv predmeta, vrsta odluke, datum donošenja, publikacija u kojoj je odluka objavljena i strane na kojoj je objavljena.

Kod presuda međunarodnih krivičnih tribunala se nakon naziva predmeta navodi i sudsko veće (po potrebi i podaci koji se tiču izdvojenih sudskih mišljenja, ako se na njih pozivao autor u radu), dok se kod odluka Evropskog suda za ljudska prava navodi i broj predstavke. Sudska praksa Suda Evropske unije obavezno se navodi uz korišćenje evropske identifikacione oznake sudske prakse (*European Case Law Identifier* – ECLI).

Domaće i strane sudske presude, pravna shvatanja i slično, kao i presude međunarodnih sudova mogu se navoditi uz pozivanje na elektronske pravne baze iz kojih su preuzete (Paragraf Lex, Intermex, EUR-Lex, CURIA, Lexiweb.co.uk, Légifrance, HUDOC itd.).

Različite načine navođenja ilustruju sledeći primeri:

- Pravno shvatanje, 1999. Pravno shvatanje utvrđeno kroz odgovore na pitanja na sednici Odeljenja za privredne sporove Višeg privrednog suda od 6. oktobra 1999, dostupno u elektronskoj pravnoj bazi Paragraf Lex.
- Odluka US, 2017. Odluka Ustavnog suda Republike Srbije, broj IUo-173/2017 o utvrđivanju nesaglasnosti sa Ustavom i Zakonom Pravilnika opštine Bečej iz 2013. godine o kriterijumu i postupku dodele sredstava crkvama i verskim zajednicama, *Službeni glasnik RS*, br. 68/2018.
- Cass. crim., 19 December 1991, RCA 1992.170. *Ius Commune Casebook for the Common Law of Europe*, 2018.
- Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž.636/2011 od 28. 5. 2012. *Arhiv Apelacionog suda u Beogradu*, 2012.
- *Goobald v Mahmood*, 2005 All ER (D) 251 (Apr). Dostupno na: <https://Lexisweb.co.uk/cases/2005/april/godbald-v-mahmood> (18. 1. 2019).

- *Intrasoft International SA v European Commission*, 2015. EGC, Judgment of the General Court (Second Chamber) of 13 October 2015 (Case 403/12, ECLI:EU:T:2015:774). Dostupno na : <https://eur-lex.europa.eu/l> (18. 1. 2019).

Uredništvo stoji na raspolaganju autorima i za sva druga neophodna razjašnjenja (pitanja uputiti elektronskom poštom na adresu uredništva).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34

STRANI pravni život = Foreign legal life / glavni
i odgovorni urednik Katarina Jovičić. - God. 1, br. 1
(1956)- . - Београд : Institut za uporedno pravo, 1956-
(Београд : Službeni glasnik). - 24 cm

Tromesečno. - Drugo izdanje na drugom medijumu:
Strani pravni život (Online) = ISSN 2620-1127

ISSN 0039-2138 = Strani pravni život

COBISS.SR-ID 86244103

